

AKADEEMIA

11. AASTAKÄIK

1999

NUMBER 7

Eesti kodanikualgatus teel Euroopasse	Aili Aarelaid
Ajakiri <i>Nädal Pildis</i>	Liivia Viitol
Kas Jannsen või Jakobson?	Oskar Gustavson
Oskar Gustavson: Mitu nime ja üks pale	Krista Aru
Psühholoogiline kriminoloogia	Jüri Saar
Otse teadvuseprobleemi kallale	David J. Chalmers
Tagurpidi teadvuseprobleemi kallale	Daniel C. Dennett
Teadvus, intensionaalsus ja vaimufilosoofia	Richard Rorty
Võõras igas maailmas	Uku Masing
Berkeley vaated "loodusfilosoofiale"	Roomet Jakapi
Naeru metafüüsika	Leonid Stolovitš
Kirjandus, kultuurilugu ja keeleõpetus	Eve Pormeister

Dokumente 1949. aasta märtsiküüditamisest

EK(b)P Keskkomitee VIII pleenumi stenogramm

Kolleegium:

Jaak Aaviksoo, Jaan Einasto, Jüri Engelbrecht, Tiit Hennoste, Kalle Kasemaa, Kalevi Kull, Madis Kõiv, Ülo Matjus, Eero Medijainen, Uno Mereste, Peeter Olesk, Juhan Peegel, Rein Raud, Jaan Ross, Hando Runnel, Jaan Sootak, Peeter Tulviste, Kaljo Villako, Richard Villems

Toimetus:

peatoimetaja Ain Kaalep
tegevtoimetaja Indrek Ude
peatoimetaja asetäitja Agu Tani
universalialia Jaan Kangilaski
humaniora Mart Orav
socialia Jaan Isotamm
naturalia Toomas Kiho
keeletoimetaja Triin Kaalep
korrektor Kristin Sarv
sekretär Tiiu Jõgi

Postiaadress/Postal address:

Postimaja, postkast 80,
50002 Tartu, Eesti/Estland/Estonia

Toimetuse aadress:

Ülikooli 21, Tartu, Eesti

Telefonid: 43 13 73, 43 11 17, 44 19 75

Fax: 43 13 73

E-post: akademia@tartu.astronet.ee

Arveldusarve nr 221011384196 Hansapangas

© AKADEEMIA 1999

AS Akadeemia Trükk: Tallinn, Niine 11

Trükiarv 2000

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

11. AASTAKÄIK 1999 NUMBER 7 (124)

- Eesti kodanikualgatus teel Euroopasse
Aili Aarelaid 1347
- Ajaloo rekonstruktsioon ja ajakiri *Nädal Pildis*
Liivia Viitol 1368
- Kas Jannsen või Jakobson?
Oskar Gustavson 1378
- Oskar Gustavson: Mitu nime ja üks pale
Krista Aru 1383
- Psühholoogilise kriminoloogia arengujooni. I
Jüri Saar 1393
- Otse teadvuseprobleemi kallale
David J. Chalmers 1408
Tõlkinud Bruno Mölder
- Tagurpidi teadvuseprobleemi kallale
Daniel C. Dennett 1441
Tõlkinud Bruno Mölder
- Teadvus, intentsionaalsus ja vaimufilosoofia
Richard Rorty 1447
Tõlkinud Bruno Mölder

Võõras igas maailmas	<i>Uku Masing</i>	1457
Berkeley vaated “loodusfilosoofiale” ja nende tõlgendusi	<i>Roomet Jakapi</i>	1463
Naeru metafüüsikast	<i>Leonid Stolovitš</i>	1480
	<i>Tõlkinud Aive Pevkur</i>	
Kirjandus ja kultuurilugu kuuluvad keeleõpetuse juurde	<i>Eve Pormeister</i>	1505
Dokumente 1949. aasta märtsiküüditamisest. V	1510
<i>Väitlus:</i> Rahvuskomitee ja Tiefsi valitsus: KGB arhiividokumendid Eesti Vabariigi taastamiskatses 1944. a. Enn Sarv. “Eesti Vabariigi Rahvuskomitee: Tegevuse lühiülevaade.” — <i>Akadeemia</i> , 1998, nr 8, lk 1612–1619; Külli Niidassoo. [Väitlus.] — <i>Akadeemia</i> , 1999, nr 2, lk 405–409.	<i>Jaak Pihlau</i>	1518
Editorial note. Summaries		1529
EK(b)P Keskkomitee VIII pleenumi stenogramm. VIII	1535
	<i>Tõlkinud Mart Arold</i>	

Akadeemia honorarifondi toetab Eesti Kultuurkapital.

Lk 1367, 1377, 1382, 1392, 1456, 1479: Have-Valtmani karikatuurisari “Muusa metamorfoos” ajakirjast *Nädal Pildis*

EESTI KODANIKUALGATUS TEEL EUROOPASSE

Aili Aarelaid

1. KODANIKUALGATUSE MUDELITEST

Kodanikualgatus all mõistame inimeste vabatahtlikku organiseerumist kõige mitmekesisematesse organisatsioonidesse eesmärgiga ise midagi ära teha, oma huvide eest seista, olla paremini informeeritud oma erialasest või huvitegevusest, tihendada sotsiaalset võrgustikku jne. Kodanikualgatusliku aktiivsuse amplituuda on väga lai, ulatudes kultuuri- ja haridusseltsidest religioossete ühendusteni, spordiseltsidest heategevusorganisatsioonideni, korteriühistutest poliitikaklubideni. Kodanikualgatus moodustab ühiskonnas avaliku ja turusektori kõrval nn kolmanda sektori, mille ülesandeks demokraatia tingimustes on reguleerida rohujuuretasandi kaudu sotsiaalset kooselu, maandada sotsiaalseid pingeid, anda nn tavainimesele võimalusi aktiivseks ja loovaks sotsiaalseks suhtluseks.

Eesti keeles on selle valdkonna tähistamiseks traditsiooniliselt kasutatud sõnu "selts", "ühendus", "ühistu" jms. Kodanikualgatuslikud ehk seltsitraditsioonid hakkasid eestlastel kujunema alates XIX sajandi keskpaigast ning meie geokultuuriliste iseärasuste tõttu on algselt lähtunud baltisaksa mudelist. Selle kohaselt on kodanikualgatus põhimotiiviks etnilise või sotsiaalse rühma identiteeditaotlus, selts kui organisatsioon on kindlat tüüpi samastunde institutsionaalseks väljendajaks. Väga oluline nn superväärtus on siinmail olnud rahvuslik eneseteostus, mida on aegajalt nimetatud ka "eesti asjaks". Ühesugune, rahvusidentiteeti keskmeks seadev arusaam (sks *Bildungsideologie*) kodanikualgatuses on Eestis kestnud ebataoliselt kaua ehk 1860. aastaist kuni

1980. aastate lõpuni ega ole kadunud praegugi. Kodanikualgatusel ulatuslikum tegutsemisala on ligi 130 aasta vältel olnud pärimuskultuur: tegelemine paikkondlikku tüüpi folklooripärandiga, kodu-uurimise ja kodukoha sotsio-ökoloogilise kaitsega jne. Eesti rahvakunstikeskse kodanikualgatusliku mobilisatsiooni musternäiteks on meie laulu- ja tantsupeod. Huvi kodukandi ja lähikondlaste mineviku vastu on ärgitanud eestlasi looma mitmeid väga mõjukaid organisatsioone ja rahvaliidumisi, mille seast maksab meenutada kasvõi Jakob Hurda unikaalset rahvapärimuse kogujate võrgustikku XIX sajandi lõpust, kodu-uurimusliku liikumise edukust 1960.–1980. aastatel ning Eesti Muinsuskaitse Seltsi intensiivset tegutsemist rahva ajaloomälu taastamiseks 1980.–1990. aastate vahetusel. Rõhutada tasuks sedagi, et eestlaste rahvustunde äratamisele ja säilitamisele suunatud kodanikualgatus on pikkade võõrvõimuperioodide tõttu olnud kaitselise loomuga (defensiivne) ning jätnud suhteliselt tagasihoidliku koha poliitilist laadi tsiviilühiskonnaliste struktuuride tarvis. Eestlaste poliitilised arutlused oma maa ja rahva saatuse üle on aset leidnud küll karskus- ja haridusseltside, küll Eesti Looduskaitse Seltsi või Eesti Raamatusõprade Seltsi jms sildi all (vt pikemalt *Kodanikualgatus...* 1996).

Euroopa rahvusliku tormi ja tungi perioodist innustust saanud Eesti eripäraks on selge rahvusliku eneseteadvuse (ärkamisaeg aastail 1860–1880) ja seda kandvate seltsi-institutsioonide kujunemine muurahvuslike võõrvõimurite eestkoste tingimustes (Jansen, Arukaevu 1995: 11). Suhteliselt hilja saavutatud iseseisvus ja selle uue anneksiooniga lõppenud võrdlemisi lühiajaline kestvus (1918–1940) on muutnud eestlased poliitilise kodanikualgatuses suhtes ülitundlikuks. Ligi pool sajandit väldanud nõukogude periood taaselustas küllaltki suures osas tsariajast tuntud kodanikualgatusliku tegutsemise mallid: kultuurilise enesekeskuse, rahvahariduslikud ideaalid, poliitiliste ambitsioonide peidetuse ja topeltmängud avaliku võimuga, seltsistruktuuride hooldatuse (parteiliste) ametikandjate poolt. Alles aastaist 1987–1988 saame kõnelda meie kodanikualgatuses kohtumisest postmodernse maailma tsiviilühiskonnalise arengu mudelitega (vt nt Frazer 1995; Hall 1996).

Kaasajal on puhtalt rahvusteadvuse kinnistamisele ja kaitsmisele ülesehitatud kodanikualgatus üksjagu anakronistlik. Kahe

sajandi taguses Euroopas olid kodanike vabatahtlikud ühendused tõepoolest tärkavat omariiklust toetavad ja sellega dialoogi pidavad institutsioonid, ent praeguses maailmas täidavad arvukad nn rohujuuretasandi ühendused märksa avaramaid funktsioone. Erinevaid areaale pidi (näiteks Aafrika kohta Kotzé, Du Toit 1995; Jaapani kohta Yamamoto 1996; Lõuna-Euroopa kohta *Non-profit...* 1996) võrrelduna paistavad Eestisse kõige enam ära Põhjamaade ja USA mudelid. Need on aga teineteisest suuresti erinevad: esimesel juhul on tegemist kolmanda sektori tugeva riigipoolse koordineeritusega (Klausen, Selle 1996), teisel aga kodanikukesksusega, kolmanda sektori kui konkreetse riigi kodanikele vajalikke sotsio-kultuurilisi teenuseid osutava sfääriga (Salomon 1992). Eesti ise aga on teiste Ida-Euroopa maade seas otsimas uut teed tsiviilühiskonnaliste struktuuride ülesehitamisel.

Koos nõukogude süsteemi hääbumisega muutus problemaatiliseks vana kodanikualgatuse ehk rahvusromantilise seltsitegevuse mudel. Eesti ühiskonna ette kerkis küsimus: kas hakata restaureerima kahe maailmasõja vahel kujunenud kodanikualgatuslikku organiseeritust või luua midagi hoopis uut ja kaasaegsemat? Kuigi alguses domineeris rahvuslikus vaimus "eestiaegse" taastamise tuhin, sai peagi selgeks, et viie aastakümne tagune mudel globaalkultuuri- ja infoajastusse enam ei sobi. Vastupanukultuuri ideaalidest õhutatud 1960.–1980. aastate sovetiaja seltsiliikumine aga kaotas ülepea kiiresti oma aktuaalsuse, sest omariikluse taastamise järel muutus okupatsioonivõimuvastane opositsiooni-meelsus mõttetuks (Aarelaid-Tart 1996a).

Kui nüüd küsida, mis on praeguse kodanikualgatuse põhiülesanne, siis ei ole see enam väljendatav niisuguste kollektivismi rõhutavate hinnangutega nagu "koos on meeldiv aega veeta" või "tahan eesti asja ajada". Kogu ühiskond teismelistest pensionärideni, madalalpalgalistest majandus- ja finantseliidini otsib vastust küsimusele, kuidas elada ja tulla toime väga kiiresti muutuvus elamiskeskkonnas (*Return...* 1997: 249–250). Üleminekuaja põhi-probleemiks ongi see, et eri sotsiaalsed kihid suudavad kohaneda tormiliste sotsiaalsete muutustega erineva kiirusega, see protsess omakorda tekitab nn sotsiaalsete võitjate ja kaotajate kihistised. Põhimõtteliselt peaks kodanikualgatus olema praegu valdkond, kus inimesed ise loovad rohujuuretasandil selliseid vabatahtlikke ühendusi, mis võimaldaks neil n-ö mitteametlikult ehk väljas-

pool avaliku sektori struktuure leida oma nišše pidevalt muutuva poliitilise ja majandusliku tegelikkusega kohanemiseks. Kodanikualgatus on postsovetlikul ajajärgul see sotsiaalse läbikäimise vorm, mis suunab inimesi uuenevatele samasusotsingutele ja uute sotsiaalsete võrgustike loomisele. Hetkel on see protsess alles hoovõtu faasis.

Uuteks märksõnadeks on eneseabi ühendused (*self-help organisations*), fondide moodustamine (*fund-raising*), mittetulundusühingud (MTÜ) ja sihtasutused. Rahvusvaheline ingliskeelne sõnapruuk pakub terve arsenali selliseid lühendeid nagu NGO, GINGO, NSM, lisaks veel *third sector, members serving and public serving organisations* jne. Kõigi nende sõnade taga on tasapisi meilegi sisse imbuv uut laadi kodanikualgatus, mis vanu vorme eirates või põhjalikult teisendades otsib oma identiteeti ja tegutsemisvõimalusi.

Meie laulupeotraditsioon on hea peegel mõistmaks, mis toimub kodanikualgatuses. Nendele, kellel vanust alla kahekümne viie, pole laulukaarealune enam nii enesestmõistetav rahvuslik pühamu kui vanematele põlvkondadele. Laulupeod on ajaloos korduvalt täitnud "oma—võõra" piiri kujundamise ülesannet, olnud kontrakultuuri fenomeniks. Sellisena on nad olnud võimsa sotsiaal-etnilise integratsiooni mehhanismiks ehk eestluse koostoidjaks. Kuid mis saab neist tingimustes, kus seesama püha hiiena tõlgendatud laululava võib olla esinemispaigaks hoopis globaalse popkultuuri superstaaridele nagu Michael Jackson või Rolling Stones? Mis juhtub, kui meil tekib võimalus võrrelda erinevate publikukoosluste reaktsioone massiüritustele ning tõdeda, et laulupeo, õllesummeri ja rockistaaride esinemiste õhus tikus polegi nii suurt erinevust, kui oleks võinud arvata. Kõik need lauluväljaku üritused loovad ühtmoodi auditoriumi-ühtsust, ühislaulmistes manifesteeruvad rahvuslikud väärtused identiteedi kujundajaina pole sugugi tugevamad näiteks kasvõi *rock-and-roll*'i ajastu põlvkondlikust samasusest või tänasest M. Jacksoni laadi "Ma armastan teid!" globaalsest ühtsusdeklaratsioonist.

Ka soome-ugri hõimuliikumisel, folkloorifestivalil "Baltica", kodu-uurimis- või looduskaitselistel ettevõtmistel ja teistel samalaadsetel üritustel oli nõukogude perioodil märksa tugevam sotsiaalne resonants kui praegu. Kujutlusvõime tõrgub esile ma-

namast pilti viiest tuhandest pangahärrast mobiilide saatel osalemas looduskaitsete kokkutulekul! Uus pintsaklipslaste põlvkond ei vaja oma identiteedi loomiseks enam traditsionaalse kultuuri vorme, ta on oluliselt kosmopoliitsem ja kui ta üldse osaleb kodanikualgatuses, siis teeb ta seda märksa tagasihoidlikuma rõhuasetusega rahvuslikkusele, eriti veel rahvusliku suletuse ülistamisele.

Niisiis oleme viimase kümne aasta jooksul asunud elama postmodernsesse ajastusse, mis loob varasemast sootuks erineva sotsiaalse praktika ning seda manifesteerivad ehk väljendavaid sümboleid ja rituaale. Kaasaegne kultuur liigub märksa ebaisikulisema, globaalsema ja rahvuslikkusest vabama maailmakäsitluse suunas. Ehkki kogu meie varasema kodanikualgatuses keskseks dominandiks oli eestlus ja selle säilitamine, ei pea see väärtus praeguses tihedas rahvusvahelises lävimises enam olema kolmanda sektori põhiliseks ehituskiviks. Möödunud sajandist pärit rahvusromantilise kodanikualgatuses mudeli asemele astuvad paratamatult uued tõdemused, sümbolid ja sotsiaalsed konstruktsioonid. Nii võib kaasaegse ühiskonna tsiviilühiskonnalisi struktuure käsitleda kui: 1) auru väljalaskjaid, 2) vaba aja harrastuste toetajaid, 3) sotsiaalseid regulaatoreid, 4) uute lahenduste leidjaid, 5) info, raha, osakute jms ressursside pumpajaid ühest ühiskonna segmentist teise (Ruutsoo 1998: 38). Seega pole vanast heast seltsielust enam suurt midagi järel, uus aeg nõuab teist tüüpi kodanikualgatuses ülesehitamist.

Uute tsiviilühiskonnaliste struktuuride moodustumine Eestis ei lähe aga sugugi valutult. Esialgne areng näitabki, et 1990. aastail on triaadist avalik sfäär, turg ja kolmas sektor kõige aeglasem olnud muutuma just viimane. Kuigi 1980. aastate lõpust on läbi katsetatud kõik kolm võimalikku muutumismoodust, s.o endis-aegse taastamine, olemasoleva desovetiseerimine ning moderniseerimine teistest maadest eeskujude otsimise kaudu (Aarelaid-Tart 1996b), on Eesti kolmas sektor võrreldes esimese ja teise sektoriga praegu märgatavalt vähem arenenud. Kolm erinevat moodust teiseneda on esialgu tekitanud vabatahtliku organiseerumise vallas (*voluntary field*) üksjagu tugeva segmenteerumise modernse ja traditsioonilise, maa ja linna, noorte ja vanade jne organiseerumisvõimaluste ja -praktikate vahel. Eesti kodanikualgatus on pikka aega olnud pigem maa- kui linnakeskne ja maaelu ümberkujundamine on praegu üldse üks meie ühiskonna tõsise-

maid valupunkte, samas tuleb tõdeda, et külades ja alevites toimiv kodanikualgatus on linlikust märksa inertsem ja vanamoelisem.

Edasi vaatleme täpsemalt, kuidas on tänase kodanikualgatuse jaoks muutunud nii sotsiaalne kontekst, tähenduste kodeerimine kui ka institutsionaalne organiseeritus.

II. MUUTUVAST KONTEKSTIST

Indiviidide teadvuses paiknevad kindlad kontekstid tegevus- ja mõtlemisraamistikuna, mis annavadki kultuurile sidusa organiseerituse ja sisulise mõjususe ning on sotsiaalsete suhete vormumise seisukohalt väga olulised (*Key Concepts...* 1994: 63; Swidler 1995: 34). Kindlad kultuurilised praktikad, nagu seda on ka vaba- ja tahtlik tegevus, toimivad sidusates avalikes või peidetud ideoloogiates ja maailmavaadetes just nimelt kontekstina. Analoogselt kogu Ida-Euroopaga on ka Eestis hetkel väga oluline uute ideoloogiate ja maailmavaadete kujundamine, s.o uute kontekstide loomine. Eriti maagilise kontekstuaalse raamistikuna toimib praegu nn euroopastumine ning koos sellega meile varem vähetuntud üldkasutatavate sümbolite ja rituaalide import, viimast eelkõige angloameerika stereotüüpide kaudu. Kogu Eesti ühiskond näib olevat haaratud üleeuroopalise ja kohati globaalsegi leviga identiteetide ja kultuuristandardite palavikulisest omandamisest ja seega uute kontekstide loomisest sotsio-kultuurilise praktika jaoks.

Nimetagem järgnevalt mõningaid kultuurilise vestermiseerumise (*Return...* 1997: 30) ilminguid ja neist tulenevaid kodanikualgatuse võimalusi uuenevate sotsiaalsete praktikate kujundamisel.

1) Oluliselt on muutunud arusaam töö- ja vaba aja vahekorradest. Nooremad elanikkonnagrupid töötavad sageli sellise koormusega, et neil ei jäägi aega niisuguseks kodanikualgatuseks, mis poleks vahetult seotud tööasjadega (näiteks elukutseseltsid, ametiühingud) või olmega (korterite-, garaaži- ja aiandusühistud). Vabatahtluse ajaharrastustes väheneb pühendumust nõudvate tegevuste osakaal (näiteks kollektseerimine, taidlus) ja tõuseb kehakeskse tegevuse tähtsus (jõusaalid, aeroobika, kaalujälgimine jt).

2) Levimas on indiviidikultus ja sellest johtuv varasemate kollektiivsete tegutsemismustrite tõlgendamine sovetiaja igandite-

na. Olgu siinkohal näiteks kollektiivse isetegevuse käsitlemine n-ö sotsialistliku vabriku- ja kolhoosiajastu nähtusena. Vaba inividid eelistab pigem lühiajalisi aktsioone (*single action*). Traditsioonil, kus perekonna kõik liikmed vanaemast lapselapseni tegelesid näiteks rahvatantsuga, ei ole enam erilist sotsiaalset kõlapinda.

3) On hakanud süvenema arusaam, et igäüks kujundab oma elukäiku ja karjääri täiesti individuaalselt, mitte sotsialismile omaste standardelulugude vaimus ("noor spetsialist", "õpetaja — maa sool", "tubli lüpsja" jms) vaimus. Seejuures võidakse vabatahtlikes organisatsioonides osalemises otsida võimalusi oma kordumatu isikupära arendamiseks, n-ö modulaarinimesena (Gellner 1995) kujundada endale "lehvik" ühel või teisel eluetapil oluliseks peetavatest ja kergesti muudetavatest vabatahtlikest toimingutest.

4) Varasema, rangelt ideologiseeritud ajakirjanduse asemele on tulnud vaba, ent kommertsialiseerunud press, nii oma näitavas, kirjutavas kui kõnelevas vormis. Konkreetsele inividile on küll jäetud suur valikuvabadus, aga suur on ka oht sattuda "kollase" aja- ja muidukirjanduse, "seebikate" jms võrgustikku sihitult sip- lema. Aktiivne, omanäoline ja teotahteline kodanikualgatus võib siinkohal toimida kui tõhus alternatiiv passiivsele massikultuuri produktide neelamisele.

5) Suur osa Eesti ja eriti Venemaa tarbekaupu on poodides asendunud Lääne toodanguga ja sellega kaasneva kaubamärkide ja -artiklite kultusega. Inimeste sotsiaalset edukust mõõdetakse nüüd sellega, kui võrd ta on oma riietuses, kodukujunduses, töökoha disainis jne suutnud minna üle välismaa kaubale ja moe- nõuetele. Suurem osa elanikkonnast on haaratud eurotuhinast, on tekkimas teatav vastasseis eestiliku ja lääneliku elulaadi vahel. Kodanikualgatus võib ka siin pakkuda alternatiivset mõttelaadi, seltside rüpes viljeldavaid n-ö kodutöönduslikke arusaamu väga hea teostusega rahvuslikust käsitööst, etnograafilisest talust kui iverseärtusest, rahvuslikust stiilist moodsas kodukujunduses jms.

6) Ühiskonna ulatuslik computeriseerumine ja internetistumine, samuti SAT-televisiooni massiline levi on järsult muutnud kultuuritarbimise harjumusi, vähendades varasematel aegadel eest- lastele nii iseloomulikku lugemist, teatrikülastusi jms. Noored soovivad pärimuskultuuriga tegelemise asemel osaleda arvuti- ja

keeleõppekursustel, paikkondlikul tasandil on taidlusklubi kõrval muutunud tähtsaks kultuurilise infrastruktuuri komponendiks internetipunkt või teabetuba. Kompuutreid ja internetivahendust kasutatav kodanikualgatus on läänestunud ning levib enam noorte seas.

7) Varem selgelt eristunud klassikalise ja folkloorse tasandi arvelt on üha suuremat edu saavutamas uut tüüpi populaarkultuuri žanrid, mis on ise tihedalt läbi põimunud tsitaatide või arranžeringutega klassika ja folgi teemadel. Eestis on väliseeskujude järgi suudetud panna alus niisugustele ebatraditsioonilistele populaarkultuuri üritustele nagu õllesummerid, järvemuusika kontserdid, pärimusmuusika festivalid (Viljandis) jms. Kodanikualgatus ja professionaalsus, samuti traditsiooniline ja modernne on niihästi organiseerimises kui ka teostuses sellistel *performance*-tüüpi üritustel sujuvalt kombineerunud.

Kiire läänestumine on meie ellu toonud ka hulga negatiivseid ilminguid. Paraku tundub, et kodanike vabatahtlik ühinemine pole kuigivõrd edukas just sotsiaalsete probleemide lahendamiseks loodavate ühenduste vallas. Nii on sovetiaegse ohtra alkoholitarbimise kõrval eriti noortekultuurides maad võtnud narkomaania, ka on tubaka- ja alkoholitarbimine tänu reklaamitööstusele muutunud atraktiivseks ja ligitõmbavaks. Kõige selle taustal on peaaegu olematusse vajunud Eestis ligi sada aastat tegutsenud karskusliikumine, isegi parteide programmid ei tegele kuigivõrd mõnuainevastaste meetmetega, ka kiriklik diakooniatöö ei puuduta ühiskonna toimetulemist meelemürkidega. Imporditud liikumiste (nt Anti-Aids) tulemuslikkus on esialgu väike.

Tohutud muutused on toimunud panganduses. Igavikku on vajunud riiklik hoiukassa, mis toimis riiklikult säilitatud sukaäärehoiuseana. Täna sees panganduses orienteerumine on omaette kunst, mida sugugi mitte kõik elanikkonna kihid ei valda. Samas puudub igasugune vabatahtlik tarbijakaitseliikumine toetamaks indiviidi tulema toime pankade poolt peale surutud monopolismi ja sageli arusaamatute ning pahaendeliste reeglitiikiga.

Läänestumine peaks tähendama ka selliste diskursuste nagu feminism, ksenofoobia, rassism, etniline suletus jne avanemist Eesti sotsio-kultuurilises praktikas. Ei saa öelda, et me üldse ei oleks eelnimetatud mõtteviiside ja neist tulenevate probleemidega

tuttavad, kuid ei need ideoloogiad ega neist tulenev sotsiaalne mobiliseeritus pole Eesti ühiskonnas kuigivõrd levinud. Tähendab, sotsio-kultuurilises teadvuses ülalnimetatud diskursustega tähistatavad ilmingud isegi esinevad, kuid avalikult nendest suurt ei kõnelda ja uute kodanikualgatuslike ühenduste tekkeks nad soodsa pinnaseks ei ole olnud. Näiteks pole ju saladus, et meil eksisteerib eestlaste ja venelaste vahel oluline etniline suletus, kuid rohujuuretasandilt tõusnud ja multikulturaalsele koostööle suunatud kodanikualgatus pole suutnud siinkohal midagi olulist korda saata. Sama võib öelda sugupooltevahelise ebavõrdsuse (Eestis esineb näiteks erinevus töö tasustamisel naiste kahjuks) ja sellele tähelepanu juhtiva feministliku ideoloogia vahekordade kohta.

III. TEISENEVATEST KOODIDEST

Koodid on antud kultuuriruumis kasutatav tähendustevaheline struktuursus, mida tundmata pole võimalik kultuuriruumi siseneda ega seal tegutseda (*Key Concepts...* 1994: 43–44; Swidler 1995: 32). Piltlikult võiks koodi võrrelda kultuuriruumi võtme-ga. Koodidel on sügavalt kokkuleppeline iseloom, nad tulenevad kultuurimälus fikseerunud traditsioonidest ning nende tundmine ja kasutamine võimaldab tekkida nn “meie”-ühtsusel ning vastanduda sel viisil nn “teistele”. Tavakoodid on kultuurisisest dialoogi võimaldavad ning kõigile antud kultuuris osalejatele hästituntud suhted üldkasutatavate sümbolite ja nende kasutajaskonna vahel.

Mõistagi on ka kodanikualgatuse vallas toimumas koodide ümberstruktureerimine, paljud vanad koodid on lühikese ajaga muutunud kasutamiskõlbmatuks, samas on imporditud suur hulk uusi koode. Just koodide osas on vastanditepaar “nõukogudeaegne” ja “taasiseseisvusaegne” eriti reljeefselt tuntav.

Nii tuleks koodina vaadelda nõukogude aja lõpuni toimunud traditsiooni, et vanemad generatsioonid innustasid nooremaid tegelema eesti rahvatantsu, koorilaulu, näitemängu jm pärimuskultuurile toetuvaga, s.o harrastusaladega, millega nooruses ise oldi tegelnud. Folklooritraditsioonide põlvkondlikku edasikandmist peeti väga väärikaks tegevuseks, seda enam et nii suudeti poliitiliselt ebasoodsas kliimas väljendada rahvuslikku kokkuhoiutunnet. Praegust noorsugu huvitab pärimuskultuuriga tegelemine tundu-

valt vähem kui nende vanemaid, pigem soovitakse süüvida globaliseeruvasse noortekultuuri. Põhiliselt siis, kui traditsionaalne ja modernne ühilduvad, leiavad uudisvormid kõlapinda ka noorte seas (folgisugemetega räpp jne).

Nõukogulikus poolsajandis kujunes koodi sisaldavaks vaikovaks kokkuleppeks seegi, et Vene riigi käest ühiskondlike organisatsioonide ja taidluse tarvis saadavat raha tuli tasa ja targu kasutada eesti asja ajamiseks. Ametiühingute, kolhooside jne raha toel arenes Eestis välja nii režiimisõbralike kvaasiühenduste võrgustik (nõukogude naiste komiteed, Punase Risti ja ALMAVÜ "rakukesed" jms) kui ka märkimisväärselt autentne ja majanduslikult kindlustatud kodanikualgatus (rahvakunstikollektiivid, looduskaitse ja kodu-uurimistoimkonnad jne). Riigikorra muutumine tõi paratamatult kaasa sellise peitemängulise koodi lagunemise ning suurt hulka paikkondlikku kodanikualgatus tabas tohutu finantsšokk. Taaskujuneva omariikluse ja turumajanduse tingimustes ei saa kohalik seltsitegevus enam olla eelarveliselt väljamakstud aateteenistus. Täna on edukam osa kodanikualgatus suutnud omandada projektide kaudu rahastamise kogemuse ning mõistnud, et raha seltsidele, ühendustele jne tuleb üksnes läbi tiheda konkurentsiohela ja selge paikkondlikult olulise sihi seade, üldisõnalist "eesti asja" ajamist enam ei rahastata. Viimase kaheksa aasta vältel on kodanikualgatus üsnagi tugevate võtetega vabastatud riigi ülalpeetava seisusest ning manitsetud teda ise raha teenima.

Sovetiajal ei sõltunud osalemine seltside ja teiste kodanikeühenduste tegevuses liikmete sotsiaalsest staatusest. Vastupidi, osavõtt Eesti-kesksete vabatahtlike ühenduste tööst integreeris eestlasi kui rahvusaaslasi, parteiline kuuluvus või palgamäär ei olnud seltsis kaasalöömise seisukohalt tihtipeale üldse tähtis. Ka see kood ei ole enam kasutuskõlbulik, sest nii nagu kogu ühiskonnas, toimub ka kodanikualgatusel väljalooline diferentseerumine ja segmenteerumine. Sellised rahvalikumised nagu Rahvarinne ja Eesti Kodanike Komiteed olid ilmselt viimased üldrahvaliku haardega kodanikualgatused, nüüd ei püüa enam keegi ühe mütsi alla viia kümneid tuhandeid erinevate huvide ja vajadustega inimesi.

Anneksioonikümnendid süvendasid eestlastes etnilist suletust, koodikokkuleppel tegutseli niisuguse rahvuskeskse ideoloogia raames, mis väliselt kiitis takka nõukogude võimu, seestpoolt aga avaldas mõõdukat vastupanu ja kohatist rahvusmeelset kodanikuallumatustki. Loomulikult ei saa selline antisovetlik kood enam kehtida, kuid väljumine suletud eestlusest ning kohanemine etniliselt avatud ühiskonna reeglistikuga on praegusel hetkel veel väga habras protsess.

Uueks koodikujundavaks algeks eestlaste maailmapildis on multikultuurilisuse võimalikkus meie tagasivaates etniliselt üsna homogeensel kodumaal. Sovetiajal läbis kogu Eestimaad veneesti kultuuriline polarisatsioon, mis on võrdsustatav vallutaja ja alistatu vastasseisuga. Kodanikualgatuski jagunes heaks "eesti asjaks" ja pahaks "vene värgiks". Viimase kümne aasta jooksul on aga tekkinud siinmail elavate vähemusrahvuste kultuuriühendusi, kes analoogselt eestlastega otsivad ja austavad oma kultuurijuuri. 1990. aastatel on muulaste kultuuriühenduste areng olnud positiivne, esialgselt Rahvarinde moodustatud riigiriplasiliku mentaliteediga "rahvusrakukeste" baasil on välja kujunenud selgepiiriline liikumine oma katusorganisatsioonide (nt "Lüüra") ja suurürituste (nt "Slaavi pärg") suunas. Teise maailmasõja järgses Euroopas on kinnistunud kultuurilise ja usulise tolerantsi ideoloogia ning mõneti tagant turgituna on see mõttemall Eestiski kinnistumas. Multikultuurilise ideoloogia omaksvõtt on praegusajal eestlaste rahvusliku identiteedi sõlmprobleeme. 1925. aastast kehtinud vähemusrahvuste kultuuriautonomia seadus on meie ajalooliseks eeskujuks, kuid tänase Eesti etnilise kompositsiooni juures on selle seaduse taastamine osutunud tõsiseks probleemiks. Pool sajandit šovinistlikku ideoloogiat on teinud oma töö ning just eestlased on need, kes on integratsiooniks praegu isegi vähem valmis kui muulased, kuigi nemandki oma enamuses on vastastikust sallivust rõhutava multikultuurilise ideoloogia suhtes umbusklikud.

Nõukogude ajal puudus meil selline oluline tsiviilühiskonnaline struktuur nagu poliitiline kodanikualgatus ja sellest tulenev mitmeparteilisus. Ainukeseks kooditähenduslikuks ning valuliselt kõditavaks küsimuseks sai olla kuulumine/mittekuulumine NLKP ridadesse. Taasiseseisvumine tõi kaasa parteilise maastiku silmanähtava vohamise, ootamatult oldi silmitsi faktiga, et sõbrad ja tuttavad on võtnud sisse erinevad poliitilised positsioo-

nid. Täna on massiline poliitiline kodanikualgatus ikka veel juurdumisjärgus, parteilised jõujooned alles paika minemas, kuid murrang ideoloogilise mitmekesisuse suunas on siiski toimunud. Ehkki piirid parteipoliitika, survegrupitaktika ja huvigrupi esindatuse vahel kipuvad veel alatasa segi minema, on arusaamad poliitilise pluralismi võimalikkusest juba argiteadvuses idanema läinud. Niisiis on poliitilise kodanikualgatuse kodeerituses toimunud 180-kraadine pööre.

Kokkuvõtteks nentigem, et desovetiseerumise ja vesterniseerumisega kaasnevad kontekstuaalsed kodanikualgatuse uuendused on kaasa toonud põhjaliku koodide ümbermõtestamise ja -struktureerimise, see aga omakorda tingib seltside, ühenduste, liitude, fondide jms institutsionaalse muutumise.

IV. UUSTEKKELISTEST INSTITUTSIOONIDEST

Institutsioonid on märgiks sotsiaalse elu korrektsest ja stabiilsest korraldusest, mis toetub kindlatele reeglitele ja standardiseeritud mõtteviisidele ning käitumismustritele. Institutsioonid pakuvad indiviididele võimalusi sotsiaalse kogemuse omandamisel ning rakendamisel, nad on lähtepunktiks uute kultuuripraktikate kujunemisel (*The Harpenter...* 1991: 239; Swidler 1995: 36). Kodanikualgatuslikud institutsioonid on üheks sotsiaalsete institutsioonide esinemisvormiks. Neid iseloomustab küllaltki suur mitmekesisus tegevuste kujundamises, samuti suhteliselt suur sõltumatus avaliku ja turusfääri institutsioonidest. Kodanikualgatuslike institutsioonide luuakse osavõtjate vaba tahte ja koostöövalmiduse alusel, seltsi, ühendusse, ühistusse vms koonduvaid inimesi peab siduma ühine eesmärk ja osalusmotivatsioon.

Eesti kodanikualgatusele iseloomulik institutsioonide võrk on käesoleval sajandil arenenud mitmete vastuokslike välismõjutuste tingimustes. Kuni 1990. aastateni oli tegemist kahe paradigmaatiliselt eri tüüpi institutsionaalsusega: ühelt poolt baltisakslastelt pärit *Gesellschaft*-laadi kindlalt rahvuse pinnalt kujunenud seltsidega, millele teiselt poolt osalt vastandusid, osalt lisandusid nõukogude perioodil riigihoidusel ja riigi subordineeritavad ideologiseeritud massiorganisatsioonid. Nõukogude võimu perioodi keskel ehk varabrežnevismi ajal hakkasid sovetlikku tüüpi, par-

teiriiklust toetavate kvaasivabatahtlike organisatsioonide kõrvale tekkima eestlaste rahvuskesksed ühendused, mis kujunesid eesti kultuuri ja keelt säilitavateks ning Moskva-meelsuse suhtes tõrk-sateks institutsioonideks. Niisugustes institutsioonides nagu Eesti Looduskaitse Selts, TA Kodu-uurimiskomisjon, Raamatusõpra-de Ühing jt legaliseerus antisovetlik mõttemall ning hoogustus kodanikujulgu kritiseerida (kasvõi peidetud vormides) rahvus-likult vastuvõetamatut režiimi. Need kõik rajasid teed aastail 1988–1991 toimunud massiliikumiste ajastule, mida kandsid hoopis avarama toetuspinna institutsioonid nagu Rahvarinne, Eesti Kodanike Komiteed jt. Koos iseseisvuse kättevõitmisega kaotasid eelnimetatud üldrahvalikud hiidinstitutsioonid oma sotsiaalse tähenduse ja lagunesid küllaltki kiiresti.

Aastail 1992–1995 tekkis Eestis igal aastal juurde umbes 400 uut kodanikualgatuslikku organisatsiooni (Aarelaid-Tart 1996b), restitutsiooni kui transplantatsiooni (välismaiste eeskujude “ümberistutamise” või “pookimise”) korras. Restitutsioon kodaniku-algatuses oli alanud juba nn laulva revolutsiooni kaasnähtusena ning esialgu peeti seda iseväärtuslikuks. Mõne aasta möödudes selgus, et paljud Pätsi-aegsed seltsid ja ühendused ei ole arenemisvõimelised, et mineviku taaselustamine võib küll mõneks ajaks toetada paikkondliku identiteedi tugevnemist, kuid edasine tegevus oleneb siiski realistlikust vaatest tulevikule. Sõjaeelse kodanikualgatuselise nõrkuseks oli tegutsemine piiratud demokraatia tingimustes, teatav paternalism, aga ka tundeküllane ja kampaaniatest ülepaistatud patriotism. 1990. aastate karm poliitiline ja majanduslik reaalsus on soosinud kodanikualgatuses varasemast sootuks erinevate väärtusorientatsioonide ja neid kehvastavate institutsioonide sündi.

Kodanikualgatuslikud institutsioonid tekivad vastusena teatavatele sotsiaalsetele väljakutsetele ja vajadustele. Varasematel seltsitraditsioonidel on uueneva institutsionaalse võrgustiku kujundamises kindlasti oma osa, kuid määrav on siiski konkreetse ajaloolise perioodi sotsiaalne õhustik. Vaatlemegi järgnevalt, millistest tegelikest vajadustest lähtudes on Eesti inimestel 1990. aastatel olnud vaja rajada kodanikeühendusi.

Sotsialismi kui hiiglasliku ideoloogilise süsteemi pankrot tekitas paratamatult laiapõhjalise sotsiaalse vajaduse mineviku üm-

bermõtestamiseks. Ühelt poolt oli see iga lühemat või pikemat aega sovetitingimustes elanud inimese isiklik probleem, teiselt poolt aga suuremate ja väiksemate sotsiaalsete gruppide identiteediküsimus. Esimesena seadis mineviku ümbermõtestamise oma eesmärgiks Eesti Muinsuskaitse Selts, hiljem tekkisid samal ajendil arvukad seltsid mitme sõjaväe veteranidele, endistele poliitvangidele, aga ka kohalikele pensionäridele jne. Sellesuunalise uut tüüpi organisatsiooni näiteks on ühendus "Eesti elulood", mis püüab teaduslikumal pinnal tõlgendada eestlaste elukäike XX sajandi poliitilistes keeristes.

Teiseks kogu ühiskonda haaravaks vajaduseks tuleks pida avarduva sotsio-kultuurilise reaalsuse lahtimõtestamist. Instituutioniloo valdkonnas kajastub see Põhjamaadest ja mujalt Euroopast lähtuvate kodanikualgatuslike ühenduste ideestiku impordis Eestisse. Väga paljud elukutseühendused, vabahariduskorraldus, spordiseltsid, uustekkelised usuühendused jms on praegu nabanööri pidi seotud Euroopas paiknevate katusorganisatsioonidega ja otsivad oma tegevuse korraldamiseks eeskujusid läänest. Ja mis veelgi olulisem, suur grupp vabatahtlike organisatsioone ongi juba läbinud nn transplantatsiooniperioodi ning suudavad ise olla välisorganisatsioonidele väärivad ja omanäolised partnerid. Näideteks võiks tuua Vabaharidusliidu, Eesti Kodutöönduse Edendamise Keskse, Harrastusteatri Liidu, Eesti Ettevõtlike Naiste Assotsiatsiooni jt.

Kolmandaks oluliseks teguriks, mis motiveerib looma kodanikualgatuslikke ühendusi, on vajadus ületada teravatest ühiskondlikest muutustest tingitud sotsiaalset stressi. Antud vajadusest tingituna on seltside ja ühenduste eesmärgiks nii materiaalse kui vaimse eneseabi korraldamine. Eestis ongi tekkinud ulatuslik võrk invaorganisatsioone, suurperede ja üksikvanemate ühendusi, heategevusorganisatsioone, ühendusi tagastatud majade üürnike jt tarvis. Ehk tuleks sellesse kategooriasse esialgu arvata ka kujunemisjärgus elamuühistud, mille põhieesmärgiks on praegu võidelda üle pea kasvavate kommunaalmaksudega. Maaelu ebastabiilsus on aga tinginud laialdase maanaiste ühenduste võrgustiku loomise, mille kaasabil naised püüavad ise paikkondlike eluraskustega toime tulla, tööpuudust leevendada, ühiselt uueneva elukorraldusega hakkama saada — näiteks kasvõi toimetulekukursuste kaudu. Samuti tahaksin eneseabi-ühendustena tõlgendada võrd-

lemisi suure kõlapinna leidnud uustekkelisi ühendusi nii päris- kui ebausklিকে, kes vajavad tormakalt muutuvates sotsiaalsetes oludes hingehoiualast atraktiivset abi.

Eesti kodanikualgatuse institutsionaalne võrgustik on praegusel hetkel tempoka, ent laialivalguva ümberkujunemise staadiumis. Vana enam ei kehti, aga uue kokkulaenamine ja väljamõtlemine võtab veel aega. Eriti ilmekalt kajastub see protsess poliitilise kodanikualgatuse ehk parteide loomise sfääris. Enne 1991. aastat oli põhiprobleemiks desovetiseerimine ehk NLKP monopoli murdmine, eriti rahvusliku rõhuasetuse kaudu (ERSP, eestimeelne EKP jt). Taasiseseisvumisele järgnes kõigi oluliste üleilmsete poliitiliste suundumuste import ja läbimängimine sõpruskonna tüüpi pisiparteide raames. 1995. a valimiste-eelne poliitiline maastik oli erakordselt kirju (33 parteid!), domineeris eestimeelsuse ja rahvusvaheliste hoovuste dialoog. 1999. aastaks on toimunud oluline eesmärkide selginemine ja parteide liitumine riigi ees seisvate põhiliste arengusuundumuste tõlgenduste ümber. Üle poolte sel kümnendil eksisteerinud parteidest on ajalooareenilt kadunud, parteide summaarne liikmelisus aga (kunstlikult?) nelja aasta jooksul kahekordistunud (12–13 tuhandelt 27 tuhandeni). Täna on leegitsev rahvusmeelsus (Jüri Toomepuu jt) asendunud realistlikuma arutlusega elu võimalikkusest euroliidu ja globaalühiskonna tingimustes. Samas on enamik parteidest kildkondlikud huvigrupid ega suuda leida lahendusi kesksetele sotsiaalsetele probleemidele, nagu hoogsalt süvenev majanduslik ebavõrdsus, rahvaarvu kokkukuivamine, kodakondsuspoliitika jt.

Kõiki neid tendentse kogu Eesti kodanikualgatuslikule väljale laiendades tulekski nentida, et institutsionaalses plaanis on lõppenud desovetiseerimine ja lahtiriigistamine ning hajumas hõlmanduslik rahvusromantism. Üldjoontes on hakkama saadud üleminekuperioodile iseloomuliku killustatuse ja parallelismiga, see on asendunud tahtmisega ehitada üles tugev katusorganisatsioonide võrgustik. 1990. aastate keskpaiku haripunkti jõudnud seltsiloomebuum on taandumas, vähese omaalgatuse ja kindla sihita ühendused on oma tegevust lõpetamas. Ühtaegu ei saa märkimata jätta kodanikualgatuslike institutsioonide nõrkust ja tagasihoidlikkust otsimaks uusi teid Eesti ees seisvate sotsiaalsete probleemidega toime tulemiseks.

V. NENDEST, KES ON JUBA PÖÖRANUD PILGU EUROOPASSE

Eesti kodanikualgatusel väljal (*voluntary field*) kajastuvad nii meie ühiskonna põhilised arengusuundumused kui vajakajäämised. Üheks väga oluliseks aspektiks on eri sotsiaalsete kihtide ja regioonide ümberkujunemise ebaühtlane kiirus. Suured ühiskondlikud vapustused ja uuendused toovad alati kaasa võitjate ja kaotajate kohordid, vanast kinnihoidjate ja uuendusmeelsete kogukonnad. Kõik see kajastub ka tänase Eesti kodanikualgatuses. Viimast ilmestavad nii auväärased traditsioonikandjad kui käremeelsed uuendajad, tasase meelega omaette nokitsejad ning laia haardega rahvusvahelisele tandrile trügijad. Rong Euroopasse ei välju kõigile üheaegselt.

Oleme seltsitegelaste hulgas korraldanud mitu ankeetküsitlust ning tõdenud, et Eestis on suured vahed maa- ja linnatüüpi seltsidel, noorte ja vanemaeliste ühendustel, meeste ja naiste innukusel tegutseda seltsides jms. Neid küsitlusmaterjale sirvides saame esitada veel ühe küsimuse, ja nimelt: kas meie kodanikualgatus sisaldab sellist rühma, mida sobiks nimetada Euroopasse integreerumise lipulaevaks? 1996. ja 1998. aastal on (algselt koos Jaan Tõnissoni Instituudiga) õnnestunud läbi viia valikküsitlus kodanikualgatuslikele ühendustele (MTÜ) eesmärgiga selgitada nende tuntust ja tunnistatust nii paikkondlikul, üleriigilisel kui rahvusvahelisel tasandil. Võrreldes rahvusvaheliste organisatsioonide tööga seotud MTÜde (N 98) enesehinnanguid ja tegutsemissuundumusi kõigi valimis olevate (N 323) organisatsioonide omadega, selgubki, et tegu on selgesti eritletava grupiga, mis on sihiteadlikumalt orienteeritud edule ja tuntuks Euroopas (Aarelaid-Tart 1998).

Esimesena vaatlesime rahvusvahelise väljundiga kodanikualgatuslike ühenduste liidrite hinnanguid oma seltsi/ühenduse väljapaistvusele ja soovile muuta end üldsusele nähtavaks. Antud MTÜde grupis hinnati oma tuntust vabariiklikul tasandil teistest ligi 1/5 (18,8%) võrra kõrgemaks, kusjuures selle suurendamiseks sooviti kõige enam teavitada endast läbi interneti (10,9% keskmisest enam), lävida võimukandjatega (8,8% enam) ja koostada enda kohta teatmik (7% keskmisest enam). Ankeedivastustest

selgus seegi tõsiasi, et kuulumata rahvusvahelisse organisatsiooni on peaaegu võimatu pälvida ka nende tunnustust: eelnimetatud 98 ühendusest oli see korda läinud 53-l, ülejäänud seltskonna puhul aga vaid ühel! Rahvusvahelisele koostööle orienteeritute tunnustatus riikliku võimutasandi poolt oli 7,6% ja oma katusorganisatsiooni poolt 7,7% kõrgem kui tavajuhtumeil. Ka teeb Eesti ajakirjandus, raadio ja televisioon neist ca 15% enam juttu, kuigi maakonnalehtede tasandil see erinevus kaob. Antud kodanikuühenduste rühma aktiivsus kajastus veel nende suuremas (12,5% enam) osaluses vabariiklike komisjonide töös, ent kohaliku omavalitsuse juures tegutsevate komisjonide puhul on nende osalus 5% keskmisest madalam. Tähendab, rahvusvahelist koostööd edendavad kodanikuühendused on osavamad avalike suhete (PR) arendajad, kusjuures nad eelistavad eksponeerida ennast pigem riiklikul kui paikkondlikul tasandil. Üllatav oli see, et oma parteilistes hoiakutes on selle tüübi MTÜd veelgi radikaalsemad kui teised seltsid ning edestavad 5%-ga niigi kõrgeid keskmisi näite, mis väljendavad kas poliitilist neutraalsust või sihiteadlikku soovi poliitikaga mitte tegelda.

Võrreldes rahvusvahelist edu saavutanud kodanikeühenduste vanuselist struktuuri kogu valimi omaga, näeme, et nad on homogeensemad, s.o neis on vähem nii pensioniealisi kui ka alla 25-aastasi noori. Valimisse kuuluvast 98 organisatsioonist 42 väidab, et nende ridades pole üle 60-aastasi inimesi, ja 38 ühendust nendib, et neil pole alla 25-aastast liikmeskonda. Tavalisest kolm korda vähem on selliseid ühendusi, kus kogu liikmeskond on kas alla 25-aastased või pensioniealsed. Selliseid organisatsioone, mille liikmeskonnast üle poole on alla 45-aastased, on rahvusvaheliselt liitunud MTÜde seas 41,8%, alla 60-aastaste puhul on see näitaja 28,6%. Esitatud arvudest võiks teha järelduse, et rahvusvaheliste integratsioonitrendide järgimine nõuab siiski elukogemust, kuid eeldab ka nooremale keskeale omast energilisust.

Hinnanguis kordasaadetule tuleb esmalt esile tõsta kõrget enesehinnangut, mille kohaselt veidi üle poole (ehk 16,4% tavalisest enam) rahvusvahelise tegutsemisampluaaga kodanikeühendustest leiab, et nad on seisnud hea Eesti ühiskonna ja kultuuri kõrge maine eest rahvusvahelisel tasandil. Hinnatakse ka oma tõhusat tegevust (13,2% keskmisest enam) Eesti ajakirjanduses oma valupunktidest kõneldes. Selgelt on täheldatav rahvusvahe-

list seotust omavate MTÜde roll uue informatsiooni hankimise kaudu Eesti lülitamisel moodsasse teabelevisse: senise tegevuse põhitulemustena märgitakse seltsiliikmete varustamist neid huvitava informatsiooniga (65,3% ehk 13,2% keskmisest enam) ja täienduskoolituse läbiviimist (61,2% ehk 10,1% keskmisest enam). Tüpoloogiliseks iseärasuseks tuleb pidada ka keskmisest väiksemat (10,3% vähem) huvi kohalike seltsitraditsioonide jätkamise vastu, sest tegu on innovaatiliste ja mitte konservatiivset laadi kodanikualgatustega.

Ülaltoodud protsendirägast üldistust tehes tuleb nentida, et teiste eluvaldkondade kõrval on ka kodanikualgatus loonud oma avangardi. See väike, ent energiline grupp teeb praegu tõhusat tööd kohandamaks Eesti liigselt traditsioonilisuse kütkeis olevat seltsiliikumist postmodernsete arusaamadega kodanikuühiskonnast. Teda innustab inimlik soov olla tuntud ja tunnustatud ka väljaspool oma riigi- ja rahvuspiire. Aktiivse tegevusega on nad loonud küllaltki edukalt toimiva keskseltside võrgustiku ja otsivad praegu mitmekesiseid võimalusi liita Eesti kodanikualgatus rahvusvahelisse koostöövõrku.

VI. KOKKUVÕTTEKS

Eesti kodanikualgatuse struktuur ja haardeulatus on viimase kümne aastaga tohutult muutunud, ent ometi ollakse oma arengus maas nii avalikust kui äri sektorist. Kolmas sektor ehk kodanike vabatahtlik organiseeritus on vormunud üleminekuperioodile iseloomulikus desovetiseerimise, restitutsiooni ja transplantatsiooni rismõjus, mis aga pole garanteerinud tema tasakaalustatud arengut. Osalt orienteerutakse praegu Ameerika mudelile, mis on indiviidikeskne ja suunatud MTÜde kui sotsiaalsete teenuste müüjate võrgustiku arendamisele. Teises osas ollakse tugevasti mõjustatud Põhjamaade riigikesksest ja kollektiivset subjektsust rõhutavast mudelist. Rahvusvahelise integratsiooni praktikas on territoriaalsuse printsiibist lähtudes paratamatult eelisolukorras Euroopas, eriti Põhjamaades paiknevad katusorganisatsioonid, millega liitumine ja mille töös osalemine on märksa taskukohasem globaalses mastaabis tegutsemisest. Riigivõimu strateegia kolmanda sektori kujundamisel aga näikse järgivat pigem USA eeskujud, kus ko-

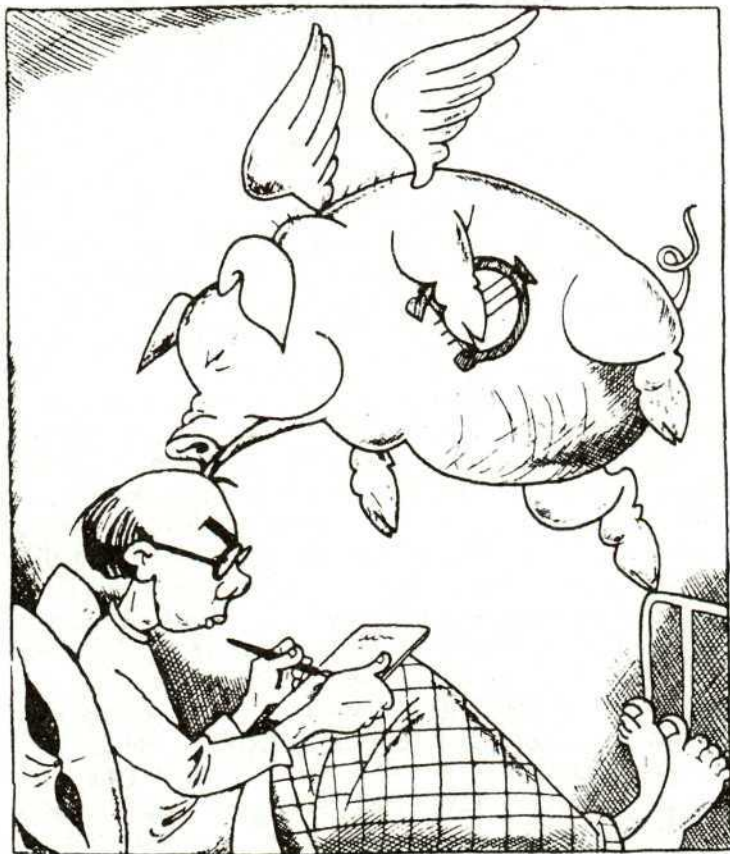
danikualgatust kas maksusoodustuste või -piirangutega reguleeritakse. Erinevalt USAst aga pole meie valitsevates ringkondades veel jõutud tõdemuseni, et teatav osa riigieelarvelist raha delegeeritakse kolmandasse sektorisse selleks, et kodanike vabatahtlikku algatust kaasates tõhustada ühiskonnale elutähtsate sotsiaalsete teenuste võrgu loomist ning see võib olla kasulik üheaegselt nii riigile kui kodanikele. Eesti ühiskonna tormakas, hüppeline ja komistavgi areng eeldab praegu kodanikuühenduste kui selliste tugi-institutsioonide hoogsat kujunemist, mis peaksid "tavainimesele" kogu selles muutustetulvas pakkuma seletusi ja uusi sihiseadeid. Just kodanikualgatuse käes on võti ühiskonna tõhusamaks konsolideerumiseks ja integreerumiseks. Esialgu aga näib, et riik ja tema kodanikkond on teineteise suhtes jäänud pigem äraootavale seisukohale ning vastastikune lähenemine on omajagu okkiline.

Kirjandus

- Aarelaid - Tart, Aili 1996a. Restoring voluntary field and problems of civic culture. — *Abstracts. Crossroads in Cultural Studies*, July 1–4, Tampere, Finland. Series B:37. Dep. of Sociol. and Social Psychology. University of Tampere, Finland, p. 17
- Aarelaid - Tart, Aili 1996b. Voluntary field in Estonia after the collapse of socialism. 1995. — *ESVA Denmark: Voluntary Associations and Communication Management*, Odense, Oct. 10–15, The Printing House, Fyns Amt
- Aarelaid - Tart, Aili 1998. Eesti kodanikualgatuslikud ühendused kodumaisel ja rahvusvahelisel areenil. — *Eesti inimarengu aruanne 1998*. (UNDP.) Tallinn, lk 42–44
- Gellner, Ernest 1995. The importance of being modular. — *Civil Society, Theory, History, Comparison*. Ed. by J. A. Hall. Cambridge, Oxford, pp. 301–325
- Frazier, Nancy 1995. Politics, culture and the public sphere. — *Social Postmodernism: Beyond identity politics*. Ed. by L. Nicholson and S. Seidman. Cambridge University Press, pp. 287–309
- Hall, Stuart 1996. The West and the rest. — *Modernity: An Introduction to Modern Societies*. Eds. Stuart Hall, David Held, Don Hubert, Kenneth Thompson. Cambridge, MA, Oxford: Blackwell
- Jansen, Ea, Jaanus Arukaevu 1995. Sissejuhatus. — *Seltsid ja ühiskonna muutumine: talupojajäähiskonnast rahvusriigini*. Toim. E. Jansen ja J. Arukaevu. Tartu—Tallinn

- Key Concepts in Communication and Cultural Studies*. 1994. Tim O'Sullivan, John Hartley, Dabby Saunders, Martin Montgomery and John Fiske. Routledge, London and New York
- Klausen, Kurt Klaudi, Per Selle 1996. The Third Sector in Scandinavia. — *Voluntas*, vol. 7, nr. 2. pp. 99–122
- Kodanikualgatus ja seltsid Eesti muutuval kultuurimaastikul*. 1996. Koost. A. Aareleid. Tallinn: Jaan Tõnisoni Instituut
- Kotzé, Hennie, Pierre Du Toit 1995. The state, civil society, and democratic transition in South Africa. — *Journal of Conflict Resolution*, Vol. 3, No. 1, March, pp. 27–48
- Non-profit Sector in Italy*. 1996. Ed. P. Barbetta. Manchester University Press's and John Hopkins Nonprofit Sector Series
- Return to the Western World. Cultural and Political Perspectives on the Estonian Post-Communist Transition*. 1997. Ed. by M. Lauristin, P. Vihalemm with K. E. Rosengren and L. Weibull. Tartu University Press
- Ruutsoo, Rein 1998. Kodanikuühiskonna taasteke: Senine areng ja perspektiivid. — *Eesti inimarengu aruanne, 1998*. (UNDP.) Tallinn, lk 38–41
- Salomon, Lester M. 1992. *America's Non-profit Sector*. New York
- Swidler, Ann 1995. Cultural Power and Social Movements. — *Social Movements and Culture*. Eds. H. Johnston and B. Klandermans. UCL Press, pp. 25–40
- The Harper Dictionary of Sociology*. 1991. Eds. D. Jary and J. Jary. Harper Perennial
- Yamamoto, Tadashi 1996. *The Nonprofit Sector in Japan*. Manchester University Press's and John Hopkins Nonprofit Sector Series

AILI AARELAID-TART (sünd. 1947) on lõpetanud TRÜ ajaloolasena, ajalookandidaat Leningradi RÜs. On avaldanud raamatud *Rahva mälu-mustrid* (1990) ja *Ikka kultuurile mõeldes* (1998). Praegu töötab Eesti Rahvusvaheliste ja Sotsiaaluuringute Instituudis osakonnajuhatajana.

1. Harilikult on muusaks noor, sihvakas näitsik. Meile kui talurahvale muidugi niisugune olevus ei sobinud. Ja sellepärast oli üsna loomulik, et meie kirjanikkudegi muusa oli hoopis "elulähedasem". Ta tuletas kuidagi meelde lendavaid sigu. (Järgneb lk 1377)

AJALOO REKONSTRUKTSIOON JA AJAKIRI NÄDAL PILDIS

Livia Viitol

Kuuskümmend aastat tagasi ilmunud ajakirja *Nädal Pildis* jõuti välja anda ainult viis aastat, kuid ometi kujunes see üheks omanäolisemaks ja teaberikkamaks kultuuriväljaandeks Eestis. Mida teame sellest ajakirjast tänapäeval? Eesti Entsüklopeedia 7. köide (1994) annab põgusa üldiseloostuse: "Pildiajakiri; ilmus 1936–1940 Tallinnas algul kord nädalas, hiljem 2 korda kuus. Avaldas fotosid ja kirjutisi kultuurisündmuste ja -loo kohta, lühijutte jm. Aastast 1937 kasutati ka värvitrukki." Need read annavad küll ülevaate ajakirja üldisest laadist, kuid jätavad mainimata selle osa, mida *Nädal Pildis* täitis 1930. aastate lõpu kajastajana. Pildimaterjali kõrval, mis täitis kaks kolmandikku ajakirja mahust, avaldati põhjalikke ja pädevaid artikleid ning eseesid kunsti, kirjanduse ja ajaloo teemadel, reisikirju, mälestusi, ilukirjanduslikke proosapalu, samuti reportaaže riigi-, haridus-, ühiskonna- ja majanduselu teemadel. Ajakirja ülesandeks oli jagada igakülgset teavet Eesti kultuurielust ning tähtsamatest sündmustest välismaal. Ajakajalisus ja objektiivsus on ajakirja *Nädal Pildis* kõige olulisemad tunnusjooned. Ühelt poolt rahvuslikke teemasid esiplaanile seadev, teiselt poolt aga Euroopale orienteeritud, peegeldab *Nädal Pildis* vahetult ja täpselt seda olukorda, mis oli kujunenud 1930. aastate lõpuks.

Tagantjärele on keeruline selgitada, mis tingis niisuguse ajakirja sünni. Vaevalt oli põhjuseks ainult Soomes ilmuva *Kuva-lehti* eeskuju. Tuletagem meelde, et *Nädal Pildis* hakkas ilmuma

Suur tänu Linda Viidingule, kes mind ajakirja *Nädal Pildis* juurde juhatas.

1930. aastate teisel poolel, kui Eesti õhustik oli vaimselt küllaltki sumbunud. Sellegi uue ajakirjandusväljaande tekkimine tähistas nii või teisiti loominguilise intelligentsi vastuseisu tekkinud olukorrale. Tõsi, õige pea tuli ka *Nädal Pildis* tegijail hakata arvestama turukonjunktuuri nõudmisi ning sisse võtta reklaam, seltskonnakroonika, ajaviitejutud ja naisteleheküljed, kuid kogu ilmumisaja jooksul (1940. aasta sügiseni) säilis ajakirja esimese peatoimetaja, kunstiteadlase Alfred Vaga saavutatud kunsti-, kirjanduse ja ajaloo-osa tase küllaltki ühtlasena. Nüüd, kuuskümmend aastat hiljem võiks küsida, kas ajakiri *Nädal Pildis* oli 1930. aastate lõpu peegel, baromeeter või elav ajalugu — ajapildialbum, millesse talletatu aitab tänasel lugejal toonast vaimuelu paremini mõista. Kas ei tuleks — arvestades ees oodanud pöördelisi poliitilisi sündmusi ja kogu vana Euroopa hävingut — vaadata seda ajakirja hoopis suurema missiooni kandjana, kui tookordsed tegijad ette aimata oskasid? On kurioosne, et just kõrgemate eluväärtuste ja aadete nimel ellu kutsutud ajakirjast sai pärast juunipööret niihästi ühe riigi hävingu kui ka kogu tollase vaimuelu lõppvaatuse kajastaja. Ajaloolisus on ajakirja *Nädal Pildis* suurimaid väärtusi.

LINDA VIIDING JA NÄDAL PILDIS

1936. aasta märtsist kuni detsembrini ja 1937. aasta augustist kuni 1938. aasta kevadeni töötas ajakirja *Nädal Pildis* peatoimetaja abilisena tõlkija ja literaat Linda Viiding (sünd. 1906, neiuna Laarman). Et tollal pandi ajakirja sisu kokku vaid kahe inimesega, nõudis toimetamistöö suurt vastutust ja pühendumist, ent samas ka avarat silmaringi ning kultuurimaailmas toimuvaga kursis olemist. Linda Viiding oli õppinud aasta Lääne-Soome Rahvaulikoolis, töötanud Ülemaalse Eesti Noorsoo Ühenduse keskjuhatuses, Lauljate Liidus, ETAs ja *Raadiolehes*, ajakirjades *Eesti Noorus* ja *Kodukeskkool*. Ka oli ta osalenud soome-ugri maailmakongressil ning avaldanud luulet ja lühiproosapalu ajakirjanduses. Tööle sattumist ajakirja *Nädal Pildis* toimetusse meenutab Linda Viiding järgmiselt:

Mina töötasin ajakirja *Kodukeskkool* toimetuses, kui Alfred Vaga tegi mulle ettepaneku tulla üle uue, iga nädal ilmuma hakkava kultuurilehe juurde. Alfred Vagat ma teadsin oma venna Märt Laarmani kaudu. Nagu Vaga ise ütles, oli tal tarvis inimest, kes teeks väikese palga eest kõike: loeks käsikirju, parandaks keelt, kirjutaks kirjad, loeks korrektuuri jne. Vastasin, et ma ei tea, kas ma suudan ja oskan. Vaga oli aga kindel ning lausus: "Niipalju kui ma teid tean ja tunnen, saate hakkama." Sellega oli asi otsustatud. Ajakiri hakkas ilmuma 1936. aasta aprillis. Märtsis tegime juba eeltööd. Ajakirja peremees ja omanik oli hr. Tohver. Majandusajadega tegeles Devise-nimeline majandustoimetaja või nagu praegu öeldakse, ärijuht. Fotode eest kandsid hoolt kaks Parikase-nimelist venda. Mina olin toimetaja abi, keeleline toimetaja ja korrektor. Olin tol ajal Aaviku jünger ja suur keelefanaatik, käisin keelekursustel ja ma olin teinud sedasama tööd ka *Kodukeskkooli* toimetuses. Ühesõnaga: olin pühendunud keele korrashoiule ja pidasin keelelist külge väga tähtsaks. Minu tööülesannete hulka kuulus ka kirjadele vastamine. Kõige tähtsamatele kirjadele vastas peatoimetaja ise. Tööd tegime solidaarselt. Vaga tunnustas noort inimest: ta ei vaadanud minu peale kunagi ülevalt alla, vaid suhtus kui võrdne võrdsesse. Meil oli töö tegemiseks üks suur ruum trükikoja majas Vana-Tartu maantee 49. Ajakiri sündis n-õ ühes toas. Seda suveräänse õhkkonnaga tuba ei saa ma tänini oma mälust välja. Seal käisid trükitoölised alatasa üht-teist küsimas. Käisid ka autorid. Vahel, kui Vaga kuhugi ära pidi minema, andis ta mulle korralduse üht või teist autorit kinni pidada, kuni ta tagasi jõuab. Nii nägin ma ka esimest korda Oskar Kuningat, tagasihoidlikku ja tarka noormeest Kilingi-Nõmmelt. Temaga saime eluaegseteks sõpradeks.

Ajakiri *Nädal Pildis* oli esimene sügavtrükitehnikas ajakiri Eestis. Sügavtrükimasinad olid just välismaalt ostetud ja seda tehnoloogiat alles õpiti. Sügavtrükk tegi tehnilise poole kalliks, kuid andis hea kvaliteedi. Üks halb asi siiski oli: vigu enam parandada ei saanud. Oli olemas küll nn püha ese, metallpulk *stylus*, mille abil võis kõige hädavajalikumat kratsida. Vist paar-kolm korda juhtus, et oli vaja parandada, rohkem mitte. *Nädal Pildis* ei erinenud teistest ainult sügavtrüki poolest, vaid ka oma suundumustelt. Niisuguseid ajakirju, milles kõneldi seltskonnaelu teemadel ja toodi ära iluduskuningannade pilte, oli juba mitmeid. Alfred Vaga tahtis niisugustest asjadest kõrgemal olla ja ajas oma joont. Tema oli aadetega mees. Teatud aja pärast selgus, et tellijaid juurde ei tule ja majanduslikku tulu pole. Tohver tahtis Vagat "pöörata", et see järele annaks ja latti

allapoole laseks. Vaga ei nõustunud ja otsustas lahkuda. See Tohverile ei meeldinud. Ta mõistis Vaga väärtust väga hästi: Vaga oli väga kohusetruu ja hea toimetaja. Siis oli Tohver päris hädas. Ta küsis ka minu käest nõu, et mis mina arvan. Mul oli muidugi hea meel, et minu arvamusega arvestati, aga mis mul seal arvata oli, kui asjade käiku dikteeris majanduslik külg. Vaga lahkumisest oli mul väga kahju. Temaga koos töötada oli suur au. Tohver tahtis alguses Vaga asemele Leo Soonpää, aga Soonpää ei olnud nõus. Lõpuks leidis ta sellele kohale Oskar Gustavsoni, kes oli riigikogu liige ja poliitikategelane. Mind huvitas poliitika vähe. Seda ma teadsin, et Tõnismäel olid sotsid ja noorsotsid. Gustavsoni peeti sotsiks. Et ta oli riigikogu liige, pidi tal olema oma toetajaskond. Ajakirja 17. number ilmus juba Gustavsoni juhtimisel. Tema oli teistsugune mees kui Vaga. See selgus ka ajakirja tegemisel. Kui Vaga valikuprintsiibiks oli kunstipärasus, siis Gustavson valis alati selle, mis oli atraktiivne. Nüüd hakkas ka ilukirjanduslikku kaastööd väga mitmesugune rahvas tegema. Inimesena oli Gustavson väga joviaalne. Mind püüdis ta alguses aasida ja minu kuuldes kahemõttelisi jutte kõnelda, et vaadata, kuidas ma reageerin. Mina võtsin algusest peale kindla joone. Ütlesin otse, et kahemõttelisi ma ei salli ja kui töö hakkabki nii käima, siis ma lahkun. Praegu on naljakas meenutada, aga minu kindlameelsus mõjus. Tegelikult olid nii Vaga kui ka Gustavson väga head toimetajad ja nende mõlemaga oli suurepärane koos töötada. Mõne aja möödudes selgus, et iga nädal ilmuv ajakiri ei tasu end ära. Otsustati, et nelja korra asemel hakkab *Nädal Pildis* ilmuma kaks korda kuus. Nimi jäeti küll samaks, sest seda muuta polnud võimalik. Nüüd hakkas tulema ka "meie perekondade väikeste käskijate" ja supelseltskondade fotosid. Ehkki see mulle ei meeldinud, tuli leppida. Sisse tuli reklaam, ka n-ö peidetud reklaam. Ilmuma hakkas veel järjejutt, mis mulle tähendas lisisissetulekut tõlketööde näol.

1936. aasta detsembris abiellusin ma soomlase Aate Mannineniga ja asusin elama Soome. Et mu abielu ebaõnnestus, tulin ma kohe järgmisel, 1937. aasta suvel Eestisse tagasi ja sama aasta augustis olin uuesti tööil *Nädal Pildis* toimetuses. Neil oli hea meel, sest nemad ei olnud rahul selle inimesega, kes minu asemele tööle oli võetud, ja ka temale see töö ei istunud. (Et olin vahepeal saanud Soome koda-kondsuse, tuli minu palkamiseks hankida Siseministeriumi luba.) Ajakirja tase polnud enam see mis alguses. Eks mina omalt poolt siis sõdinud nende kinofotode ja kosmeetikalehekülgede vastu. Ma ei tea, kui palju see mõjus, kuid aja jooksul jäi neid siiski vähemaks

ja sisuline külg muutus ühtlasemaks. Töötasin ajakirja *Nädal Pildis* toimetuses 1938. aastani. Et olin kogu oma Tallinnas elamise jooksul ajakirjandusele joonealuseid tõlkinud, oli tõlkimisest saanud minu kõrvaltegevus. Tõlkisin järjejutte ajakirja *Nädal Pildis* tarvis seal töötades, aga hiljem ka perekonna kõrvalt. Oma sisult olid need enamasti kergetaolised. Mind huvitas tõsisem kirjandus. Olin hästi kursis soome kirjandusega. Kui 1938.–1939. aastal ilmus Soomes kirjanik Olavi Paavolaise triloogia *Risti ja hakaristi*, olin väga huvitatud selle II osa *Nykyaikaa etsimässä* eesti keelde tõlkimisest. Selles käsitleti inkade kultuuri paralleelselt kaasajaga. Saatsin Paavolaisele kirja ja palusin talt tõlkimiseks luba. Paavolainen vastas, et on nõus, ja raamatust ilmusid järjejutuna valitud leheküljed 1940. aastal. Mulle oli see väga oluline sündmus, sest kui ma seni olin tõlkinud vaid ajaviitekirjandust, siis seoses Olavi Paavolaise teose tõlkega registreerin ma oma mälus "päris kirjanduse" tõlkimise alguse. Nii sain mina oma esimese tõsisema ajakirjandusliku ja tõlkimiskooli just selle ajakirja toimetuses. Pean seda aega väga harivaks ja viljakaks. Eriti oluline oli, et mõlemad peatoimetajad suhtusid minusse isaliku kollegiaalsusega. Kõiki asju arutati koos, kas oli see kirjanduse-, poliitika- või keeleküsimus.

SISU JA AUTORKOND

Alfred Vaga peatoimetajaks olles kujunes välja ka ajakirja teemaatika. See hõlmas kujutavat kunsti, kirjandust, arhitektuuri, etnograafiat, ajalugu, teatrit, loodust, üldisi kultuuripoliitilisi teemasid ning ilukirjandust. Retsenseeriti kõiki tähtsamaid Eesti kunstinäitusi, külastati tuntud kunstnike ateljeesid ning vahele ei jäetud ka maailmanäituste kunstiekspositsioone. Koos rikkaliku fotomaterjaliga andsid kirjutised ammendavat teavet toonase eesti kunstielu kohta. Kirjutajateks olid nii peatoimetaja Alfred Vaga ise kui ka Leo Soonberg (Soonpää), Hanno Kompus, Rasmus Kangro-Pool, Villem Raam, kunstnikud Märt Laarman, Ants Murakin, Voldemar Eller jt. Sagedased olid teatrifotoleheküljed, mille eesmärk oli teatrite mängukava tutvustamine igavate kuulutusveergude asemel. Ajakiri ei avaldanud teatri-, kontserdi- ja filmiarvustusi, küll aga ilmus pikki sisutihedaid kirjutisi loomeinimeste juubelite puhul ning põhjalikumaid teatriteemalisi ülevaateartikleid. Väga palju avaldati kunstiteoste reproduktsioone (1939. aastal avaldati läbi mitme numbriga aasta vanuseid

vasegravüüre Lõuna-Eesti tuntumatest maakohtadest, 1940. aasta juunis ilmunud Võidupüha erinumbris avaldati terve hulk kartonglehtedele kleebitud värvilisi reproduktsioone Vabadussõda ja Eesti riigi algusaastaid käsitlevaist maalidest). Saatuse ironiana jäi just võidupüha erinumber viimaseks, mis Pätsi valitsuse ajal ilmus. Järgmise numbriga keskseteks teemadeks olid juba juunipööre, "uus elutunne" ja üleliiduline põllumajandusnäitus Moskvas.

Ajakirja esimestes numbrites oli püüeldud eeskätt mitmekülg- suse ja nimekate autorite (A. H. Tammsaare, Henrik Visnapuu, Karl August Hindrey, Johannes Aavik, Eduard Laaman, Elmar Päss jt) kaasamise suunas, ent peatoimetajavahetus 1937. aastal tõi kaasa ühiskondlik-poliitiliste teemade kasvu, sealhulgas rõhu- asetuse sotsiaaldemokraatlikule suunitlusele. Endiselt palju pöö- rati tähelepanu kirjandustemaatikale. Ilmus probleemartikleid, pikemaid ja lühemaid mõtisklusi esseede ja marginaalidena, mil- les käsitleti nii eesti kui ka maailmakirjanduse probleeme ning tähtsamate kirjanike loomingut. Vaeti ajakirjanduse ja kirjanduse vahetuse ning aktuaalse teemana oli päevakorral kirjanduse elu- lisus. Ajakirja esimestes numbrites sõna saanud loovinimestele lisandusid kirjandusteadlased ja esseistid Oskar Kuningas (alates 1936. aasta 26. numbrist), Rudolf Reiman, Jaan Roos, Harald Paukson (Parrest), Paul Viiding, Bernard Linde jt. Ilukirjandu- sest avaldati tuntud kirjanike (A. H. Tammsaare, V. Uibopuu, K. Ristikivi, A. Jakobson, L. Kibuvits) proosapalu, kuid ajakir- ja veergudel ilmus ka novelli- ja jutuloomingut paljutöötavatelt algajatelt (ka L. Viidingult).

Olulisemaid rubriike ajakirja *Nädal Pildis* veergudel olid reisi- kirjad. 1930. aastate lõpul külastati kõiki Põhjamaid (Karl Eerme käis Stockholmis ja Kopenhaagenis, O. Rõdali heeringalaeva- ga Islandil, Tartu ülikooli professor E. Saareste autoga mööda Soomet) ning tutvustati tähtsamaid Kesk- ja Lõuna-Euroopa riie- ke (Saksamaa, Itaalia, Hispaania), kõnelemata lähinaabritest Lä- tist ja Leedust. Tähelepanu äratasid nii Karl Eerme Saksamaa muljed aastast 1939 kui ka Nora Peetsi ja A. Suiki Maroko-jutud.

1930. aastate lõpul kasvas tunduvalt ajaloo- ja poliitikatee- maliste artiklite hulk (Eduard Laaman, Elmar Päss, Otto Liiv, Arnold Soom (Narva spetsialist), Oskar Gustavson (pseudonüüm *Alle Gretto*), J. Tandre, Richard Indreko, Yri Naelapea (pseu-

nüümid *Olaf Rood, Kaljo Randa, Naatanael*), Johannes Mihkelson, Hans Kruus, Nigol Andresen jt). Avaldati kirjutisi Esimesest maailmasõjast ja Vabadussõjast, sealhulgas ka sõjamälestusi. Luubi alla võeti Rootsi ja Venemaa suhted, Vene—Jaapani sõda, Hispaania kodusõda, Prantsuse revolutsiooni juubeliaastapäev, Poola vabadusvõitlejate organisatsioon “Bibula” jpm. Pikema järjejutuna ilmus “Napoleon III tõus ja langus”. Rohkesti kirjutati ka ajaloolistest suurkujudest ning palju kõneainet pakkusid Euroopa kuningakojad. Alates 1937. aastast hakkasid ilmuma lühiteated Nõukogude Venemaalt. (1938. aasta märtsis avaldati fotoleheküljel “Kõigest läbisegi” teade “parempoolsete ja trotskistide bloki” kohtuprotsessist Moskvast.) Tähtsamaid poliitilisi sündmusi kajastasid fotoreportaazid, mille maht sõja lähenedes üha kasvas (“Austria Anschluss 1938”, sakslaste sissemars Poolasse ja Teise maailmasõja algus, Norra ja Taani vallutamine sakslaste poolt aprillis 1940). Sõjasündmusi käsitleti sünkroonselt ajalootemaatikaga (seoses sakslaste sissetungiga Poolasse ilmus 1939. aasta septembrinumbris Poola-teemaline artikkel Oskar Kuningalt (varjunime all *Cordatus*) “Poola vabadusvõitlus 1831” ja Oskar Gustavsoni pikema järjeloo “Saksa—Poola igivana vaen ja üürike sõprus” esimene osa). Siit alates võttis sõjateema ajakirja veergudel sisse kindla koha: pildilehekülgedel tutvustati nii mürskude ehitust, allveelaevade konstruktsioone kui ka sõjaliste õppuste läbiviimist Eestis. Sõjast kõneldes võib täheldada ühelt poolt rahustavat, teiselt poolt aga hoiatavat tonaalsust.

Kui maailmapoliitika kõrval jäid tagaplaanile folkloori- (Tiiu Kadak) ja etnograafia-alased (R. Viidalepp) kirjutised, siis kunsti, kirjanduse ja hariduse probleemide kajastamine jätkus endise põhjalikkusega. Viie ilmumisaasta jooksul tehti ajakirja veergudel ring peale kõigile Eesti riigi teadusasutustele, kõrg-, eri- ja abikoolidele. Fotoreportaazid viisid lugeja üli- ja ametikoolidesse, ka balleti- ja kunstistuudiosse. Veel vaadeldi mitmesuguste seltside ja organisatsioonide tegevust (Õpetatud Eesti Selts, Ema-keele Selts, Eesti murdearhiiv jt).

Eraldi teemaks oli riigivõim ning haldusaparaat. Tutvustati Eesti riigitegelasi, riigikogu, maavanemaid, linnapäid, Tartu Ülikooli uut juhtkonda (1938) jne. Fotoreportaazides leidsid kajastust presidendi visiidid Eesti eri paikadesse, Eesti Vabariigi

20. juubelisünnipäev Tallinnas ja Tartus, ka 1940. aasta juunisündmused. Mida lähemale jõudis Teine maailmasõda, seda enam ilmus ajakirja pildilehekülgedel riigijuhtide ja poliitikute fotosid ning mitmesuguste läbirääkimiste kajastusi. Poliitilised fotod hakkasid domineerima spordi- ja olümpiatemaatika üle. Eraldi spordilehekülgede asemel (A. Rullingo) avaldati 1938. aastast peale vaid aktuaalseid spordisündmusi kajastavaid fotosid.

Keskseks teemaks kujunes loodusteema. Ajakirja loodustemaaliste fotode kunstiline tase oli vaieldamatult kõrge. Loodusfoto polnud ainuüksi meeleolu kandja, vaid ka Eesti looduse eripära rõhutaja. Omaette huviobjektiks said Eesti saared, ent ka mõnigi vähem tuntud haruldase loodusega koht. Palju käsitleti metsateemat. Viimast seostati metsa- ja puidutööstusega, kuid pearõhk polnud niivõrd metsa ülestöötamisel kui just metsa ja inimese vahelistel suhetel. Metsast kirjutasid V. Vaher, Johannes Lillmaa ja Osvald Tooming, loodusest laiemalt Kustas Põldmaa, Johannes Selg (ka Rein Tamm). Palju oli juttu ka Eesti väikelinnadest. Igal suvel tutvustati paari-kolme tähtsamat suvituslinna (Pärnu, Narva-Jõesuu, Haapsalu, Kuressaare, Elva jt) ja nende looduslikku eripära. Fotoreportaazide abil sai lugeja ülevaate kõigist tähtsamatest elualadest (põllumajandus, kalandus, jahindus, teedehitus) ning Eesti tähtsamatest tööstusettevõtetest ("Põhjala", "Põlevkivitehased", "Ret", Pärnu kalajahuvabrik, Ulila elektrijaam jt). Samas vaadeldi ka vähetuntud tegevusalasid nagu jääraiumine, jäävedu, savinõude valmistamine, vokimeisterdamine (V. Vaheri "Tudulinna vokimeistrid") jne, mis tänapäeval huvitavad eelkõige etnograafilisest aspektist. Ajakirjas leidsid kajastust ka Eesti elu marginaalsused: erakud (pikem lugu ilmus näiteks Kusta Toomist), mustlaslaagrid, kodutute ja töötute varjupaigad jne.

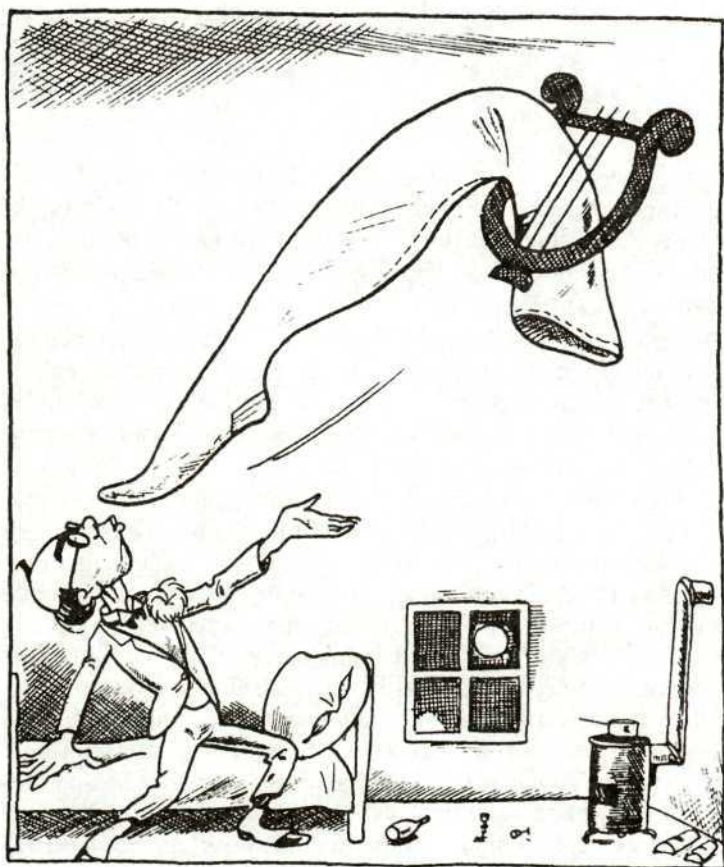
FOTO ISIKSUSE IDENTITEEDI KANDJANA

Mis oli ajakirja *Nädal Pildis* eripära? Eelkõige fotode rohkus. Materjali edastamisel lähtuti põhimõttest "oma silm on kuningas", mis tekitab lugejas kohalolekutunde ka pool sajandit hiljem. Just seetõttu võime selle ajakirja puhul kõnelda fotost kui ajaloo identse kandjast. Viie aasta jooksul ilmus ajakirjas *Nädal Pil-*

dis tuhandeid fotosid, mille põhjal võiks kokku panna täiusliku fotokollaaži sõjaeelsest Eestist ja Eestis elanud inimestest. Kas sõjaeelne eestlane erineb tänapäeva eestlasest? Sõjaeelse eestlase puhul võime kõnelda eelkõige isiksuse identiteedist. Nõukogude okupatsiooni perioodil propageeriti kollektiivset identiteeti. Just see erinevus ilmneb ka kõrvutades ajakirja *Nädal Pildis* esimesi ja viimaseid numbreid. Kätkedes tohutut fotomaterjali, on *Nädal Pildis* hea näide trükiajakirjanduse jõudmisest televisiooni tasele. *Nädal Pildis* sarnaneb nii saatetega "Aktuaalne Kaamera", "Suures Plaanis" kui ka mitmete kunsti- ja kirjandussaatetega tänapäeva televisioonis. Erinevused ei johtu niivõrd televisiooni spetsiifikast kui toonase ajakirjanduse väljapeetusest ja vaimsest ellusuhtumisest, ka teistsugusest ruumi- ja ajatunnetusest. Ajakirjale tegid pidevat kaastööd tuntud fotoreporterid vennad Parikad, Hinto (Karl Hintzer), O. Viikholm, J. Prooso jt.

Ehkki ajalooline foto kannab endas alati märgi tähendust, on aja rekonstrueerimine ainult fotode abil keeruline ülesanne. Siin tulebki appi toonane tekst — autentne ja identne oma ajaga, loodud minevikus tuleviku tarbeks nagu kirjad ajaloole. Ajakirja *Nädal Pildis* võiks käsitleda omalaadse dokumentaariumina, mille lehekülgedele on talletatud kõik see, mis oli olemuslik 1930. aastate lõpule, Eesti riigile kuuskümmend aastat tagasi.

LIVIA VIITOL (sünd. 1953) on lõpetanud Tartu ülikooli ajaloo-keeleteaduskonna 1976. a. Vabakutseline kriitik.

2. Aja jooksul hakkasime meigi osa saama moodst Lääne üldkultuurist. Vastavalt sellele võttis ka muusa teise kuju ning innustas meie poete ja poetesse palavate salmikute loomisele. (Järgneb lk 1382)

KAS JANNSEN VÕI JAKOBSON?

Oskar Gustavson

See pole kogemata nii, et vabariigi 20. aasta võidupüha keskendavaks suursündmuseks kujuneb laulupidu. See on sümbolne seik, mis teravalt tähistab seda uut teed, millele siirdusime pärast seda, kui olime oma nooruse tormi ja tungi uskumatult kähku vahetanud varavanaea tarkuse ja tasakaalu vastu.

Mitte asjata ei ole praegust ajajärku ametlikult poolelt iseloomustatud kui uut rahvuslikku ärkamisaega. Rääkimata ideoloogilistest suundadest, on peamiselt selle taktilistes lähtekohtades ohtralt sugemeid, mis väga lähedalt meenutavad meie esimese ärkamisaja hommikut isa Jannseni juhtimisel.

Johann Voldemar Jannsen jäi poliitiliselt mentaliteedilt Vändra kantoriks surmani, kuigi ta varakult siirdus Pärnu ja sealt hiljem Tartu. Rahvamees selle sõna parimas mõttes ja ärkamisaja innukaimaid tegelasi, ei suutnud ta poliitikamehena tõusta kõrgemale tavalisest tasemest ega näidata rahvale uusi julgeid teid. Ta takerdus sellesse, mis oli, ning mugandus pärivett ujujana. Ta tõstis oma poliitiliste taotluste ideaaliks hea läbisaamise sakstega ning jutlustas kodurahu ja kõigega leppimist kui suurimat taktikalist tarkust. Ta manitses maarahvast austama mõisa- ja armastama kirikhärrasid. Truualamlik käsikäeskäimine jumalast seatud ülemate ja isandatega — selles nägi ta eesti eluedenemise parimat panti, arvestamata isandaist komponentide kõrki mentaliteeti. Ta poliitiline usutunnistus tipustus patriootlikus: "Keiser, usk ja isamaa . . . hurraa, hurraa, hurraaa!"

O. G. Kas Jannsen või Jakobson? — *Nädal Pildis*, nr 11, 1938, lk 244–245. Teksti taastamiseks paar pisiparandust.

Eesti esimene laulupidugi 1869. a. peetud Liivimaa talurahva vabastamise 50. aastapäeva tähistamiseks, pidi eelkõige väljendama eesti rahva tänu armulisele keisrihärrale.

Nii kujunes rahvuslikult häälestatud isa Jannsenist alalhoidlane, kes, suutmata õieti arvestada konkreetseid olukordi, eesti elu edendamise nimel tegelikult osutus selle poliitiliseks pidurdajaks.

Aga kui juba esimene laulupidu kasvas kaugelt välja ametlikust raamistikust ning kujunes truualamluse avaldamise asemel rahvusliku vaimustuse spontaanseks demonstratsiooniks, siis näitasid järgnevad aastad järjest selgemalt, et ennastsirutava rahva enamiku sümpaatia polnud mitte konservatiivse rahuapostli, vaid radikaalse ülesraputaja päralt.

Need kaks poliitilise võitluse diametraalselt vastupidist lähtekohta pörkasid teravalt kokku, kui eesti ärkamisaja poliitilise taeva ilmus Carl Robert Jakobsoni täht. Jakobson oli oma mentaliteedilt Jannseni täieline vastand. Ta oli võitlusmehe tüüp viimse üdini, sama tarmukas kui kartmata ja ikka löögivalmis. Jannseni kodurahu-usutunnistusele seadis ta vastu oma sõjaka deviisi: rahu kaotab, vaen kosutab. Võib kujutella, millist meelehärma ja viha pidi tekitama see kuulmatu võitlushüüd ta poliitiliste vastaste keskel äjutatud Maarjamaal. Aga veel suurem oli selle sõjahüüü maagiline mõju poolthäälestatud massidele. Jakobsoni "Sakala" sai ärkava rahva poliitiliseks piiblikuks. Selle seisukohti võeti kui ilmutusi ülalt. Ja oli, mille pärast maksis võtta tuld. Jakobson oli armutu maksvate olukordade arvustuses, halastamatu aadli eesõiguste rünnakuis. Midagi polnud talle püha sellest, mida lepitav Jannsen nii pieteetlikult hoidus puutumast. Parunid said pähe, kirik kisti alasti, pastorid pandi häbipinki, kooli- ja kohtukorraldus tuuseldati läbi. Jakobson lõhkus ja ehitas korraga. Aadliesõiguste ründamisega rööbiti käis oma rahva ühiskondlik-poliitiliste nõuete programmi esiletõstmine.

"Kolme isamaa kõne" tarmukalt taustalt kerkis rahvas, kes kord oli võimas ja vaba, kellelt hiljem riisuti ta maa ja vabadus, kes aga ei lepi enne, kui ta on taas tõusnud peremeheks oma esivanemate maal.

Sellest väsimatust võitlejast jätkus kõikjale — kooli- ja näitekirjanikuks, luuletajaks, muusikaarendajaks, seltside asutajaks

ja armastatuimaks kõnelejaks, tegelikuks põllupidajaks, aga üle kõige poliitikameheks ja ajakirjanikuks. Ta varises manalasse parimas eas — 40-aastase mehana, kadudes kui komeet, mis äkki heledalt oli valgustanud Maarjamaa poliitiliselt pimedat taevast. 22 aastat vanem Jannsen elas oma vastasest 8 aastat kauem. Jannsen hääbus pikkamisi, Jakobson kustus äkki. Nende surmateed läksid niisama teravalt lahku nagu nende elutöögi.

Jannsen ja Jakobson — ärkamisaja markantseimaid kujusid, kaks antipoodi: üks palmioksaga, teine mõõgaga, üks vesi, teine tuli — kui me tänapäev heidame kaalukausile nende kahe mehe töö, kumba siis eeskujuna eelistada? Tahtmata hinnata alla Jannseni kui rahvusliku ideoloogia rajaja ja eesti esimese kutselise ajakirjaniku ning populaarse rahvakirjaniku suuri teeneid, ei saa ometi jätta tunnustamata, et Jakobson poliitikamehena oli ilmselt üle oma vastasest ja on jätnud hoopis sügavamaid jälgi meie rahva poliitilise iseteadvuse äratamises ja süvendamises kui ta antipood. Meie riiklik iseseisvuski oleks vaevalt mõeldav ilma selle tunglameheta, kes julgelt ajas esimesi vagusid meie rahva vabastamiseks mõisnikkude ülevõimu alt ning äratas temas võimsa tahte olla peremees oma majas ja maal.

Seda Jakobsoni kui poliitilise võitleja prioriteeti tuleb rõhutada eriti tänapäev, kus on üha tugevamalt puhumas jannsenlikud rahutuuled ning Jakobsoni sõjakas võitlusdeviis tunduks tagasihoidlikult öeldes ilmse dissonantsina ühiselulist solidariteeti ja rahva ühtlust taotlevais suunitluses, ülalt alla.

Aga, võidakse öelda, me oleme enam kui sajabrotsendiliselt saavutanud selle, mille eest Jakobson võitles — nüüd võime rahulikult puhata kodurahu kosutava tiiva all. Oleme tõepoolest olnud haruldased õnnelapsed, kes taotlesid võrdsust maa valitsemises ning said — iseseisva riigi.

Häda seisabki just selles, et on liig kärsitult rutatud vahetama vanu veendumusi, lähtudes arvamisest, nagu tähendaks võimu siirdumine oma riigiorganite kätte absoluutset muudatust valitsemisvõimu ja kodanikkude vahekorras ning nagu poleks seepärast enam praktilist väärtust neil ideaalidel, milliste eest nii visalt võideldi Vene keisririigis kui kodanikkude paratamatult tarvili-se poliitilise tarbevara eest. See tähiste vahetus toimus suunas, nagu nõuaks elu oma vabariigis kodanikkudelt vähem poliitilist

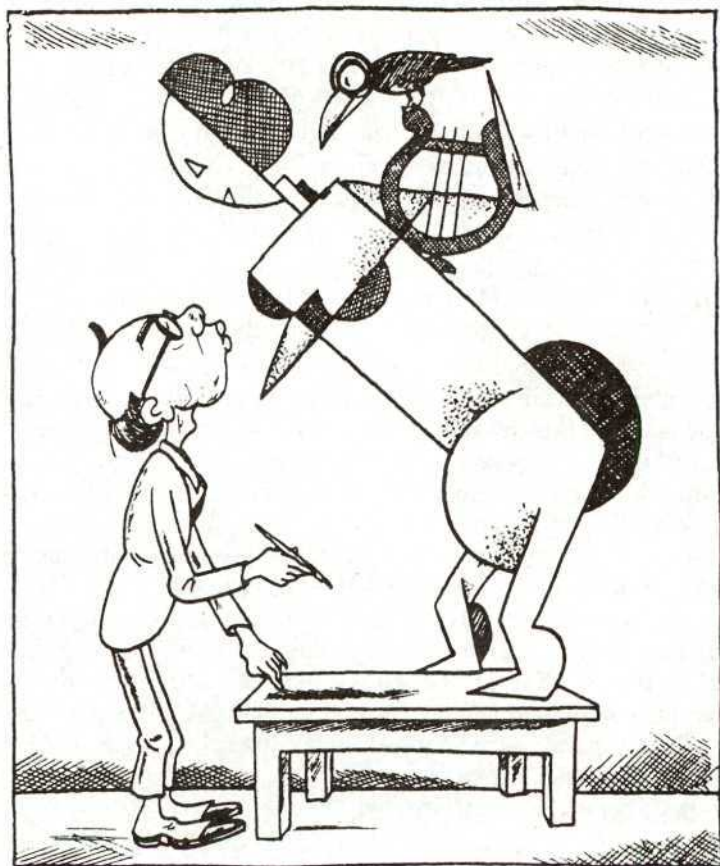
isetegevust kui veeteerimine vana keisririigi "kotka tiiva all". See poliitilise indifferentsuse idealiseerimine on ohtlikumaid kalakuid riigipoliitilises käsitluses. See absorbeerib paratamatult just selle demokraatia algelemendi, milleta pole hästi mõeldav rahvalavalitsusliku korra normaalne funktsioneerimine. Selle suuna süvenedes muutuvad tegelikus poliitikas peagi illusoorseteks need institutsioonid, mis on loodud rahva õiguste tagatistena ja peavad peegeldama ta poliitilist tahet. Mets jääb puude varju.

Ja endile märkamatuks ollakse äkki jõudnud piirini, kus laulupidu oma vabariigis ainukese poliitilise abiventilina on asetunud samasse perspektiivi rahva piiratud poliitilise eneseavalduse kitsas väravas, kus ta püsis Vene keisririigis isa Jannseni ajal aastat 70 tagasi.

Küsimus on küllalt tõsine selleks, et hetkeks peatuda ta juures vabariigi 20. aasta võitluspüha ja XI üldlaulupeo künnisel.

Ükskõik kui kõrge ka oleks isa Jannseni rahutähtede ametlik kurss, meil tuleb siiski eelistada selle mehe praegu küll madalaid võitlusaktiaid, kes reaalspoliitikuna oskas paremini tabada tunni tungivat nõuet ja kes lakkamatus võitluses rahva poliitiliseks virgutamiseks aitas luua neid aluseid, millele pärast võisime kergema vaevaga rajada oma iseseisva riigi. Sest me püsime enne kui pärast sel vankumatul veendumusel, et rahva poliitilised vabadused ja isetegevus, mille eest maksis võidelda Vene ajal võõra võimu all, pole midagi kaotanud oma väärtusest Eesti iseseisva riigi selle raudvarana, mille maksimaalse rakenduseta pole mõeldav demokraatlik riigikord. Seepärast ei kõhkle me ega mõtle kaksipidi, kui vabariigi võidupühal langetame oma valiku rahvusliku ärkamisaja kahe antipoodi — rahuapostli ja võitlusmehe — vahel: õige kursinäitaja on tänapäevalgi

CARL ROBERT JAKOBSON.

3. Mida peenemaks see olemine aga läks, seda imelikumat kuju hakkas võtma ka muusa. Ta võttis juba sellise kuju, et õiget nimetust ei osanud talle keegi anda. Ta oli midagi geomeetrilise inimese taolist. (Järgneb lk 1392)

OSKAR GUSTAVSON: MITU NIME JA ÜKS PALE

Krista Aru

“Meie ei peaks võima leppida Napoleoni tuntud ütlusega: usaldus peab tulema alt, s.t. rahvas peab valitsust usaldama, aga valitsus ei tarvitse usaldust tunda rahva vastu,” väitis Oskar Gustavson Riigivolikogu kõnetoolist 1940. aasta aprillis, kui oli esimesel lugemisel Informatsiooni Keskuse seadus. Lause on meelestpidamist väärt, oli asjakohane siis ja on ka täna. Kes oli aga Oskar Gustavson?

NOSIJA. MADIS MÜRK

Oskar Gustavson oli kooliõpetaja, poliitik ja ajakirjanik. Kõigepealt just kooliõpetaja. Sündinud 2. veebruaril 1889. aastal Saaremaal Kogula vallas, õppis ta Koksi külakoolis, Valjala kihelkonnakoolis ja Kaarma õpetajateseminaris. Algkooliõpetaja kutse omandas 1907. aastal Kuressaare gümnaasiumi juures ning oli õpetaja Hiiumaal Lauka koolis ja Pärnumaal Seliste Massu koolis. Kaastööd ajakirjandusele hakkas Gustavson tegema õpetajaameti kõrvalt. Algusest peale kasutas ta varjunime, esimene neist oli “Nosija”. Oma pilkeluuletustega “nosis” ta kaasaegse elu kallal, septsedes ühtmoodi rõõmuga pilkelaule Tartus ilmunud saksameelse, aga eestikeelse ajalehe *Isamaa* seltskonna ning Jaan Tõnissoni, tema *Postimehe* ja Eesti Rahvameelse Eduerakonna pihta. Seljataga raske lapsepõlv (Gustavson oli vallaslaps), leidis ta hingesuguluse sajandi esimesel kümnendil Eestisse jõudnud sotsiaaldemokraatlike ideedega. “Nosija” halastamatu pilge ründas kirikut ja eesti väikekodanlust, pooldas klassivõitlust ning kaitses töörahvast.

Tema kaastöö ilmus 1907. aastal põhiliselt Viljandi ajalehe *Kodumaa* pilkelehes *Ulak*. 1908. aastal hakkas Gustavson kasutama veel teistki varjunime — “Madis Mürk”, selle all avaldades mõned lihtsakoelised jutustused (ajalehes *Elu*), aga peamiselt ikka pilkeluulet (väljaandeis *Ulak*, *Elu*, *Meie Kodumaa*).

SOTSIALISTLIK POLIITIK

Oskar Gustavson kuulus nn iseseisvate sotsialistide (rahvapärastelt “isesotside”) hulka. Alguse saanud 1905. aasta sotsiaaldemokraatliku liikumise föderalistlikust tiivast (Ast 1965: 246–249), oli see Peeter Speegi ja Gottlieb Asti juhitud suund viimase surmaga (aastal 1919) jäänud üheks Tallinnas tegutsevaks sotsialistide rühmaks. Gustavson oli iseseisvate sotsialistidega liitunud 1917. aastal ning Saksa okupatsiooni ajal parteilise kihutustöö pärast ka vangis istunud (*Rahva Sõna*, nr 96, 1929). 1920. a 25. aprillil ühines iseseisvate sotsialistide rühm Eesti Sotsialistide-Revolutsionääride Parteiga, et “jõudude suurust kasvatada” (*Postimees*, nr 110, 1920). Uueks nimeks sai Eesti Iseseisev Sotsialistlik Töölise Partei. 1917. a olid parteiks organiseerunud sellised sotsialistid-revolutsionäärid nagu Jaan Kärner, Gustav Suits, Johannes Semper, Hugo Raudsepp jt; nende kõrvale puges aga pärast parteisse enamlaste tiib, kes Viktor Kingissepa juhtimisel püüdis propageerida III Internatsionaali ideid ja õhutada streike, seades eesmärgiks kehtestada Eestis nõukogude kord ja ühendada Eesti Nõukogude Venemaaga (*Postimees*, nr 159, nr 283, 1920). Tegemist oli Moskva ettekirjutuste täitmisega: sobitada “ühine väerind” sotsialistlike erakondadega, et neilt liikmed üle lüüa ja nende nimede ja toetajaskonna abil saada parem väljund riigi poliitilisse ellu (Laaman 1934: 34–37). Vastuolud ja arusaamatused löid EISTP kahe poole vahel lõkkele kohe 1920. aastal; Semper, Kärner, Raudsepp ja Otto Münther pidasid juba aasta lõpul plaani parteist lahkuda (*Postimees*, nr 48, 1921). Eriti teravaks läksid vastuolud 1922. aastal, kui enamlaste juhtimisel asutati Tööraha Ühine Väerind (1922–1924) ning suur osa Eesti Iseseisva Sotsialistliku Töölise Partei liikmetest sattus Kingissepa asendama tulnud Jaan Anveldi kiiluvette. Oskar Gustavson, kes oli määratud partei häälekandja *Tallinna Tööline* toimetuse

kolleegiumi, kuid enamliku tiiva poolt "ohtlikuks paindlikuks" kuulutatud, suruti ajalehe tööst nii jõuliselt kõrvale, et temaga vahetati infot vaid ajalehe kirjavastuste rubriigi kaudu (Tammistu 1971: 76–77). Sisult oli *Tallinna Tööline* äärmiselt ühekülgne: ülistas kommunismi ja Nõukogude Venemaad ning ootas hukku Eesti Vabariigile. Eesti Iseseisevas Sotsialistlikus Töölise Parteis saidki ülekaalu ja otsustava sõnaõiguse enamlased; "paindlikud", nende hulgas Gustavson, heideti III kongressil 1922. aasta aprillis parteist välja.

Jaan Piiskari eestvedamisel moodustasid väljaheidetud (Karl Freiberg, Erich Joonas, O. Gustavson jt) sama aasta 23. juulil uue partei — Iseseisva Sotsialistliku Töölispartei. Kuid selle toetajakond oli väike, kõnekoosolekutele ei tulnud sageli kedagi, partei tähendus oli marginaalne (*Postimees*, nr 105, 1923). 1923. aastast alustati senisest tõhusamat koostööd sotsiaaldemokraatidega (mindi koos omavalitsuste valimistele). Sellele lähenemisele reageeris kohe teravalt Töörahva Ühise Väerinde häälekandja *Töölise Lipp*: "Ast, Rei, Vain, Piiskar, Joonas ja Gustavson on küll ehk kena "sotsialistlik" lillekimp kurnaja nõöbiaugus, aga kui need härrad endid meie klassivendadeks peavad, siis — täname selle kahtlase "au" eest: Pätsi, Tõnissoni ja Laidoneri toapoisid, kes jootraha eest endile majad ja ärid omavad ja omandavad, ei kuulu mitte tööliklassi hulka" (*Töölise Lipp*, nr 1, 1923).

Sotsiaaldemokraatide ja iseseisvate sotsialistide lähenemise järgmiseks vormiks sai sotsiaaldemokraatide asutatud ajaleht *Ühendus* (1923–1926). 1924. aasta märtsis kiitis Iseseisva Sotsialistliku Töölispartei keskkomitee heaks ühinemise Eesti Sotsiaaldemokraatliku Töölise Parteiga (see sajandi algusaastatel tekkinud partei oli eriti aktiivne 1917. aasta hiliskevadest, juhtfiguuri-deks Karl Ast, Mihkel Martna, August Rei; partei nimi kinnitati I kongressil 1917. aasta oktoobris). Kahe partei ühinemist kiirendas 1924. aasta 1. detsembri riigipöördekatse ning kindel soov tõmmata piir enda ja enamlaste vahele. Ühinemiskongress peeti 1925. aasta aprillis. Partei sai nimeks Eesti Sotsialistlik Töölise Partei. 1925. aastast avaldas uus partei (pärast lahkumist valitsusest 1920. a enamlaste õõnestustöö tõttu) koostöövalmidust teiste erakondadega, seades tingimuseks, et valitsuse platvorm oleks vastuvõetav tööliklassile ja demokraatiale (*Postimees*, nr 100,

1925). Ühinemine tõstis sotsialistliku liikumise kogujõudu ning kindlamalt kui seni võeti päevakorda võitlus sotsialistliku ühiskonna eest. Uute liikmete värbamiseks ja partei mõjujõu suurendamiseks alustati aktiivset propagandatööd maapiirkondades ja noorte hulgas. ESTP riigikogurühma kuulus 1925. aastal 24 liiget (*Päevaleht*, nr 148, 1925). Partei häälekandjana hakkas 1927. aastal ilmuma ajaleht *Rahva Sõna*. Aasta varem oli noorsotsialistide ajakirjana ilmavalgust näinud *Rünnak*.

Muidugi polnud sellega saabunud sotsialistide leeri täielik rahu ja üksmeel. Juba 1926. aastal räägiti ajakirjanduses sotsialistide omavahelistest vastuoludest (*Päevaleht*, nr 26, 1926). Veel tõsisemaks läksid vaidlused 1929. aastal, kui kaks liidrit — Mihkel Martna ja Karl Ast — vastuollu läksid, põhjuseks Martna etteheide, et partei kaldub liiga paremale (*Vaba Maa*, nr 294, 1929).

Ehkki ESTP enda tegevus kulges ikka oma tõusude ja mõõnade, väiksemate ja suuremate vaidlustega, nõudlike järelepärimistega Riigikogus, oli erilist aktiivsust ja isegi kirglikku tulisust tunda noorsotsialistide tegevuses. Kord tõid ajalehed teate, et nood kasutanuvat laskeharjutusel märklauana Pätsi, Tõnissoni, Strandmanni jt näopilte (*Päevaleht*, nr 139, 1932). Teatati ka noorsotsialistide ja vabadussõjalaste kaklustest (*Postimees*, nr 182, nr 194, nr 195, 1932).

Kui Jaan Tõnisson riigivanemana 1933. aasta 11. augustil kaitseisukorra välja kuulutas, suleti vabadussõjalaste organisatsioonide kõrval ka vormirõivaid kandvad sotsialistlikud organisatsioonid. Kaitseisukorra seaduse § 9 punkt 12 ja sisekaitseülema sundmääruse nr 9 alusel suleti Eesti Noorsotsialistlik Liit ja kõik tema osakonnad, Eesti Sotsialistliku Tööliste Partei võimlemisrühmad, Demokraatlike Liinisõdurite Ühendus, nagu ka asunike moodustatud "Põhja Küttide" leegion.

ESTP 8. kongress, mis peeti 1934. aasta 3. veebruaril Tartus, lõppes lauluga, kuid otsusteta, ning Mihkel Martna pidi kongressilt selle üldise meeoleolu tõttu koguni lahkuma (*Päevaleht*, nr 36, 1934). Arved jäidki klaarimata, sest 1934. aasta 12. märtsil peatati kõikide erakondade tegevus ning siseministri sundmäärusega 1935. aasta 5. märtsist lõpetati erakondade tegevus üldse.

OSKAR GUSTAVSON
Foto: Eesti Kultuurilooline Arhiiv

Teinud kaasa kõik need sotsialistide ühinemised ja lahknemised, oli Gustavson oma poliitilises karjääris ometi väga edukas: ta oli sotsialistide esindajana I–V riigikogu liikmeks ja kuulus aastatel 1930–1937 abisekretärina riigikogu juhatusse. Partei liinis oli tal teisigi ameteid. Nii oli ta Eesti Sotsialistliku Töölise Partei sekretär (1930–1934) ja Eestimaa Töölisühingute Keskliidu juhatuse liige (1928–1935). Ta ei olnud kunagi esimene mees, kuid ta oli alati valmis täitma talle usaldatud ülesandeid ja kohustusi.

MOS KIITO

Osaledes aktiivselt poliitilises elus, ei jätnud Gustavson ka ajakirjanikutööd hooletusse. 1920. aastatel hakkas ta kasutama uut varjunime “Mos Kiito”. Selle allkirjaga ilmusid tema pilkelised olukirjeldused ja vested töölislehtedes *Uus Ilm*, *Tallinna Tööline*, *Tapper*, ka tööerakondlaste ajalehes *Vaba Maa*. 1927. aastast oli Gustavson ajalehe *Rahva Sõna* pidev kaastööline. Peaaegu igas lehenumbris ilmusid Mos Kiito päevakajalised följetonid, mis esitasid kõverpeeglis riigi avaliku elu kitsaskohti.

Kohe 1927. aastal ründas Gustavson Mos Kiitona Jaan Tõnissoni, olles seejuures arnutum kui kunagi varem ning krõbedam kui paljud teised. Ta kirjutas: “Aga kui ristsugutada hertsog koodiga, saame — Jaan Tõnissoni [---] Ta heated ei ole sooja südame vahetu vili, vaid mingi mehaaniline tarve enesesügamiseks” jne (*Rahva Sõna*, nr 229, 1927).

ALLE GRETO

Gustavsoni ajakirjanikutöö tippaeg jäi aastatesse 1936–1937. Nendel aastatel oli ta populaarse ajakirja *Nädal Pildis* vastutav ja tegevtoimetaja.

Ajakiri *Nädal Pildis*, mille esimene number ilmus 1936. aasta 6. aprillil, oli suuretiraaziline väljaanne. Ajakirja edu saladus oli lihtne: *Nädal Pildis* seadis endale eesmärgiks kujutada pildis kõiki vabariigi elu tähtsündmusi. Nädalikirjas ilmunud olukirjeldused ja ülevaated olid enamasti päevakajalised (vastavalt aastaajale tutvustati Eesti kauneid paiku, näiteks olid suvenumbrites vaatluse

all kuurordid ja suplusrannad, talvel aga mäed ja suusarajad). Avaldatud ilukirjandus oli võrdlemisi meelelahutusliku suunaga ja seega pigem illustreeriv kui sisu kandev.

Ajakirja asutamise mõte ja teostus pärines väljaandjalt, kelleks oli Tallinna Kivitrükikoda R. Tohver & Co ning kes ka ajakirja võrdlemisi keerulisi tehnilisi nõudmisi heal tasemel rahuldas.

Ajakirja esimene vastutav ja tegevtoimetaja oli kunstiteadlane Alfred Vaga, kes aga kergesisulise pildiajakirja tegemisest tüdines. Väljaandjad kutsusid seejärel toimetajaks Oskar Gustavsoni, kes võttis toimetamise üle 1936. aasta 1. augustist. Gustavsoni eeliseks tegevas ajakirjanikutöös oli tema tuntuus.

Gustavson kirjutas toimetajaks olles küllalt palju ka ise. Tema meeleolukais olukirjeldustes Eesti linnadest ja looduskaunistest paikadest (Pärnu, Kuressaare, Narva-Jõesuu, Võsu, Haapsalu jne) polnud jälgegi kunagisest teravast pilkest ja agressiivsusest. Tema autorinimi oli Alle Greto, mida Gustavson kasutas ka kirjutades *Päevalehes*, *Vabas Maas*, *Tänapäevas*.

Gustavson lõpetas ajakirja toimetamise 1937. aastal, taas suundudes poliitilisse ellu. Riigivolikogu valimistel 1938. aasta veebruaris kandideeris ta Pärnumaa 38. valimisringkonnas. Gustavsoni kandideerimine ja valimine jõudis avalikkuse tähelepanu keskmesse skandaali tõttu: mõned kohalikud valitsusmeelse "Rahvarinde" toetajad olid vahetanud hääletusmedelid oma kandidaadi Olev Piirsalu kasuks, ja see tuli välja. On auks Eesti õigusriigile, et ("vaikivast olekust" hoolimata) õigus seati kohtu poolt jalule ja Gustavson pääses parlamenti (*Päevaleht*, nr 159, 1938). Riigivolikogus ühines Gustavson Töötava Rahva rühmaga (kümme liiget), kuhu lisaks temale kuulusid parempoolsetest sotsialistidest veel Jaan Vain ning "töölisklassi ühistrinde" saadikutest (peatsetest kommunistidest) Aleksander Aben, Neeme Ruus, Maksim Unt, K. E. Jalak (*Päevaleht*, nr 109, 1938).

PILDI JA SÕNA TOIMETAJA. RAHVUSKOMITEE LIIGE

1940. a "juunipöördega" seoses murenes sotsialistide vasakust tiivist mõnigi truu käsilane kommunistidele. Oskar Gustavson

nende hulka ei kuulunud. Tema nime leiame nende riigitegelaste ja poliitikute hulgast, kes langesid kommunistliku terrori ohvriks (*Eesti...* 1949: 120).

Enne lõppmängu osales Gustavson aga veel nii mõneski ettevõtmises. Lootes, et nõukogude võim on kaduv nähtus, proovis ta jätkata ajakirjanikutööd. Ta sai tegevtoimetaja koha ajakirjas *Pilt ja Sõna*, mis hakkas Tallinnas ilmuma 1941. aasta alguses. See ajakiri oli küllaltki sarnane eelkäijaga *Nädal Pildis*. Kõik tähtsamad sündmused olid kajastatud piltide kaudu, sekka ilukirjandust ja olukirjeldusi. Põhjalikult oli aga muutunud nii piltide kui kirjatükkide poliitiline sisu. Ajakiri ilmus kaks korda kuus (osa ka kaksiknumbrina); välja jõuti anda 12 numbrit. Vaid viimase juures ei olnud Gustavson enam ametis. Oma kirjatükke ei avaldanud ta selles väljaandes üldse.

Saksa okupatsiooni aastatel hoidus Gustavson avalikust tegevusest ja ka ajakirjanduslikust tööst. Oli ju õige kiiresti selge, et oodatud ja loodetud iseseisvust see võõrvalitsus ei too.

Märtsis 1944 kogunesid Tallinnasse iseseisvusaegse Riigikohu esimehe Karl Partsi korterisse omavahelisele nõupidamisele mitmed usaldatavad erakondade esindajad. Sotsiaaldemokraate esindasid Oskar Gustavson ja Johannes Pikkov (Terras 1995: 123; Nõu 1990: 253). Koosolekul asutati Eesti Vabariigi Rahvuskomitee, mille eesmärgiks oli ette valmistada Eesti taasiseseisvumist. Gustavsonil õnnestus pääseda Saksa julgeolekupolitsei korraldatud vahistamistest 1944. a aprillis ja pärast seda läks ta põranda alla. 15. või 16. augustil toimunud koosolekul valiti Gustavson üheks EVR aseesimeheks. 18. septembril kirjutas Jüri Uluots kui peaminister vabariigi presidendi ülesannetes alla käskkirjale, millega kinnitati uue valitsuse koosseis: riigikontrolöriks oli sotsialistide erakonna esindajana määratud Oskar Gustavson (Terras 1995: 127; Nõu 1990: 259; Pihlau 1999). 20. septembril avaldas valitsus küll oma deklaratsiooni, kuid sellest kaugemale ei jõudnud; taas Eestisse tunginud kommunistlik võim alustas arreteerimistega ning kõik Rahvuskomitee liikmed, kes polnud põgenenud, vangistati esimeses järjekorras, nende hulgas Oskar Gustavson. Helmut Maandi väitel suri ta Vorkuta vangilaagris 1948. aastal (Maandi 1988: 1403). Tõenäolisem näib siiski, et ta

hukkus juba Tallinnas 1948. aastal: hüppas ülekuulamisele aknast alla (Pihlau 1999).

Kirjandus

- A s t - R u m o r, Karl 1965. *Aegade sadestus II: Punane ja must*. Stockholm: Eesti Kirjanike Kooperatiiv
- E e s t i. *Teatmeteos. II osa: Rahvas ja riik*. 1949. Geislingen/St.: ERS-i ja EükS-i väljaanne
- L a a m a n, Eduard 1934. *Erakonnad Eestis: Sissejuhatus poliitikasse IV*. (Elav Teadus, nr 26.) Tartu: Eesti Kirjanduse Selts
- M a a n d i, Helmut 1988. Eesti Vabariigi Rahvuskomitee ja Otto Tief. — *Looming*, nr 10, lk 1380–1404
- N õ u, Enn 1990. Eesti pagulasvalitsus 1944–1988: 44 aastat riiklikku pagulaspoliitikat. — *Akadeemia*, nr 2, lk 252–294
- P i h l a u, Jaak 1999. Rahvuskomitee ja Tiefi valitsus: KGB arhiividokumendid Eesti Vabariigi taastamiskatses 1944. a. — *Akadeemia*. (Ilmumas.)
- T a m m i s t u, Karl 1971. “Saarlaste Matsist” “Sõnumini”. Tallinn: Eesti Raamat
- T e r r a s, Aleksander 1995. Eesti riikliku järjepidevuse säilitamisest. — *Pool sajandit eestlust paguluses*. II trükk. Stockholm: Teataja

KRISTA ARU (sünd. 1958), *mag. phil.* 1992, Tartu ülikooli doktorant, on Eesti Kirjandusmuuseumi direktor. *Akadeemias* avaldanud artiklid “Jaan Tõnisson tahtis *Postimeest* ja sai *Postimehe*” (nr 2, 1997, lk 227–244) ja “*Akadeemia* hilinevad artikkel 1938. aastast” (nr 7, 1997, lk 1390–1396).

4. Siis hakati aga uuesti nõudma "elulähedust" ning valguse ja punaste tuulte mõjul Idast võttis ka muusa aja vaimule vastava kuju. (Järgneb lk 1456)

PSÜHHOLOOGILISE KRIMINOLOOGIA ARENGUJOOINI

Jüri Saar

1. Kuritegevusega seotud probleemide ala on niivõrd ulatuslik, et nende uurimine (tunnetaamine) ei taha kuidagi ära mahtuda ainult ühe teaduse raamidesse. Kuigi spetsiaalselt kuritegevusega tegelev **kriminoloogia** (lad. *crimen* — üleastumine, kuritegu; kr *logos* — teadus, teadmine) on juba rohkem kui sajandi vanune, ei olda selle teadusdistiipliini aine, uurimisvaldkonna ega meetodite suhtes sugugi ühel meelel.¹ Mõnikord on väidetud, et kriminoloogia ei olegi üks konkreetne teadus, vaid pigem interdistsiplinaarne uurimis- ja rakendusvaldkond (nii nagu meditsiingi), mis rajaneb paljude eri teaduste (õigusteadus, psühholoogia, sotsioloogia, psühhiaatria jt) saavutuste kombineerimisel ja kasutamisel (vt nt Sutherland, Cressey 1966; Göppinger 1980). Kriminoloogia kohta on seetõttu ka nenditud, et see on "ikka veel tundmatu ja sageli vääralt mõistetud teadus, mis on kaua aega olnud õigusteaduse ja psühhiaatria varjus" (Schneider 1987: 1).

Teise laialt levinud arvamuse järgi koosneb kriminoloogia üldistatud ja kompleksse teadmisenä **teoreetilisest ja praktilisest poolest**. Esimesega tegelevad teadlased ülikoolides ja teistes uurimisasutustes, kus luuakse üha uusi teooriaid ja kuritegevuse kontrolli kontseptsioone. Praktikasse jõuavad tegutsesvad inimesed, kes on määratud ametisse eeskätt poliitilistel kaalutlustel ning kelle hulgas on väga erineva haridustasemega ja kompetentsuse astmega isikuid. Reaalsete tagajärgedega kriminaalpoliitilisi

¹Kriminoloogia nimetus pärineb prantsuse antropoloogilt Paul Topinard'ilt (1879), kuid üldisse kasutusse läks see itaalia õigusteadlase Raffaele Garofalo samanimelise monograafia kaudu 1885. aastast.

otsuseid teeb just see teine seltskond. Probleemiks näib olevat asjaolu, et need kaks isikute ringi toimivad suhteliselt iseseisvalt ega lase end teineteise seisukohtadest kuigivõrd häirida. Praktikute stereotüüpsed ja sageli vaid "tervel mõistusel" põhinevad arusaamad kuritegevusest osutuvad sageli üldsusele hästi vastuvõetavaks. Samas on nii mõnigi tunnustatud teadlane reaalse kuritegevusega vahetult kokku puutudes osutunud vaid viljatuks targutajaks.

Tõepoolest, kriminoloogia oluline probleem on sama mis muudelgi inim- ja ühiskonnateadustel. Ükski neist pole võimeline andma põhiotsuste tegijatele selgeid juhtnööre, kuidas täpselt tuleks tegutseda. Kui aga ette kujutada, et ühiskonnas poleks mitte mingisugust kriitilist ja teaduslikku kuritegevuse uurimist ega kriminoloogia õpetamist kõrghariduse tasemel (eelteaduslik faas), siis sellist olukorda võiks pidada ohtlikuks. Sel juhul oleksid asjatundjad ja kogu ühiskond kriminaalpoliitikat kavandades ja sellega seotud õigusnorme andes absoluutses sõltuvuses tavaarusaamadest, massikommunikatsioonivahendite ning isegi kõmulehtede üheülbalistest seisukohtadest, elanikkonda kuritegevuse ohuga terroriseerivatest poliitilistest tegelastest jne. Samal ajal puuduks võimalus õiguspraktika üldistamiseks ja kuritegevuse ohjeldamise efektiivsuse hindamiseks ning seetõttu võidaks hakata uskuma mingite lihtsate ja lõplike abinõude (panatsea) olemasollu kuritegevuse likvideerimisel (Laine 1997: 6–7).

Teisest aspektist võib kriminoloogiat vaadelda kas **õigusteadusliku** või **sotsiaal-ehk käitumisteadusliku** distsipliinina. Kriminoloogia kuulumist õigusteaduste hulka põhjendab eelkõige kuriteo, s.o uurimisaine õiguslik määratlemine kriminaalseadusega. Niisugune on ka traditsiooniline arusaam, mille järgi kõik kuritegevuse puutuv on õigusteadusest sama lahutamatu nagu haigus arstiteadusest. Vaadeldes aga kuritegevust sotsiaalsele keskkonnale spetsiifilise nähtusena, millel on sügavale ulatuvad ja eelkõige sotsiaalsed põhjused ning tagajärjed, saab kuritegevusest sotsiaalteaduste uurimisaine. Endises N. Liidus liigitati kriminoloogia õigusteaduste alla (näiteks Kõrgema Atestatsioonikomisjoni klassifikatsioonis) ning niisugune on ka näiteks Saksamaa praktika. Sellega on ilmselt suurel määral seletatav tõsiasi, et kuritegevusega seotu on Eestis samuti eelkõige juristide män-

gumaa. Ameerika Ühendriikides on aga kuritegevuse põhiuurijad just sotsiaalteadlased ning kriminoloogiat õpetatakse kõrgkoolides sotsioloogiaprogrammide raames.

Ja tõesti, kui pidada kuritegelikku käitumist üheks inimkäitumise vormiks ning kurjategija teadvuses toimuvaid protsesse oluliseks tema käitumise kujunemisel ja korrigeerimisel, saab kriminoloogiast käitumisteadus (sarnaselt näiteks etoloogiaga ja psühhiaatriaga) ning sellisena võiks ta hoopis kuuluda psühholoogia kõrvale.

Õiguslikku paradigmat sobib siinjuures kokkuleppeliselt nimetada ka klassikaliseks, konservatiivseks või normatiivseks; sotsiaal- ja käitumisteaduslikku aga vastavalt positivistlikuks. Kõige olulisem eripära viimase paradigma puhul on selle ambitsioon läheneda kuritegevusele positivistlikus tähenduses teaduslikult, s.o püüda positiivsete teadmiste kaudu probleeme lahendada.

Positivistlik kuritegevuse käsitus on eestikeelses erialakirjanduses lubamatult napilt esindatud, mis tingib teoreetilise ühekülgsuse ja võib-olla isegi lünga praktikute hariduses. Järgnevas käsitluses võtame esmalt vaatluse alla kriminoloogia positivistliku ja õigusliku paradigma peamised erinevused kuritegevuse ja kuritegeliku käitumise käsitlemisel ning toome välja sotsioloogilise lähenemise kui positivistliku paradigma ühe haru põhijooned. Psühholoogilise kriminoloogia küsimustel peatume aga põhjalikumalt, püüdes näidata selle kuulumist positivistliku ja mitte normativistliku paradigma alla, kuigi sageli on väidetud vastupidist.

2. *Nullum crimen, nulla poena sine lege* (ei ole kuritegu ega karistust ilma seaduseta), ütleb **klassikalise** lähenemise põhipostulaat, absolutiseerides niiviisi õigusnormi, mis lubab konkreetse teo kohta öelda, kas see on kuritegu või mitte. Iga kriminaalseaduse sätte taga on reaalselt kaitstav hüve, mille kahjustamises seisneb kuriteo sisu. Norm kui üldinimlik käitumiseeskiri seab üksikisiku ja riigi teatavasse vahekorda: ühiselu korraldav riik nõuab kodanikelt normikuulekust ning karistab sõnakuulmatuid isikuid (Sootak 1994: 105). Niisuguse normatiivse käsitluse korral peab kriminoloogia kui kriminaalõigusteaduse abiteadus(aine) aitama seaduseandjal formuleerida järjest adekvaatsemaid õigus-

norme, mis lubaksid üha paremini korrastada ja reguleerida suhteid ühiskonnas (*Kriminaalõigus...* 1939: 14–18).

Klassikalise paradigma põhiühikuks on kuritegu kui reaalselt eksisteeriv, peaaegu käegakatsutav tegelikkuse fakt. Kui aga räägitakse niisuguste faktide summast, kogumist, saadakse uus, kuid eelmisest kvalitatiivselt mitte erinev tasand — ametlikult registreeritud kuritegude kogum ehk kuritegevus. Sellest seisukohast vaadatuna on kuritegevus tsivilisatsiooni arengu üks soovimatuid kõrvalprodukte, sotsiaalne aheraine, hind, mida tuleb maksta progressi eest (analoogiliselt füüsilise keskkonna saastatusele). Eesmärk saab olla vaid üks — kuritegevuse maksimaalne välistamine ja vähendamine.

Lähtudes kuriteo määratlemise absoluutsusest võib ka kõik inimesed liigitada kurjategijaiks ja mittekurjategijaiks. Niisugune sikkudeks ja lammasteks jagamine põhineb klassikalise paradigma raames kordasaadetud tegudel. Selline jaotus toimib suhteliselt lihtsa meie-nemad-printsipi alusel, mis sageli ei olegi selgelt formuleeritud. Aegade jooksul on küll muutunud konkreetsed määratlused, mis lubasid kurjategijat pidada lindpriiks, saatana kehastuseks, klassivaenlaseks või kellekski veel hullemaks, kuid asja olemus on jäänud samaks. Kurjategijat ja seaduskuulekat inimest vastandatakse absoluutselt ning esimest peetakse ebatäiuslikuks, puudulikuks, ohtlikuks persooniks, kelle eest ühiskond peab end kaitsma.

3. Niisugune arusaam ulatub aegade hämarusse, sest inimliigile näib hästi sobivat binaarne mõtlemine ja maailma tajumine. Aktsepteeritava teoreetilise põhjenduse sai klassikaline kriminoloogia aga esmakordselt XVIII sajandi teisel poolel Cesare Beccaria (1738–1794) traktaadi “Kuritegudest ja karistustest” (1764) ilmutamisega. Selles anonüümselt avaldatud teoses esitas 26-aastane itaalia jurist ja publitsist hulga mõtteid selle kohta, kuidas muuta kuritegudesse suhtumine ratsionaalsemaks ja seeläbi riigi karistuspoliitika efektiivsemaks ning humaansemaks. Tema peamised seisukohad olid järgmised:

— riigi õigus karistada tuleneb vajadusest kaitsta üldist hüve üksikisiku kallaletungide eest, mitte vajadusest kaitsta “Jumala tahet” või monarhi võimu;

— karistamine on mõttekas vaid siis, kui see on õiglane, s.t seaduse ees peavad olema kõik inimesed võrdsed, samasuguse kuriteo eest tuleb samamoodi karistada;

— karistuse rangus peab olema täpses vastavuses kuriteo läbi tekitatud kahjuga ning karistus peab efektiivsuse huvides järgnema kuriteole võimalikult kiiresti;

— õigus peab vabanema kiriku ja religiooni teenistusest ning õigusemõistmine peab olema avalik ning kuuluma ilmalike kohute ainupädevusse;

— kohus otsustagu inimese süüdioleku või süütuse üle, karistuse suurus tuleneb aga kriminaalseaduse sättest. (Vt nt Taylor, Walton, Young 1973: 1–7.)

Beccaria, kelle huvi kuritegevuse vastu oli juhulik ja lühiajaline, läks ometi ajalukku kui esimene demokraatliku liberalismi põhimõtete sisseviija kriminaalõigusse ning kriminaaljustitsiasse (Sylvester 1972: 9). Tema tollal novaatorlikud ideed on otseselt mõjutanud kõiki hilisemaid kriminaalkoodekseid ja teisi fundamentaalseid juriidilisi tekste, mistõttu need mõjuvad tänapäeval paljuski iseenesestmõistetavalt ja elementaarselt.

Teine klassikalise kriminoloogia koolkonnale oluline alusepanija on inglise filosoof Jeremy Bentham (1748–1832), kelle arvates seaduste ja sotsiaalsete korralduste eesmärk peab olema “maksimaalse hulga inimeste maksimaalne õnn”. Oma teoses *Sissejuhatus moraali ja seadusandluse printsiipidesse* (1789) püüdis ta paika panna inimese (kurjategija) olemust. Inimene on loomult hedonist, kes püüdleb meeldivate elamuste, naudingu ja rõõmu poole poole ning väldib muret, valu ja piina. Seega ratsionaalne, arukas inimene teeb pidevalt valikuid oma käitumise suhtes lähtudes temale tulenevast kasust ja kahjust (*hedonistic calculus*). Tal on alati võimalus valida hea ja halva teo vahel ning ta peab teadma valiku tagajärgi, sest oma vaba valiku eest kantakse täit vastutust. Kuritegu jäetakse toime panemata, kui sellest saadav hüve on väiksem kui karistus, ning siit tuleneb karistuse preventiivne efekt kui esmane kriminaalpoliitiline eesmärk Benthami vaadete järgi (Radzinowicz 1948: 381–384).

Selline inimesekäsitlus kehtib teatavate reservatsioonidega klassikalises kriminaalõiguses ja normatiivses kriminoloogias

praeguseni. Muidugi on tänapäevased neoklassitsistlikud lähene-mised lisanud mõningaid uusi aspekte (näiteks karistuspoliitilisi) ning kasutavad julgelt otselaenusid väljastpoolt klassikalist para-digmat. Nende põhiolemuseks jääb aga ikkagi **indeterminism**, s.t kuriteo toimepaneku peamiseks põhjuseks peetakse endiselt subjekti "vaba" ehk "kurja" tahet. Niisugune üldine pilt inimesest, kelle käitumine pole sisemiselt (internaalselt) ega väliselt (eksternaalselt) determineeritud, erineb põhimõtteliselt determi-nistlikest arusaamadest, mille alla kuulub järgmisena vaadeldav positivistlik paradigma.

4. Kuritegevuse **positivistlik** käsitlus on ajalooliselt märksa noorem, saades alguse möödunud sajandi viimasest kolmandi-kust. Sellele suunale on aluse pannud Itaalia vanglaarst ja Tori-no ülikooli psühhiaatriaprofessor Cesare Lombroso (1835–1909), kes 1876. a avaldas oma kuulsa raamatu *Kuritegelik inimene*. Lombrosot peetakse üksmeelselt kaasaegse kriminoloogia raja-jaks, kuigi tema loodud kriminaalantropoloogiat on hinnatud üsna kriitiliselt.

Oma avastuse tegemist on Lombroso ise kirjeldanud poetili-selt: "[---] ühel külmal, sombusel novembrihommikul tema (kur-jategija nimega Vilella) aju uurides leidsin sealt tüüpilisi muutusi, mis on iseloomulikud alamatele loomadele, eriti närilistele [---] See ei olnud üksnes idee, vaid valgustus. Selle avatud kolba juu-res nägin ma järsku kõike nagu ääretut tasandikku leegitseva taeva all ja kurjategija olemus sai mulle selgeks. Ta on atavistlik olevus, kelle isiksuses reprodutseeruvad primitiivsete inimeste ja alamate loomade julmad instinktid [---]" (Ferrero 1972: xxi–xxvi). Pärast Lombroso surma, lähtudes tema viimasest soovist, lahati ka tema keha kohtumeditsiini laboratooriumis ning aju säilitati anatoomia instituudis tulevastele põlvedele (Wolfgang 1960: 177).

Lombroso kõige suurem teene on see, et ta võttis esimese-na teadusliku uurimise alla probleemi, miks ikkagi ühed inimesed panevad toime kuritegusid ja teised mitte. Tema vastus sellele küsimusele oli antud lähtuvalt tollasest teadmiste tasemest inimese kohta (Darwini evolutsiooniteooria rakendus): kurjategijad sar-nanevad rohkem inimese eellastega kui õiguskuulekad inimesed. Selle tõestamiseks teostas Lombroso kurjategijate antropomeet-

rilisi mõõtmisi ja töötles saadud andmeid statistiliselt. Lombroso teooria järgi on kurjategija “viga”, atavism, inimese eellaste omaduste taaselustumine kaasajal, kelle primitiivne käitumine on vastuolus arenenud ühiskonna normidega. Nagu Lombroso tabavalt märkis, on paljud metslaste tavapärased toimingud, nagu näiteks tapmine, vägistamine või inimsöömine, muutunud kuriteoks alles inimkonna arenedes.

Teine Lombroso põhiidee oli, et kurjategijad enamasti sünnivad juba sellistena ning ei ole võimalusi nende parandamiseks. Alguses arvas Lombroso, et on vaid kahesuguseid kurjategijaid: sünnipäraseid ja juhuslikke, ent hiljem täiendas ta oma klassifikatsiooni, pöörates suuremat tähelepanu kuritegevuse sotsiaalsetele põhjustele (Lombroso 1918).

Lombroso oli veendunud, et sündinud kurjategijaid saab teatavate füüsiliste ja psühholoogiliste tunnuste (stigmade) järgi tuvastada. Tema vaadete kriitika lähtus algusest peale nende konkreetsete tunnuste ümberlukkamisest (läikiv, heitlik pilk seksuaalkurjategijail, pikad ja liikuvad sõrmed vargaile, lühikesed ja jämedad sõrmed mõrvareil jms), mitte ideest endast, mille järgi kuritegeliku käitumise võti peitub isiksuses. Lombroso kurjategija kui “metslane” polnud mitte järjekordne epiteet, vaid avastus, mis oli saadud tema aja tasemel kurjategijat (keha ja hinge) teaduslikult uurides.

Et niisugusesse käsitusse ei mahtunud kuidagi “vaba tahe”, võibki alates Lombrosost rääkida uuest suunast kuritegeliku käitumise uurimises, mida tänapäeval nimetatakse **isiksusekeskseks** ehk **psühholoogiliseks** kriminoloogiaks.

5. Teine kriminoloogia haru, mis jääb positivistliku paradigma raamidesse, on **ühiskonnakeskne** ehk **sotsioloogiline** ning selle üks olulisem teoreetilise aluse panija on prantsuse sotsioloog Émile Durkheim (1858–1917). Durkheim kasutas oma sotsioloogilise üldteooria loomisel ning selle kontrollimisel niisuguseid hälbekäitumise vorme nagu enesetapud ja kuritegevus (Durkheim 1951 [1897]). Tema vaadete järgi on kuritegusid toime pandud kõigil aegadel kõigis ühiskondades, mis lubab kuritegevust pidada normaalseks ühiskonna arenguga kaasnevaks massinähtuseks (Ginter 1991: 7–11).

Kuritegevuse konkreetsete vormid on aga erinevad, s.t teod, mida kollektiivne teadvus peab kuritegudeks ühel ajal ühes kohas, ei pruugi seda olla teisel ajal samas kohas või samal ajal teistes kohtades. Õigus ja moraal ning koos nendega konkreetsete õigusnormid pole absoluutsed, vaid muutuvad ühiskonnatüübi vahetudes ja evolutsioneeruvad koos ühiskondlike tingimuste arenguga, väitis Durkheim. Tõepoolest, sellekohaseid näiteid ei ole raske tuua (homoseksualismi ja eraettevõtluse keelustatus NSVLs ja legaliseeritus Eestis alates 1990. aastast, erinev suhtumine alkoholi, narkootikumidesse jm), mis kõik tõestavad, et kriminaalsus pole mitte käitumisviisi enda immanentne kvaliteet, vaid et tegemist on hinnangulise kategooriaga.

Otsides kuritegevuse ja teiste hälbekäitumise vormide rolli ühiskonnas, võttis Durkheim kasutusele funktsionalismi põhimõtte, mille järgi normikuulekus ja normist hälbimine on ühe ja sama sotsiaalse protsessi kaks poolt. Normi rikkumine ja sellega kaasnev sanktsioon teadvustavad normi olemasolu, aitavad seda tugevdada ning suurendavad ühisuse tunnet inimkooslustes. Teisest küljest näitab mingi õigusnormi liiga sagedane rikkumine selle vastuollu sattumist ühiskonna arenguga ning vajadust normi korrigeerida. Selles mõttes aitab normist hälbimine kaasa uute lahenduste leidmisele ja seega ühiskonna arengule, kuritegevus on niisugusena võrreldav organismi valuaistinguga.

Durkheimi järgi ei tohiks ühiskonnas olla liiga vähe ega ka liiga palju kuritegevust. Moraalse teadvuse ülemäärane surve pidurdab progressi, s.t kuritegevuse ebanormaalselt madal tase signaleerib novaatorluse vähesust ja ühiskondlikku stagnatsiooni. Teine äärmus, mil kuritegevus ja muud hälbekäitumise vormid omandavad erilise ulatuse, kaasneb sotsiaalse desorganisatsiooniga (anoomia levik). Seda, et suurte sotsiaalsete muutuste perioodil kaotavad paljud inimesed neile vajalikud käitumise normatiivsed raamid, millega koos kasvab hüppeliselt näiteks kuritegevuse ja enesetappude tase, näeme hästi tänases Eestis. Nõnda andis Durkheim esimesena kuritegevusele kindla sotsiaalse funktsiooni ning eeldas kuritegevuse optimaalse taseme olemasolu. Kuigi juba ta ise avaldas arvamust, et selle nivoo täpne empiiriline määratlemine võib osutuda raskeks või isegi võimatuks.

Just sotsioloogia rüpes on toimunud kriminoloogia põhiline areng XX sajandil ja psühholoogiline kriminoloogia jääb suuresti sotsioloogilise kriminoloogia varju. Mõnikord nimetatakse seetõttu kogu positivistlikku paradigmat kriminoloogias lähtuvalt käesoleva sajandi esimese poole terminoloogiast kriminaalsotsioloogiaks, mis ei ole päris korrektne. Muidugi saab tuua välja mingid üldisemad põhjused, miks on siiani eelistatud just sotsioloogilisi käsitlusi. Üks niisuguseid on näiteks püüd eitada ilmselgeid fakte inimese omaduste ja käitumise iseärasuste pärlilikust komponendist. Kuigi ideoloogiliselt olid nad vastandlikud, domineeris nihästi N. Liidus kui ka Ameerika Ühendriikides ülioptimistlik arusaam põhimõttelisest võimalusest kujundada ükskõik millises inimesest sobivate väliste tingimuste mõjul ükskõik keda (Eysenck 1980: 96).

Ja niisuguse arusaamaga haakus ideaalselt sotsioloogiline kriminoloogia paradigma, mis lubas kuritegevust kontrollida ja vähendada üksnes sotsiaalse keskkonna ümberkorraldamise abil. Paraku näitab tegelikkus, et erinevalt suurest edust paljudes sfäärides (tehnika, keskkond) on katsed kujundada uut ja paremat inimtüüpi, kes käituks varasemast vähem kuritegelikult, täiesti luhtunud. Selles mõttes on sotsioloogilised kuritegevuse teooriad ennast diskrediteerinud ega ole täitnud neile pandud ootusi.

6. Psühholoogiline kriminoloogia on XIX ja XX sajandi jooksul teinud läbi olulise arengu ning suurendanud paljuski meie teadmisi kuritegevusest ja kurjategijast. Esimesena domineeriv arusaam oli kurjategijast kui ebanormaalsest, haige psüühikaga subjektist ja küsimus oli vaid õige diagnoosi ülesleidmises. Näiteks Isaac Ray (1807–1881) vaatles “moraalselt vastutusvõimetust” kui “aju haigust”, mis sunnib persooni toime panema hirmsaid kuritegusid, vaatamata kõigile selle ärahoidmiseks tehtud jõupingutustele (Vito, Holmes 1994: 121). Teine tolle aja tähtis teadlane, Henry Maudsley (1835–1918), uuris seoseid kuritegevuse ja vaimuhaiguse, eriti “epileptilise hullumeelsuse” vahel. Tema väitis, et kurjategijad on “moraalselt degenerereerunud” ning ei kontrolli enda käitumist teadvusega (Vito, Holmes 1994: 121).

Kurjategijate erilisest psüühilisest laadist rääkis oma töödes ka Lombroso. Tema arvates olid sünnipärane kuritegelikkus ja

“moraalne hullumeelsus” langetõve (epilepsia) erivormid, sealjuures võis haigus ise olla peitejärgus. Lombroso õpetuse järgi panevad sünnipärased kurjategijad oma teo sagedasti toime seisundis, mis on nagu langetõvehoog. Selline haiguslik olek sunnib neid kuritegu toime panema, selleks et rahu saada, ja seetõttu ei suuda nad oma tegude eest ka vastutada. Järelikult ei tule sünnipäraseid kurjategijaid mitte karistada, vaid ravida või ühiskonnast isoleerida (Luiga 1995: 68).

Tänapäeval niisugust seisukohta mõistagi ei tunnista ning epilepsiat peetakse kroonilise iseloomuga peaaegu haiguseks, mida iseloomustavad perioodilised krambihood ja teised ägedalt kulgevad haigusnähud (Saarma 1980: 194–208). Uurijate tähelepanu köitsid tollal nähtavasti langetõvega kaasnevad omapärased psüühikamuutused, nn **epileptoidsed** isiksusejooned. Epileptikul domineerivad sageli äärmuslikud iseloomuomadused, vahepealsed nüansid kas puuduvad või avalduvad nõrgalt. Selline inimene võib olla pedant ja autoriteetide kummardaja, vaga ja religioosne, samas aga käituda robustselt ja taktitundetult. Viisakas, korrektne, sõbralik ja isegi pugejalik käitumine võib ootamatult asenduda jõhkuse ja jämeduse, väikluse ja äkiliste vihasööstudega. Kõik see annabki langetõvele teatud mõistatusliku ja salapärase oreoli, mis on ammusest aegadest peale pannud inimesi imestama ning kohkumagi. Sellepärast ei ole üllatav, et ka Lombroso valik just epilepsiale pidama jäi.

7. Prantsuse psühholoog Alfred Binet (1857–1911) alustas intelligentsuse uuringutega möödunud sajandi viimasel aastakümnel. Tema poolt XX sajandi alguses loodud esimesed intelligentsustestid (IQ testid) võitsid kiiresti populaarsust ja koos sellega hakati kuritegeliku käitumise peapõhjuseks pidama **vaimset alaarengut**. Tolleaegse arusaama alusel peeti intelligentsust eeskätt päritavaks omaduseks, kohanemisvõimeks, mille puudus teeb inimese vastuvõtlikuks ebasoodsatele keskkonnamõtjudele ja raskendab keerulistes olukordades õigete otsuste vastuvõtmist. Samuti oletati, et madal intelligentsus ei võimalda küllaldaselt kontrollida oma emotsioone ja soove, soodustades nii viisi kuritegelikku käitumist. Selle hüpoteesi järgi pidi valdav enamik kurjategijaid olema **nõrgamõistuslikud**.

Esimese sellealase uuringu autor on Henry Herbert Goddard (1866–1957), Binet' testide tõlkija ja väsimatu popularisaator Ameerikas. Goddard, kes töötas New Jersey nõrgamõistuslike kooli administraatorina, publitseeris raamatu nimetusega *Kallikaki perekond: Uurimus nõrgamõistuslikkuse pärilikkusest* (1912). Ta võttis vaatluse alla oma kooli ühe kasvandiku Deborah Kallikaki suguvõsa. Selles oli kaks pärilikku sama isaga liini, millest üks algas "nõrgamõistuslikust" tüdrukust ja teine "korralikust, heast perekonnast" pärit tütarlapselt Ameerika revolutsiooni ajal. Esimesest, s.o Deborah' harust pärines suur hulk ebaseaduslikke lapsi, prostituute, alkohoolikuid ja kurjategijaid. Teisest liinist seevastu oli sündinud suur hulk kubernere, senaatoreid, arste ja õpetlasi.*

Kaks aastat hiljem avaldas Goddard oma järgmise uuringu, kus oli vaatluse all 16 Ameerika reformatooriumi kasvandike vaimne võimekus. Ta leidis, et nõrgamõistuslike osakaal nendes asutustes varieerus 28–89 protsendi vahel, olles keskmiselt 50% kasvandike üldarvust (Goddard 1914). Goddardi arvates ei olnud niisugused isikud võimelised oma elu ja suhteid iseseisvalt korraldama. Siinjuures ei pidanud ta madalat intelligentsust mitte kuritegeliku käitumise otseseks põhjuseks, vaid eelduseks, mis koos "psühhopaatiliste" isiksusejoontega selleni viib. Ta oli seetõttu niisuguste kurjategijate karmi karistamise vastu ning pooldas rehabilitatiivseid meetmeid.

Paraku aga leiti võrdlemisi kiiresti neile seisukohtadele tõsi-seid vastuargumente, sest kurjategijate vaimset võimekust alaarenuks hinnates ei osatud ometi öelda, milline on normaalne arengutase. Enamik tolleaegseid uuringuid tehti ilma täpsete intelligentsuse mõõtmise protseduurideta ja normgruppideta. Kuni I maailmasõjani ei tehtud võrdlevaid uuringuid ja alles pärast masilist noorsõdurite testimist selgusid uued tõsiasiad. Noorsõdurite intellektuaalse arengu tase oli tunduvalt madalam, kui enne oli arvatud. Ilmnes, et umbes 1/3 USA noorsõduritest olid nõrgamõistuslikud, kui kasutada tol ajal kehtinud kriteeriume (Zeleny 1933: 564–576). Kurjategijate ja teiste elanikkonna gruppide süs-

*Eesti keeles on Kallikakidest kirjutanud prof. Hans Madisso(o)n oma teoses *Tõutervishoid ja rahva tulevik* (Elav Teadus nr 43). *Toim.*

temaatilised võrdlused pärast nõrgamõistuslikkuse piiri täpsustamist ning uute intelligentsuse mõõtmise meetodite juurutamist näitasid, et olulisi erinevusi pole (Tulchin 1939). Huvitaval kombel leiti mõnes uurimuses isegi, et kurjategijad on intelligentsemad kui noorsõdurid (Murchison 1926).

Niisugune arusaam, et kurjategijate vaimne võimekus pole väiksem kui seaduskuulekal populatsioonil, jäi domineerima aastakümneteks. Kaasaegsena seisukoha järgi peetakse madalat intelligentsust kuritegeliku käitumise vahendatud soodusfaktoriks. Vahendav lüli on siinjuures puudulik sotsialiseerumine ja ebaedu koolis, mis teevad vähevõimekad individid õigusvastasele käitumisele vastuvõtlikumaks. Ühe kõiki varasemaid andmeid kokku võtva uuringu järgi ennustab indiviidi madal intelligentsus tunnusena kuritegelikku käitumist sama hästi kui rass ja sotsiaalne klass ning paremini kui perekonna sotsiaal-majanduslik staatus (Hirschi, Hindelang 1977: 571–587). Samuti on leitud, et kurjategijate populatsioonis on vähe väga madala IQ-ga isikuid ja enamiku tase jääb üksnes mõõdukalt alla normi (Wilson, Herrnstein 1985: 148–172).

Samas tuleb vähemalt kahel põhjusel kõigisse lõplikesse järeldustesse selles valdkonnas suhtuda suure ettevaatlikkusega. **Esiteks** põhinevad võrdlusuuringud ametlikul statistikal, mitte kuritegeliku käitumise tegelikul levikul. See lubab aga alati väita, et madalama võimekusega kurjategijad moodustavad küll enamuse õiguskaitseorganite vaatevälja sattunuist, kuid ainult seetõttu, et nad jäävad sagedamini vahele kui andekad. **Teiseks** pole siiani selge, mida ikkagi mõõdavad intelligentsustestid ning kas IQ tulemused sõltuvad elus omandatud mõjutustest või näitavad üksnes loomupärast andekust. Näiteks on raske diagnostiline probleem oligofreenia kergemate astmete ja psühhofüsioloogilise infantilismi eristamine. Esimesel juhul on vaimne alaareng põhjustatud peaju organilisest puudest, teisel juhul ebasoodsatest kasvutingimustest. Piltlikult öeldes on kurjategijate realiseerimata, välja arendamata vaimsed võimed sel juhul otsekui konserveeritud olekus, kuid tulemus on enam-vähem sama nagu siis, kui neid võimeid ei olekski.

8. Kurjategija kui haige indiviidi uurimisel ja kuritegevuse teoreetilisel põhjendamisel on suured teened psühhoanalüütilisel lähenemisel. Niisugune käsitlus saab alguse selle sajandi esikümnetest eelkõige psühhoanalüüsi looja, austria psühhiaatri, Viini ülikooli professori Sigmund Freudi (1856–1939) töödega. Psühhoanalüüs, mis kujutab endast ühtaegu teraapiat, originaalset isiksusekontseptsiooni ning kultuurifilosoofiat, on olulisel määral kujundanud kogu XX sajandi vaimset õhustikku. Praeguseks ajaks on psühhoanalüütiline suund hargnenud eri orientatsioonideks, mis kõik annavad kuritegelikule käitumisele oma kontseptsioonidest lähtuvaid põhjendusi. See suund on esindatud kuritegelikku käitumist ja eriti kurjategijate kohtlemist käsitlevas erialakirjanduses ning on tõusvas joones arenenud alates 1920. kuni 1970. aastateni. Pärast madalseisu, mil suund kaotas palju poolehoidjaid, võib praegusel ajal täheldada uut tõusu nn neofreudistlike kuritegeliku käitumise teooriate populaarsuse kasvu näol.

Freudi järgi koosneb isiksus kolmest komponendist: *id* (tema), *ego* (mina) ja *superego* (ülimina). **Id** on isiksuse vanim struktuur, mis omandatakse sündides, pärlilikult. Selles struktuuris lokaliseeruvad bioloogilised vajadused ja tungid. Peale selle ladestuvad sinna teadvusest “väljatõrjutud” soovid, tunded, mälestused ja kompleksid. *Id*'i sisu on indiviidile teadvustamata ja *id* funktsioneerib nn lõbuprintsiibi järgi, olles impulsiivne ja irratsionaalne. **Ego** areneb välja *id*'ist koos väliskeskkonnaga kontakteerumisega ning funktsioneerib reaalsusprintsiibi järgi. *Ego* tasandil toimivad taju, mõtlemine, mälu, tundmine ja tahe. *Ego* rolliks on olla vahendaja *id*'i, reaalsuse ja *superego* vahel, mille jaoks kujunevad oma kaitsemehhanismid. **Superego** areneb samuti välja *id*'ist ja see esindab reegleid, väärtusi, norme, mis omandatakse (internaliseeritakse) indiviidi poolt sotsialiseerimise käigus. Koosneb “südametunnistusest” ja ideaal-minast ning püüab *id*'ist pärinevaid keelatud impulsse maha suruda (Freud 1949; 1961).

Psühhoanalüütilistel kuritegeliku käitumise teooriatel on enam-vähem ühised põhjarusaamad. **Esiteks** areneb iga indiviid etapiviisiliselt ja see areng keskendub mingi instinktiivse tungi ümber (nt seksuaalsus, alaväärsuskompleks, võimutung). Mõnikord ei kulge areng normaalselt, jäädes peatuma ebaküpsel perioodil (enamasti varases nooruses), mis tingib konflikti isiksuses.

Konflikti sisuks on vastuolu instinktiivsete tungide ja sotsiaalsete ootuste ning ettekirjutuste vahel. **Teiseks** on oluline, et niisugune konflikt ja selle põhjused ei ole indiviidi jaoks teadvustatud, vaid need on tõrjutud teadvusest välja. **Kolmandaks** viivad just indiviidi katsed konflikti lahendada isiksuse kaitsemehhanismide kujunemiseni, mille alusel arenevad välja ebanormaalsed hoiakud ja käitumismustrid. Kuritegelik käitumine on niisuguste ebanormaalsuste üks avaldumise (manifesteerumise) vormidest (Shoemaker 1990: 57–58).

Psühhoanalüütikud on kuritegeliku käitumise käsitlemiseks loonud erilise mõistete ja terminite süsteemi, kus kasutatakse palju sümboleid ja analoogiaid (nt kuritegelik käitumine kui mahasurutud seksuaalsete impulsside sümboolne asendusvorm). Või võrreldakse palavikku kui üht tuberkuloosi sümptomit kuriteo toimepanemise kui psühholoogilise konflikti ja haiguse sümptomiga (Healy, Bronner 1936). Omapärane on delinkventsuse jaotamine latentseks ja manifesteerunuks, samuti psühhoanalüütikute pakutavad kurjategijate tüpoloogiad (Aichhorn 1979: 120–124). Toome siinkohal ära kolme kurjategija tüübi kirjeldused, mis saadi 500 alaealist õigusrikkajat psühhoanalüütiliselt uurides ja klassifitseerides. Tüüp I: ülearenenud *superego*'ga isiksus — häbelik, üksildane, pidurdatud. Tüüp II: alaarenenud *superego*'ga isiksus — sotsialiseerimata, agressiivne, vägivaldne. Tüüp III: kahestunud *superego*'ga isiksus, kes on hästi kohanenud asotsiaalse grupi normidega (*superego* normaalne pool), kuid vastuolus teiste ühiskonnaliikmetega (*superego* väärastunud pool) (Hewitt, Jenkins 1947).

Kuritegelikku käitumist on psühhoanalüüsi raames käsitletud ka nn psühhodünaamilise mudeli kaudu. Selle aluseks on Freudi pakutud skeem inimese seksuaalsuse viiest arengufaasist. I: 1. eluaasta — oraalne faas, erotogeenne suu piirkond; II: 2.–3. eluaasta — anaalne faas, erotogeenne päraku piirkond; III: 3.–5. eluaasta — falliline faas, toimub suguliste füüsiliste erinevuste avastamine; IV: 5. eluaasta kuni puberteet — latentne faas, seksuaalsus peidetud olekus; V: alates suguküpsusest, täiskasvanulik, genitaalne seksuaalsus. Häired tähendavad seksuaalsuse arengu fikseerumist enne genitaalset faasi ning on alati seotud süü- ja hirmutundega.

Seksuaalsuse varaseid (kuni 5. eluaastani) arenguhäireid on püütud siduda kuritegeliku käitumisega (Toman 1983: 41–51). Et **oraalse** faasi häired viivad erakordsele armukadedusele ja vajadusele emaliku hoolitsuse järele, ei ole niisugused inimesed võimelised tööks ega selle eest hüvituse saamise korraldamiseks. Nende kuriteod on plahvatuslikud ja absurdsed (vandalism, anarhiline terrorism), mille puhul võib esineda hoolimatust endale või teistele tekitatud kahju suhtes. **Anaalse** faasi häired viivad komplikatsioonidele võimutungis ja saavutusvajaduses. Tüüpilised kuriteod on vargused, petturlus, samuti esineb kalduvust seksuaalperverssustele (sadism, masohhism). **Fallilises** faasis on esiplaanil Oidipuse kompleksi lahendamine ja hilisemad seksuaalkalduvused pärinevad just sellest arenguperioodist. Kuritegude puhul on võimalik ebanormaalne seksuaalne sättumus (pedofiilia, ekshibitsionism), samuti vägistamine või muud vägivaldteod seksuaalse rahulduse otsimisel.

Psühhoanalüütiliste teooriate kõige suuremad probleemid on seotud võimatusega kontrollida, mõõta, verifitseerida põhikontseptsioone või konkreetseid hüpoteese. Näiteks niisugused mõisted nagu *superego*, *id*, alateadlikud konfliktid jm pole vahetult jälgitavad ning neid tuleb pigem uskuda kui pärast kontrollimist ümber lükata või kehtivaks pidada (Vold, Bernard 1986: 116). Sama puudutab niisuguste subjektiivsete tehnikate kasutamist nagu unenägede analüüs, projektiivtestid jt, mis võimaldavad tulemusi väga erinevalt interpreteerida. Kui seletada kuritegelikku käitumist latentse delinkventsuse manifesteerumisenä ja väita, et see tekib alateadlike mahasurutud seksuaalsete impulsside baasil, saab kokku ühe korraliku tautoloogia ehk tundmatu seletamise tundmatu kaudu. Samas teeksime psühhoanalüütikutele liiga, kui väidaksime, et ainult nende kontseptsioonid sisaldavad loogikavigu ega vasta seetõttu korrektse teadusliku teooria nõuetele.

(Järgneb)

OTSE TEADVUSEPROBLEEMI KALLALE

David J. Chalmers

Tõlkinud Bruno Mölder

1. SISSEJUHATUS

Vaimuteaduses tekitab kõige mõistatuslikumaid probleeme teadvus. Ei leidu midagi sellist, mida me tunneksime lähemalt kui teadvuslikku kogemust, ometi ei leidu midagi, mida oleks raskem seletada. Kõiksuguseid vaimunähtusi on viimaste aastate jooksul teaduslikule uurimisele allutatud, ent teadvus on kangekaelselt vastu pannud. Paljud on püüdnud seda seletada, kuid tundub, et kunagi ei küüni need seletused sihtmärgini. See on sageli ajendanud arvama, et probleem polegi käsitletav ja et hea seletuse andmine ei olegi võimalik.

Et teadvuseprobleemiga edasi jõuda, tuleb meil selle kallale asuda otse. Selles artiklis toon ma kõigepealt välja probleemi tõepoolest raske osa, eristades selle kergemini käsitletavatest osadest, ning pakun välja seletuse, miks on seda niivõrd keeruline seletada. Kritiseerin mõningaid viimase aja töid, kus teadvust on

Facing up to the problem of consciousness. — *Journal of Consciousness Studies*, 1995, vol. 2, no. 3, pp. 200–219.

Avaldatakse autori nõusolekul. Toim.

Selle artikli argumente on autor esitanud põhjalikumalt oma raamatus *The Conscious Mind* (Teadvuslik vaim). Oma kommentaaride eest olgu tänatud Francis Crick, Peggy DesAutels, Matthew Elton, Liane Gabora, Christof Koch, Paul Rhodes, Gregg Rosenberg ja Sharon Wahl. *Autor.*

uuritud reduktiivsete meetoditega, ning väidan, et sellised meetodid ei suuda paratamatult kinni hakata probleemi raskeimast osast. Kui sellest suutmatuses aru saadakse, siis avaneb ka uks edasiminekuks. Artikli teises pooles väidan, et kui me liigume uut liiki, mittereduktiivse seletuse poole, siis on võimalik anda teadvuse loodusteaduslik käsitlus. Ma esitan oma versiooni sellisest käsitlusest: mittereduktiivse teooria, mis põhineb struktuurse koherentsi ja organisatsioonilise muutmatusse printsiipidel ning kaheaspektilisel informatsioonikäsitusel.

2. KERGED PROBLEEMID JA RASKE PROBLEEM

Ei ole olemas üht ja ainsat teadvuse probleemi. "Teadvus" on mitmemõtteline termin, mis osutab paljudele eri nähtustele. Seletada tuleb neid kõiki, kuid mõnda on lihtsam seletada kui teist. Alguses on kasulik jagada teadvuseprobleemid "rasketeks" ja "kergeteks". Teadvuse kerged probleemid on need, mida paisatab olevat võimalik otse käsitleda kognitiivteaduse standardsete meetoditega, mille abil seletatakse nähtust arvutuslike või neu-raalsete mehhanismide terminites. Rasked probleemid on need, mis ei taha nendele meetoditele alluda.

Teadvuse kerged probleemid hõlmavad järgmiste nähtuste seletamist:

- võime eristada ja kategoriseerida keskkonna mõjusid ning neile reageerida;
- informatsiooni integreerimine tunnetussüsteemi poolt;
- vaimuseisundite väljendatavus¹;

¹"The reportability of mental states" on siin ja järgnevas tõlgitud kui 'vaimuseisundite väljendatavus'. Oluline on märkida, et selline tõlge on mitmemõtteline ühe teatud filosoofilise probleemi suhtes, kuid see peaks olema vabandata, kuna Chalmers seda probleemi siin ei käsitlen. Nimelt oli wittgensteinlikus vaimufilosoofias kombeks eristada raporteid [*reports*] mööndustest, tunnistustest või väljendustest [*avowals*]. Tunnistus mingist vaimuseisundist väljendab seda seisundit, olles osa temast enesest. Näiteks võib valukarjatust pidada valu juurde kuuluvaks, kui valu käsitleda biheivioristlikult. Väljendus või tunnistus ei kirjelda temast eraldi seisvat sündmust ning samuti ei raporteeri selle toimumisest. Seetõttu ei saa seda vaadelda ka teadmisenä. Rapor-

süsteemi võime pääseda ligi omaenda siseseisunditele;
tähelepanu kese;
käitumise tahtlik juhtimine;
ärkveloleku ja une erinevus.

Kõiki neid nähtusi on seostatud teadvuse mõistega. Näiteks öeldakse mõnikord, et vaimuseisund on teadvustatud siis, kui ta on verbaalselt väljendatav või seesmiselt ligipääsetav. Mõnikord öeldakse, et süsteem on teadvustanud mingi informatsiooni siis, kui tal on võime reageerida selle informatsiooni alusel, ehk rangemalt öeldes, kui ta paneb mingit informatsiooni tähele ning suudab seda integreerida ja kasutada käitumise juhtimiseks kogu selle keerukuses. Me ütleme mõnikord, et tegu on teadvustatud just siis, kui ta on tahtlik. Tihti ütleme, et ollakse teadvusel, selle asemel et öelda "ärkvel".

Pole kahtlust, et neid nähtusi saab teaduslikult seletada. Kõik nad alluvad kergesti seletusele arvutuslike ja neuuraalsete mehhanismide terminites. Näiteks ligipääsu ja väljendatavuse seletamiseks on meil tarvis üksnes kindlaks määrata mehhanism, mille abil saadakse kätte informatsioon siseseisundite kohta ning muudetakse see verbaalselt väljendatavaks. Informatsiooni integreerimise seletamiseks on meil vaja vaid tuvastada need mehhanismid, mille abil informatsioon kokku kogutakse ja hilisemates protsessides kasutatakse. Une ja ärkveloleku seletamiseks piisab nendes seisundites olevate organismide vastandliku käitumise eest vastutavate protsesside asjakohasest neurofüsioloogilisest käsitlest. Selgesti võib igal juhtumil seletustööd teha sobiv tunnetuslik või neurofüsioloogiline mudel.

tid seevastu teadustavad mingist sisemisest seisundist ning tekitavad probleemi nende seisundite loomusest, millest raporteeritakse. Viimase paarikümne aasta jooksul ei ole see probleem seoses biheiviorismi põlu alla sattumisega enam teravalt päevakorras. Seetõttu võib eeldada, et ka Chalmers ei mõtle vaimuseisundi raporteeritavuse all enam, kui et süsteem omaks vahendeid oma siseseisundite teatavakstegemiseks. Üheks põhivahendiks on seejuures keel, kuna mõeldakse just keelelist raporteerimist. Väljendamine ei pea olema tingimata keeleline ning seetõttu võiks seda pidada ka loomse teadvuse omaduseks. Käesolevas tekstis aga on kõne all inimese teadvus ning seega tulekski siin väljendamist mõista verbaalse raporteerimise tähenduses. *Tlk.*

Kui need nähtused olekski kogu teadvus, poleks mingit erilist probleemi. Ehkki meil ei ole veel ligilähedaseltki täielikku seletust nendele nähtustele, on meil selge arusaam sellest, kuidas me võiksime neid seletada. Seepärast nimetangi neid probleeme kergeteks. Muidugi on "kerge" suhteline mõiste. Üksikasjade paikasättimine nõuab arvatavasti sajandi või kaks keerulist empiirilist tööd. Ometi on igati põhjust uskuda, et kognitiivteaduse ja neuroteaduse meetoditel võiks edu olla.

Teadvuse tõeliselt raske probleem on *kogemuse* probleem. Kui me mõtleme ja kogeme, vuriseb informatsioonitöötlus, kuid sealjuures on olemas ka subjektiivne aspekt. Nagu Nagel (1974) ütles, on *mingi tunne olla* teadvuslik organism. See subjektiivne aspekt on kogemus. Näiteks kui me näeme, siis me *kogeme* nägemisaistinguid: punasust, pimeduse- ja valgusekogemust, sügavust nägemisväljas. Tajuga kaasnevad eri modaalsustes teised kogemused: klarneti heli, koirohu lõhn. Siis on olemas kehalised aistingud, alates valust ning lõpetades orgasmiga; vaimsed pildid, mida manatakse esile seestpoolt; emotsiooni tajutud kvaliteet ning teadvustatud mõttevoolu kogemus. Kõiki neid seisundeid ühendab see, et neis olla on mingi tunne. Kõik nad on kogemuse seisundid.

Ei saa eitada, et mõned organismid on kogevad subjektid. Kuid küsimus, kuidas mõned süsteemid on kogevad subjektid, on kummastav. Miks on nii, et kui meie tunnetussüsteemid tegelevad visuaalse ja auditiivse info töötlustega, on meil nägemise ja kuulmise kogemus: sügavsinise kvaliteet, keskmise *do* aisting? Kuidas saaksime seletada, miks on mingi tunne vastu võtta vaimset pilti või kogeda emotsiooni? Üldiselt ollakse nõus, et kogemus tekib füüsiliselt aluselt, kuid meil puudub hea seletus sellele, miks ja kuidas see toimub. Miks peaks füüsiline töötlus üldse tekitama rikkalikku siseelu? Objektivselt võttes näib see ebamõistlik, kuid ometi ta teeb seda.

Kui mingi probleem *üldse* kõlbab teadvuse probleemiks, siis just nimelt see. Selles keskses "teadvuse" tähenduses on organism teadvuslik, kui on mingi tunne olla see organism, ja vaimuseisund on teadvuslik, kui on mingi tunne olla selles seisundis. Mõnikord kasutatakse siin ka mõisteid "fenomeniline kogemus" ja "kvaalid", kuid ma leian, et loomulikum on rääkida "teadvuslikust kogemusest" või lihtsalt "kogemusest". Teine kasulik viis segaduse

vältimiseks (mida on kasutanud nt Newell 1990 ja Chalmers 1996) on jätta "teadvuse" [*consciousness*] mõiste vaid kogemusenähtuse jaoks ning kasutada eelkirjeldatud lihtsamate nähtuste tarbeks vähem koormatud terminit "teadlikkus" [*awareness*]. Kui see konventsioon oleks laialdaselt omaks võetud, oleks kommunikatsioon palju lihtsam; asjade praeguse seisjuures räägivad need, kes "teadvusest" räägivad, sagedasti üksteisest mööda.

"Teadvuse" mõiste mitmemõttelisust kasutavad tihtipeale ära nii filosoofid kui teadlased, kes sel teemal kirjutavad. On tavaline, et artikkel teadvusest algab ahastamisega teadvuse salapära üle, veidra käsitletamata ja subjektiivsuse sõnuleletamata märkimisega ning muretsemisega, et meil ikka veel selle nähtuse kohta teooriat pole. Siin on kõne all selgesti raske probleem — kogemuse probleem. Sellise artikli teises pooles muutub toon optimistlikumaks ning visandatakse autori enda teadvuseteooria. Lähemal vaatlusel tuleb välja, et tegu on teooriaga mõne lihtsama nähtuse kohta — väljendatavuse, introspektiivse ligipääsu või mis tahes muu kohta. Lõpus kuulutab autor, et teadvus on siiski käsitletavaks osutunud, kuid lugejale jääb ohvri tunne, keda on peibutatud ja kõrvale juhitud. Raske probleem on jäänud puutumata.

3. FUNKTSIONAALNE SELETUS

Miks on kerged probleemid kerged ja miks on raske probleem raske? Kerged probleemid on kerged just sellepärast, et nad tegelevad tunnetuslike võimete ja funktsioonide seletamisega. Tunnetusfunktsiooni seletamiseks on tarvis üksnes kindlaks määrata mehhanism, mis seda funktsiooni sooritada suudab. Kognitiivteaduse meetodid sobivad seda sorti seletuse jaoks hästi, seega sobivad nad hästi teadvuse kergete probleemide jaoks. Seevastu raske probleem on raske just seetõttu, et ta ei sea küsimuse alla funktsioonide sooritamist. Probleem jääb alles isegi siis, kui kõikide oluliste funktsioonide sooritamine on ära seletatud.²

²"Funktsiooni" ei kasutata siin kitsas teleoloogilises tähenduses kui midagi, mida süsteem on konstrueeritud tegema, vaid laiemas tähenduses: kui mis tahes kausaalset rolli süsteemi võimaliku käitumise tekitamises.

Väljendatavuse seletamine on näiteks just selle seletamine, kuidas suudab süsteem sooritada siseseisunditest väljenduste tekitamise funktsiooni. Sisemise ligipääsu seletamiseks on meil vaja seletada, kuidas saab süsteem olla oma siseseisundite poolt sobivalt mõjutatud ning kasutada informatsiooni nende seisundite kohta hilisemate protsesside suunamiseks. Integratsiooni ja käitumise juhtimise seletamiseks on meil tarvis seletada, kuidas süsteemi kesksed protsessid võivad informatsioonilisi sisusid kokku koguda ning kasutada neid erinevate käitumiste soodustamiseks. Need küsimused tegelevad kõik funktsioonide seletamisega.

Kuidas seletada funktsiooni sooritamist? Me lihtsalt määrame kindlaks *mehhanismi*, mis funktsiooni sooritab. Siin sobivad ülesande jaoks täiuslikult neurofüsioloogiline ja kognitiivne modelleerimine. Kui meil on vaja detailset madala taseme seletust, võime määrata kindlaks neuraalse mehhanismi, mis funktsiooni eest vastutab. Kui me tahame abstraktsemat seletust, võime mehhanismi määratleda arvutuslikes terminites. Mõlemal juhul on tulemuseks täielik ja rahuldav seletus. Kui me oleme määratlenud neuraalsed või arvutuslikud mehhanismid, mis näiteks sooritavad verbaalse väljendamise funktsiooni, siis ongi väljendatavus suurelt jaolt seletatud.

Mõnes mõttes on see triviaalne. Nende nähtuste suhtes on *kontseptuaalne* fakt see, et nende seletamine hõlmab üksnes eri funktsioonide seletamist, kuna need nähtused on *funktsionaalselt defineeritavad*. Et süsteem on võimeline väljenduma, tähendab, et süsteemil on olemas võime verbaalselt väljendada sisemist informatsiooni. Süsteemi ärkvelolek tähendab, et ta on sobivalt vastuvõtlik keskkonna informatsiooni suhtes ning võimeline kasutama seda informatsiooni käitumise suunamiseks sobival viisil. Nägemaks, et seda liiki asi on kontseptuaalne fakt, paneme tähele, et kui keegi ütleb "te olete küll seletanud verbaalse väljenduse funktsiooni sooritamise, kuid ei ole veel seletanud väljendatavust", siis on tegu triviaalse mõistelise veaga väljendatavuse kohta. Kõik, mis üldse võib seletada väljendatavust, ongi selle seletamine, kuidas sooritatakse vastavat funktsiooni: sama kehtib ka teiste kõnealuste nähtuste kohta.

Kõigis kõrgema taseme teadustes toimub reduktiivne seletus just niiviisi. Näiteks geeni seletamiseks on meil vaja kindlaks määrata mehhanism, mis salvestab ja kannab edasi pärilikku in-

formatsiooni ühest põlvkonnast teise. Tuleb välja, et seda funktsiooni sooritab DNA; kui me kord oleme juba seletanud, kuidas seda funktsiooni sooritatakse, siis oleme geeni ära seletanud. Elu seletamiseks on meil lõppkokkuvõttes vaja seletada, kuidas saab süsteem paljuneda, oma keskkonnaga kohastuda, milline on tema ainevahetus ja nii edasi. Kõik need on küsimused funktsioonide sooritamise kohta ja sobivad sellisena hästi reduktiivsesse seletusse. Sama kehtib ka enamiku probleemide kohta kognitiivteaduses. Õppimise seletamiseks on meil vaja seletada viisi, kuidas modifitseeritakse süsteemi käitumuslikke võimeid keskkondliku informatsiooni valgusel, ja viisi, kuidas saab uus informatsioon mõjutada süsteemi tegevuse kohastumist oma keskkonnaga. Kui me näitame, kuidas neuraalne või arvutuslik mehhanism seda teeb, olemegi õppimise ära seletanud. Sedasama võime öelda ka teiste tunnetuslike nähtuste kohta, nagu tajus, mälu ja keel. Mõnikord tuleb olulisi funktsioone küllaltki peenelt kirjeldada, kuid on selge, et niikaua kui kognitiivteadus neid nähtusi üldse seletab, teeb ta seda just funktsioonide seletamise kaudu.

Kui asi jõuab teadvusliku kogemuseni, siis kukub seda sorti seletus läbi. Raske probleemi teeb raskeks ja peaaegu unikaalseks see, et ta ulatub *kaugemale* probleemidest funktsioonide sooritamise kohta. Et seda näha, paneme tähele, et kui me oleme seletanud kõikide teadvusse puutuvate tunnetuslike ja käitumuslike funktsioonide sooritamise — eristamise tajus, kategoriseerimise, sisemise ligipääsu, verbaalse väljenduse —, võib vastamata jääda edasine küsimus: *miks kaasneb nende funktsioonide sooritamise-ga kogemus?* Lihtne funktsioonide seletus jätab selle küsimuse lahtiseks.

Seesugust küsimust ei teki geenide, elu ega õppimise seletamisel. Kui keegi ütleb: “Ma näen, et te olete seletanud, kuidas DNA salvestab ja kannab edasi pärilikku informatsiooni ühest põlvkonnast teise, kuid te ei ole seletanud, mismoodi siin on tegemist geeniga,” siis on tegu mõistelise veaga. Kõik, mida tähendab olla geen, on olla entiteet, mis sooritab vastavat salvestamise ja edasikandmise funktsiooni. Aga kui keegi ütleb: “Ma näen, et te olete seletanud, kuidas informatsiooni eristatakse, integreeritakse ja väljendatakse, kuid te ei ole seletanud, kuidas seda kogetakse,” siis pole tegu mõistelise veaga. See edasine küsimus ei ole triviaalne.

See edasine küsimus ongi teadvuse probleemi võtmeküsimus. Miks ei toimu kogu see infotöötlus "pimedas", vabana igasugusest sisemisest tundest? Miks on nii, et kui elektromagnetilised lained võrkkesta mõjutavad ning kui neid nägemissüsteemis eristatakse ja kategoriseeritakse, siis kogetakse seda eristamist ja kategoriseerimist erkpunase aistinguna? Me teame, et teadvuslik kogemus tekib siis, kui neid funktsioone sooritatakse, kuid see tekkimise fakt ise ongi kõige suurem mõistatus. Funktsioonide ja kogemuse vahel on *seletuslik lõhe* (mõiste pärineb Levine'ilt (1983)) ning meil on selle ületamiseks tarvis seletuse silda. Pelk funktsioonide käsitus seisab lõhe ühel kaldal, seega tuleb sillamaterjali otsida mujalt.

See ei tähenda, et kogemusel funktsioon puuduks. Võib-olla ilmneb, et ta on oluline kognitiivne tegur. Kuid olgu ta mis tahes tegur, kogemuse seletamine on midagi enam kui lihtsalt funktsiooni seletamine. Võib isegi juhtuda, et funktsiooni seletamise käigus saame teada midagi olulist, mis võimaldab kogemust seletada. Ent ka sel juhul oleks see avastus siiski pärisseletusele vaid pealekauba lisaks. Ei ole olemas sellist kognitiivset funktsiooni, mille puhul võime ette öelda, et selle funktsiooni seletamine seletab *automaatselt* ära ka kogemuse.

Kogemuse seletamiseks on meil tarvis uut lähenemist. Kognitiivteaduse ja neuroteaduse tavalistest seletavatest meetoditest ei piisa. Neid meetodeid on arendatud just täpselt kognitiivsete funktsioonide sooritamise seletamiseks ning selles on nad edukad olnud. Antud juhul suudavad need meetodid seletada üksnes funktsioonide sooritamist. Kui asi jõuab raske probleemini, siis ei ole standardsest lähenemisest mingit kasu.

4. MÖNEDE NÄIDETE VAATLUS

Paari viimase aasta jooksul on suures hulgas töödes vaadeldud teadvuseprobleemi kognitiivteaduse ja neuroteaduse raamistikus. Sellest võiks järeldada, et eeltoodud analüüs on ekslik, kuid tegelikult pakub vastavate tööde lähem vaatlus edasist tuge just sellisele analüüsile. Kui me vaatame, millistele teadvuseaspektidele on nood uuringud suunatud ja milliseid aspekte nad lõpuks seletavad, siis leiame, et seletuse lõplik sihtmärk on alati üks nn kergetest probleemidest. Ma illustreerin seda kahe iseloomuliku näitega.

Esimene on Cricki ja Kochi (1990; vt ka Crick 1994) esitatud "teadvuse neurobioloogiline teooria"³. See teooria keskendub teatud 35–75-hertsistele neuraalsetele võnkumistele ajukoos; Crick ja Koch oletavad, et need võnkumised on teadvuse aluseks. Osalt seepärast, et need paistavad korreleeruvat mitmes eri modaalsuses — näiteks nägemis- ja haistmissüsteemides —, ja ka seetõttu, et need võivad kujutada endast mehhanisme, mis võib informatsioonisisusid seostada. Sidumine on protsess, mille tulemusena viiakse kokku ühe entiteedi kohta käiv eraldi representeeritud informatsioon, et seda kasutada hilisema töötuse käigus, just nagu tajutud objekti värvus ja kuju integreeritakse eri visuaalsetest juhteteedest. Järgides teisi (nt Eckhorn jt 1988), oletavad Crick ja Koch, et seostamine toimub asjassepuutuvaid sisusid representeerivate närvirühmade sünkroniseeritud võnkumise teel. Kui kaks informatsioonitükki seostatakse, siis võnguvad asjassepuutuvad närvirühmad võrdse faasi ja sagedusega.

Seostamise üksikasjad on seniajani ebaselged, kuid oletame, et neid on võimalik kindlaks teha. Mida võiks sellest tulenev teooria seletada? Selge on see, et ta seletab informatsioonisisude seostamist ja võib-olla annab ka üldisema käsituse informatsiooni integratsiooni kohta ajus. Ühtlasi oletavad Crick ja Koch, et need võnkumised aktiveerivad töömälu mehhanisme, nii et kaugel ei pruugi olla ka teooria selle ja võib-olla teistegi mäluvormide kohta. Selline teooria võiks lõpuks viia üldise arusaamani sellest, kuidas tajutud informatsiooni seotakse ja mällu salvestatakse, et seda kasutada hilisemas töötuses.

Selline teooria oleks väärtuslik, aga ta ei ütleks meile mitte midagi selle kohta, miks kogetakse asjassepuutuvaid sisusid. Crick ja Koch arvavad, et nood võnkumised on kogemuse neuraalseteks korrelaatideks. See väide on vaieldav — kas seostamine ei leia mitte aset ka teadvustamata [*unconscious*] informatsiooni töötlemisel? —, aga isegi kui seda möönda, jääb alles seletuse küsimus: miks tekitavad võnkumised kogemuse? Seletusliku seose ainsaks aluseks on roll, mida nad sooritavad seostamisel ja salvestamisel, kuid küsimust selle kohta, miks peaks seostamise ja salvestamisega kaasnema kogemus, ei esitatagi. Kui me ei tea,

³Cricki teooria kohta vt ka Jüri Alliku artiklit "Hämmastav hüpotees teadvuse kohta", *Akadeemia*, 1996, nr 9, lk 1853–1870. *Toim.*

miks peaks seostamine ja salvestamine tekitama kogemuse, siis ei saa meid aidata ka võnkumisest jutustamine. Kui me aga *teame*, miks seostamine ja salvestamine kogemuse tekitavad, siis oleksid neurofüsioloogilised detailid ainult kaunistuseks koogil. Cricki ja Kochi teooria jõuab oma tulemuseni seostamise ja kogemuse vahelist seost *eeldades*, suutmata seega teha midagi selle seose seletamiseks.

Ma ei arva, et Crick ja Koch oleksid lõppkokkuvõttes püüdnud tegelda nn raske probleemi lahendamisega, ehkki mõned on neid just nii tõlgendanud. Koch annab oma intervjuus selge pildi teooria ambitsioonide piiridest: "Niisiis, unustame esiteks tööpoolest keerulised aspektid, nagu subjektiivsed tunded, sest neile ei pruugi leida teaduslikku lahendust. Mängu, valu, naudingut, sinise nägemise või roosi nuusutamise subjektiivne seisund — siin paistab olevat tohutu hüpe molekulide ja neuronite seletamise materialistliku taseme ja subjektiivse taseme vahel. Keskendugem asjadele, mida on kergem uurida — nagu visuaalne teadlikkus. Te räägite praegu minuga, kuid ei vaata minu poole, te vaatate *cappuccino*'t ja olete seega sellest teadlik. Te võite öelda: "See on tass ja selles on mingi vedelik." Kui ma selle teile annan, siis te liigutate oma kätt ja võtate selle — te reageerite mõistlikul kombel. Seda kutsun ma teadlikkuseks." ("What is Consciousness", *Discover*, November 1992, p. 96.)

Teine näide on lähenemine kognitiivse psühholoogia tasemel. Selleks teadvuseteooriaks on Baarsi üleüldise tööruumi teooria, mis on esitatud tema raamatus *A Cognitive Theory of Consciousness*. Selle teooria järgi sisalduvad teadvussisud üleüldises tööruumis, mis on keskne protsessor, mis vahendab paljude spetsialiseerunud mitteteadvuslike [*nonconscious*] protsessorite vahelist kommunikatsiooni. Kui neil spetsialiseerunud protsessoritel on tarvis anda eetrisse informatsiooni ülejäänud süsteemi jaoks, siis teevad nad seda, saates informatsiooni tööruumi, mis käitub teatavat laadi ühise tahvlina ülejäänud süsteemi jaoks ning see tahvel on ligipääsetav kõikidele teistele protsessoritele.

Baars kasutab oma mudelit inimtunnetuse mitmete aspektide käsitlemiseks ja selleks, et seletada arvukaid erinevusi teadvustatud ja teadvustamatu kognitiivse funktsioneerimise vahel. Lõppude lõpuks on see siiski teooria *tunnetusliku kättesaadavuse* kohta, mis seletab, kuidas on võimalik teatavate informatsiooni-

liste sisude laiaulatuslik kättesaadavus süsteemis, ning sama hästi ka informatsioonilise integratsiooni ja väljendatavuse teooria. Parim, mida see teooria teha võib, on öelda, et informatsiooni kogetakse, sest ta on *üleüldiselt ligipääsetav*. Kuid nüüd kerkib küsimus teisel kujul: miks peaks üleüldine ligipääsetavus tekitama teadvuslikku kogemust? Nagu ikka, on seegi sildav küsimus vastamata jäänud.

Sellist laadi kriitikale võib allutada peaaegu kõik tööd, mis viimastel aastatel on võtnud omaks kognitiivse või neuroteadusliku lähenemisviisi. Edelmani (1989) "neuraalse darvinismi" mudel näiteks käsitleb tajumusliku teadlikkuse ja mina-mõiste küsimusi, kuid ei ütle midagi selle kohta, miks peaks sellega ka kogemus kaasnema. Dennetti (1991) "kordsete visandite" mudel on peamiselt suunatud teatavate mentaalsete sisude väljendatavuse seletamisele. Jackendoffi (1987) "vahepealse taseme" teooria pakub seletuse mõnede teadvusele aluseks olevatele arvutuslikele protsessidele, kuid Jackendoff rõhutab, et küsimus sellest, kuidas need teadvuslikku kogemusse "projitseeruvad", jääb lahendamata.

Neid meetodeid kasutavad uurijad ei väljenda sageli oma hoiakuid teadusliku kogemuse kohta selgelt, ometi vahel on nad selgel seisukohal. Suuresti erinevad isegi nende hoiakud, kes väljenduvad selgesõnaliselt. Selleks et siduda seda liiki töid meie kogemuseprobleemiga, on mitmesuguseid mooduseid. Oleks kasulik, kui neid strateegilisi valikuid sagedamini selgesti sõnastataks.

Esimeseks mooduseks on lihtsalt *seletada midagi muud*. Mõned uurijad ütlevad otse, et kogemuseprobleem on praegu liiga keeruline ning asub võib-olla üldse isegi väljaspool teaduse piire. Need uurijad eelistavad selle asemel tegelda mõne kättesaadava probleemiga nagu väljendatavus või mina-mõiste. Ehkki ma nimetasin neid probleeme kergeteks, kuuluvad nad kognitiivteaduse kõige huvitavamate seni lahendamata küsimuste hulka, nii et selline töö on kindlasti väärtuslik. Halvim, mida selle valiku kohta võib öelda, on see, et teadvuse uuringute kontekstis on tegu suhteliselt ambitsioonitu valikuga ning neid töid võidakse mõnikord valesti tõlgendada.

Teiseks võimaluseks on ajada jäigemalt joont ning *nähtust eitada*. (Variante sellest lähenemisest on võtnud omaks Allport 1988, Dennett 1991 ja Wilkes 1988.) Kui me kord oleme ära sele-

tanud sellised funktsioonid nagu ligipääsetavus, väljendatavus ja muud nendesarnased, siis selle suuna järgi ei olegi olemas edasist, "kogemuseks" kutsutud nähtust, mida seletada. Mõned eitavad seda nähtust eksplitsiitselt, väites näiteks, et mida ei saa kinnitada väljastpoolt, see ei saa olla reaalne. Teised saavutavad sama tulemuse kogemuse olemasolu võimalikuks pidades, kuid ainult siis, kui me samastame "kogemuse" millegi sellisega nagu eristus- ja väljendusvõime. Need lähenemised viivad lihtsama teooriani, kuid lõppkokkuvõttes nad ei rahulda. Kogemus on meie vaimse elu kõige kesksam ja ilmsemas aspekt ning võib-olla tõepoolest vaimuteaduse võtme eksplanandum. Selle eksplanandumiga staatuse pärast ei saa kogemust lihtsalt kõrvale heita sarnaselt elujõuga, kui leitakse uus teooria. See on pigem keskne fakt, mida iga teadvuseteooria peab seletama. Teooria, mis nähtust eitab, "lahendab" probleemi küsimusest loobumisega.

Kolmanda variandina väidavad mõned uurijad, et nad *seletavad kogemust* tervikuna, n-ö ühes tükis. Need uurijad (erinevalt eelmainitutest) soovivad kogemust väga tõsiselt võtta; nad käivad välja oma funktsionaalse mudeli või teooria ning väidavad, et see seletab kogemuse subjektiivset kvaliteeti tervikuna (nt Flohr 1992; Humphrey 1992). Oluline samm seletuses tehakse tavaliselt paraku kiiresti ja harilikult paistab see kokkuvõttes millegi maagiasarnasena. Pärast seda, kui on esitatud mõningad detailid infotöötuse kohta, tuleb äkitselt mängu kogemus, kuid on jäetud ähmaseks, kuidas võiksid need protsessid äkitselt kogemust tekitada. Võib-olla lihtsalt eeldatakse, et nad seda teevad, kuid sel juhul on tegemist puuduliku seletusega ja variandiga allpool käsitletavast viiendast moodusest.

Neljas, paljutõotavam lähenemine püüab nende meetoditega *teadvuse struktuuri seletada*. Näiteks võib väita, et teooria, mis käsitleb eristusi nägemissüsteemis, suudab seletada erinevate värvikogemuste vahelisi struktuuriseoseid nagu ka nägemisvälja geometrilist struktuuri (vt nt Clark 1992 ja Hardin 1992). Üldiselt on töötuse käigus leitud struktuuride kohta käivad faktid vastavuses faktidega kogemuse struktuuri kohta ja väidetavasti ka seletavad neid (sellest lähemalt allpool). See on kasulik mitmeski mõttes, kuid ei ütle meile midagi selle kohta, miks peaks kogemus üleüldse olemas olema.

Viies ja mõistlik moodus on *isoleerida kogemuse substraat*. Lõppude lõpuks teab peaaegu igaüks, et kogemus tekib ühel või teisel moel ajuprotsessidest ja et seda on mõttekas samastada seda sorti protsessidega, millest ta tekib. Crick ja Koch näiteks esitlesid oma tööd kui sellist, mis teeb kindlaks teadvuse neuraalse korrelaadi, ka Edelman (1989) ning Jackendoff (1987) esitavad samalaadseid väiteid. Nende väidete õigustamine nõuab hoolikat teoreetilist analüüsi, eriti seetõttu, et kogemust ei saa vaadelda otse katsetingimustes, kuid kui seda moodust ettevaatlikult rakendada, siis võib ta teadvuse probleemile heita kaudset valgust. Ometi on see moodus silmanähtavalt ebatäielik. Rahuldava teooria saamiseks peame teadma rohkem kui seda, *millised* protsessid kogemuse tekitavad; meil on tarvis käsitlust, mis ütleks, miks ja kuidas. Täielik teadvusetheooria peab ehitama seletava silla.

5. LISANDUV KOOSTISOSA

Nagu nägime, leidub süstemaatilisi põhjusi, miks kognitiivteaduse ja neuroteaduse harilikud meetodid ei suuda seletada teadvuslikku kogemust. Nad on lihtsalt vale liiki meetodid: mitte miski, mida nad meile annavad, ei suuda pakkuda seletust. Teadvuse seletamiseks on meil seletusse tarvis mingit *lisanduvat koostisosa*. See on väljakutse nendele, kes suhtuvad tõsiselt teadvuse raskesse probleemi: mis on teie meelest lisanduv koostisosa ja kuidas peaks *see* seletama teadvuslikku kogemust?

Lisanduvatest koostisosadest puudust ei ole. Mõned soovivad kaose ja mittelineaarse dünaamika süsti. Mõned arvavad, et lahendus on mittealgoritmilistes protsessides. Mõned tuginevad tulevastele avastustele neurofüsioloogias. Mõned oletavad, et mõistatuse võtit tuleks otsida kvantmehaanika tasemelt. On kerge märgata, miks on kõike seda välja pakutud. Ükski vanadest meetoditest ei tööta, seega peab lahendus peituma *milliski* uues. Kahjuks kannatavad kõik need lahendused samade vanade probleemide käes.

Näiteks mittealgoritmilise töötuluse esitas Penrose (1989, 1994) selle rolli tõttu, mis sellisel töötulusel võiks olla teadvustatud äkilise mõistmise protsessis matemaatikas. Argumendid matemaatika kohta on vaieldavad, ent isegi kui nad oleksid edukad ja oleks või-

malik esitada käsitlus mittealgoritmilistest protsessidest inimajus, oleks see siiski ainult käsitlus *funktsioonidest*, mida kasutatakse matemaatilises arutluses ja muus sellesarnases. Nii mittealgoritmilise kui ka algoritmilise protsessi puhul on jäetud vastamata küsimus: miks peaks see protsess kogemuse tekitama? *Sellele* küsimusele vastamisel ei ole mittealgoritmilisel töötlusel erilist rolli.

Sama kehtib mittelineaarse ja kaosedünaamika kohta. Need võivad pakkuda uudse käsitluse kognitiivse funktsioneerimise dünaamikast, küllaltki erineva sellest, mis on antud kognitiivteaduse standardsete meetoditega. Kuid dünaamikast saadakse ainult veel dünaamikat. Küsimus kogemusest jääb siin endistviisi mõistatuslikuks. See asi on veelgi selgem neurofüsioloogia uute avastuste puhul. Need uued avastused aitavad meil teha märkimisväärseid edusamme aju funktsiooni mõistmisel, kuid mis tahes närvi protsessi me ka ei isoleeriks, kerkib alati sama küsimus. On raske kujutleda, mida ootab uue neurofüsioloogia esitaja juhtuvat peale edasiste kognitiivsete funktsioonide seletamise. Ei ole võimalik neuroni sees järsku avastada fenomenilist hiilgust!

Arvatavasti kõige populaarsem "lisanduv koostisosa" on kvantmehaanika (nt Hameroff 1994). Teadvuse kvantteooriate ligitõmbavus võib pärineda nn mõistatuslikkuse vähenemise seadusest: teadvus on mõistatuslik ja kvantmehaanika on mõistatuslik, seega võib kahel mõistatusel olla ühine allikas. Sellegipoolest kannatavad teadvuse kvantteooriad samade raskuste all nagu neuraalsed või arvutuslikud teooriad. Kvantnähtustel on mõned märkimisväärsed funktsionaalsed omadused, nagu määramatus ja asukohatus. On loomulik spekuloida, et need omadused võivad mängida mingit rolli kognitiivsete funktsioonide seletamisel, nagu juhuslik valik ja informatsiooni integreerimine, ning seda hüpoteesi ei saa aprioorsetl välistada. Kuid kui jõuab kätte kogemuse seletamine, siis on kvantprotsessid samas paadis koos kõikide teistega. Küsimus selle kohta, miks peaksid need protsessid kogemuse tekitama, on täielikult vastamata.⁴

⁴Kvantteooriate üheks eriti külgetõmbavaks asjaoluks on fakt, et kvantmehaanika mõnede interpretatsioonide kohaselt mängib teadvus aktiivset rolli kvantlainefunktsiooni "kollabeerumisel". Sellised interpretatsioonid on vaieldavad, kuid igatahes ei anna nad lootust teadvuse

Lõppude lõpuks kehtib selline kriitika *igasuguse* puhtalt füüsilise teadvusekäsitluse kohta. Mis tahes füüsilist protsessi me ka kindlaks ei teeks, jääb vastuseta küsimus: miks peaksid need protsessid teadvuse tekitama? Iga sellise protsessi puhul on kontseptuaalselt kooskõlaline, et ta võib esineda ka ilma kogemusega. Siit järeldub, et pelk füüsiliste protsesside käsitlus ei ütle meile, miks kogemus tekib. Kogemuse esilekerkimine ulatub teispoole sellest, mida saab tuletada füüsikateooriast.

Puhtalt füüsikaline seletus sobib hästi füüsiliste *struktuuride* seletamiseks, ta seletab makroskoopilisi struktuure nende detailsete mikrostruktuuride koostisosade kaudu; ja ta pakub rahuldava seletuse *funktsioonide* sooritamisele, seletades neid funktsioone neid sooritavate füüsiliste protsesside terminites. See on nii, sest füüsilisest käsitlusest võib *järeldada* fakte struktuuride ja funktsioonide kohta: kui füüsilise käsitluse sisemised detailid on kord antud, siis tulenevad sellest automaatselt struktuursed ja funktsionaalsed omadused. Kuid füüsiliste protsesside struktuurist ja dünaamikast saadakse ainult veel rohkem struktuuri ja dünaamikat, seega võime nendelt protsessidelt oodata ainult struktuuride ja dünaamika seletamist. Faktid kogemuse kohta ei saa automaatselt tuleneda ühestki füüsilisest käsitlusest, sest on kontseptuaalselt kooskõlaline, et iga selline protsess võib toimuda ka ilma kogemusega. Kogemus võib *tekkida* füüsilisest, kuid tema olemasolu ei *tulene* füüsilisest.

Kõige selle moraaliks on, et teadvuslikku kogemust ei saa seletada odava hinnaga. On märkimisväärne, et reduktiivsed meetodid — s.o meetodid, mis seletavad kõrgema taseme nähtust täielikult fundamentaalsemate füüsiliste protsesside kaudu, — toimivad hästi väga paljudes valdkondades. Teatud mõttes *saab* enamikku bioloogilistest ja füüsikalistest nähtustest odava hinnaga seletada, nii et neid nähtusi käsitatakse automaatselt järelduvana fundamentaalsemate protsessidest. Oleks suurepärase, kui reduktiivsed meetodid ka kogemust seletada suudaksid (minagi lootsin kaua, et nad suudavad). Kahjuks on nende meetodite läbikukkumisel süstemaatilised põhjused. Reduktiivsed meetodid

seletamiseks kvantprotsesside kaudu. Pigem *eeldavad* need teooriad teadvuse olemasolu ning kasutavad seda kvantprotsesside seletamiseks. Heal juhul ütlevad need teooriad midagi teadvuse füüsilise rolli kohta. Selle kohta, kuidas ta tekib, ei ütle nad midagi.

on paljudes valdkondades edukad, sest nendes valdkondades on tarvis seletada struktuure ja funktsioone ning need on seda liiki asjad, mis võivad järelduda füüsilisest käsitlusest. Kui ette sa-
tub probleem, mis asub teispool struktuure ja funktsioone, siis on need meetodid võimetud.

See võib meenutada vitalisti väidet, et ükski füüsikaline käsitlus ei suuda seletada elu, kuid need juhtumid ei ole analoogsed. Vitalistlik skeptitsism on ajendatud kahtlusest, kas füüsilised mehhanismid suudavad sooritada paljusid märkimisväärseid eluga seostatud funktsioone, nagu keerukas kohastumiskäitumine ja paljunemine. Vaikimisi tunnistati, et funktsioonide seletamine on tarvilik, kuid detailsete teadmiste puududes biokeemiliste mehhanismide kohta kahtlesid vitalistid, kas ükski füüsiline protsess seda teha võib, ning esitasid alternatiivse seletusena hüpoteesi eluvaimust. Kui ilmnes, et füüsilised protsessid suudavad vastavaid funktsioone sooritada, hajusid vitalistide kahtlused.

Teisest küljest pole kogemuse puhul küsimuse all funktsioonide füüsikaline seletamine. Selle asemel on võtmeks *kontseptuaalne idee*, et funktsioonide seletamisest ei piisa kogemuse seletamiseks. See fundamentaalne kontseptsioon ei ole midagi sellist, mida võiks mõjutada edasine neuroloogiline uurimistöö. Samal kombel erinevad kogemus ja *élan vital*. Eluvaim esitati seletuse postulaadina asjaomaste funktsioonide seletamiseks ning sellest võis siis loobuda, kui neid funktsioone sai seletada selletagi. Kogemus aga ei ole seletuse postulaat, vaid on ise see, mida tuleb seletada, ega ole sellisena elimineeritav.

Tekib kiusatus märkida, et igasugused mõistatuslikud nähtused on lõpuks osutunud seletatavaks füüsika terminites. Kuid kõik nad on olnud küsimused füüsiliste objektide vaadeldava käitumise kohta, mis taanduvad struktuuride ja funktsioonide seletamise ülesandeks. Seetõttu on need nähtused olnud alati seda liiki asjad, mida füüsikaline käsitlus seletada *suudab*, isegi kui mõnel puhul on olnud alust kahtlustada, et sellist seletust kusagilt ei paista. Ahvatlus teha induktiivseid järeldusi nende juhtumite põhjal kukub aga läbi teadvuse puhul, mis ei ole probleem füüsiliste struktuuride ja funktsioonide kohta. Teadvuse probleem on hoopis teistmoodi mõistatuslik. Probleemi analüüs näitab meile, et teadvuslik kogemus lihtsalt ei ole seda liiki asi, mida suudaks edukalt seletada täiesti reduktiivne käsitlus.

6. MITTEREDUKTIIVNE SELETUS

Siinkohal võib nii mõnelgi tekkida kiusatus alla anda ja väita, et meil ei saa kunagi olema teadvusliku kogemuse teooriat. Näiteks McGinn (1989) väidab, et probleem on meie piiratud mõistusele liiga raske; et me oleme nähtuse suhtes "tunnetuslikult suletud". Teised on väitnud, et teadvuslik kogemus asub sootuks väljaspool teadvusliku teooria valdkonda.

Ma arvan, et aeg pessimismiks pole veel küps. Siin ei ole koht, kus alla anda; siin on koht, kus asjad lähevad huvitavaks. Kui on välistatud seletuse lihtsad vahendid, siis on meil tarvis uurida alternatiive. Kui eeldada, et reduktiivne seletus kukub läbi, siis on loomulikuks valikuks *mittereduktiivne* seletus.

Ehkki märkimisväärne hulk nähtusi on osutunud täielikult seletatavaks entiteetide kaudu, mis on lihtsamad kui nad ise, ei ole see universaalne. Füüsikas juhtub mõnikord, et entiteeti tuleb pidada *fundamentaalseks*. Fundamentaalseid entiteete ei saa seletada millegi lihtsama kaudu. Selle asemel võetakse nad aluseks ning esitatakse teooria selle kohta, kuidas nad on seotud kõige ülejäänuga maailmas. Näiteks ilmnes 19. sajandil, et elektromagnetilisi protsesse ei saa täielikult seletada mehaaniliste protsesside kaudu, millele tuginesid varasemad füüsikateooriad, niisiis töid Maxwell ja teised sisse füüsikateooria uute fundamentaalsete komponentidena elektromagnetilise laengu ja elektromagnetilise jõu. Elektromagnetismi seletamiseks tuli laiendada füüsika ontoloogiat. Läks tarvis uusi põhiomadusi ja alusseadusi, et nähtust rahuldavalt seletada.

Teiste tunnuste hulgas, mida füüsikateooria fundamentaalseks peab, on mass ja aegruum. Ei ole tehtud katset seletada neid tunnuseid millegi lihtsama kaudu. Kuid see ei välista massi- ega aegruumiteooria võimalikkust. On olemas keerukas teooria selle kohta, kuidas need tunnused on omavahel seotud, ning alusseaduste kohta, kus nad sisalduvad. Neid alusprintsippe kasutatakse selleks, et seletada paljusid tuttavaid nähtusi, mis seostuvad massi, aja ning ruumiga kõrgemal tasemel.

Ma arvan, et teadvuseteooria peaks pidama kogemust fundamentaalseks. Me teame, et teadvuseteooria vajab millegi lisamist meie ontoloogiasse, kuna kõik füüsikateoorias esinev on kooskõlas teadvuse puudumisega. Me võiksime lisada mõne täiesti uudse

mittefüüsilise tunnuse, millest saab kogemuse tuletada, kuid on raske ette kujutada, missugune see tunnus võiks olla. Tõepärasem oleks pidada kogemust ennast maailma fundamentaalseks tunnuseks koos massi, laengu ja aegruumiga. Kui me peame kogemust fundamentaalseks, siis saame kogemusteooria konstrueerimisega edasi liikuda.

Kus on fundamentaalne omadus, seal on ka fundamentaalsed seadused. Kogemuse mittereduktiivne teooria lisab looduse põhiseaduste komplekti uued printsiibid. Need alusprintsiibid kannavadki lõpuks teadvusteooria seletuslikku koormat. Just nii nagu me seletame massiga seonduvaid tuttavaid kõrgema taseme nähtusi fundamentaalsemate printsiipide kaudu, mis sisaldavad massi ja teisi entiteete, võiksimme kogemusega seonduvaid tuttavaid nähtusi seletada fundamentaalsemate printsiipide kaudu, mis sisaldavad kogemust ja teisi entiteete.

Konkreetselt määrab mittereduktiivne kogemusteooria kindlaks need alusprintsiibid, mis ütlevad meile, kuidas sõltub kogemus maailma füüsilistest tunnustest. Need *psühhofüüsilised* printsiibid füüsikaseadustega kokku ei põrka, sest näib, et füüsikaseadused moodustavad juba suletud süsteemi. Pigem on nad füüsikateooriale täienduseks. Füüsikateooria esitab teooria füüsilistest protsessidest ning psühhofüüsiline teooria ütleb meile, kuidas tekitavad need protsessid kogemuse. Me teame, et kogemus sõltub füüsilistest protsessidest, kuid me teame ka, et seda sõltuvust ei saa tuletada ainuüksi füüsikaseadustest. Uued, mittereduktiivse teooria postuleeritavad alusprintsiibid annavad meile selle lisanduva koostisosa, mida me vajame seletava silla ehitamiseks.

Muidugi, kui kogemust pidada fundamentaalseks, siis mingis mõttes ei ütle see lähenemine meile, miks on kogemus üldse olemas. Kuid sama kehtib iga fundamentaalteooria kohta. Mitte miski füüsikas ei ütle meile, miks on üldse materia olemas, kuid me ei pea seda mateeriateooriate puuduseks. Teatavaid maailma tunnuseid tuleb igal teaduslikul teorial fundamentaalseks pidada. Mateeriateooria saab siiski seletada kõiksuguseid fakte materia kohta, näidates, kuidas need tulenevad aluseadustest. Sama kehtib kogemusteooria kohta.

Seda seisukohta võib vaadelda dualismi variandina, kuna ta postuleerib alusprintsiipe, mis on teispool füüsikas tunnustatud

omadusi. Kuid see on süütu dualismiversioon, ta on täiesti ühitatav teadusliku maailmapildiga. Mitte miski selles lähenemises ei ole vastuolus millegagi füüsikateoorias; meil on lihtsalt tarvis lisada edasisi *sildavaid* printsiipe, et seletada, kuidas tekib kogemus füüsilistest protsessidest. Selles teoorias ei ole midagi teab kui spirituaalset ega müstilist — üldjoontes meenutab ta füüsikateooriat, kus vähesed fundamentaalsed entiteedid on ühendatud fundamentaalsete seadustega. Kindlasti laiendab see veidi meie ontoloogiat, kuid Maxwellgi tegi sedasama. Üldjoontes on see seisukoht tõepoolest täiesti loodusteaduslik, lubades, et lõppkokkuvõttes koosneb universum lihtsaid seadusi järgivatest alusentiteetidest, lubades, et lõppkokkuvõttes võib leida selliste seaduste terminites väljendatud teadvuseteooria. Kui sel seisukohal peab nimi olema, siis oleks heaks valikuks *naturalistlik dualism*.

Kui see vaatekoht on õige, siis on teadvuseteoorial nii mõneski mõttes rohkem ühist teooriaga füüsikas kui teooriaga bioloogias. Bioloogiateooriad ei sisalda printsiipe, mis on sellisel moel fundamentaalsed, seega on bioloogiateoorias teatav kompleksus ja segadus; kuid füüsikateooriad, kuivõrd nad tegelevad fundamentaalsete printsiipidega, püüdleval lihtsusele ja elegantsile. Looduse fundamentaalsete seadused on osa maailma alusstruktuurist ja füüsikateooriad ütlevad meile, et see alusstruktuur on märkimisväärselt lihtne. Kui teadvuseteooria hõlmab samuti fundamentaalprintsiipe, siis võiks temaltki oodata sedasama. Lihtsuse, elegantsi ja isegi ilu printsiip, mis ajendavad füüsikute fundamentaalse teooria otsinguid, kuuluvad ka teadvuseteooria juurde.⁵

⁵Tehniline märkus: Mõned filosoofid väidavad, et kui ongi *mõisteline* lõhe füüsiliste protsesside ja kogemuse vahel, ei pea veel olema metafüüsilist lõhet, nii et kogemus võib teatud mõttes ikkagi füüsiline olla (nt Levine 1983; Loar 1990; Byrne 1993; Papineau 1993; Sturgeon 1994). Harilikult toetab seda argumentatsiooni toetumine aposterioorse paratamatuse mõistele (Kripke 1980). Ma arvan, et paraku toetub see seisukoht valele arusaamale aposterioorsest paratamatusest või siis tarvitab muidu täiesti uut liiki paratamatust, millesse meil pole mingit alust uskuda (lähemalt vt Chalmers 1996; vt ka Jackson 1994 ja Lewis 1994). Igal juhul möönab see seisukoht siiski *seletusliku* lõhe olemasolu füüsiliste protsesside ja kogemuse vahel. Näiteks ei ole füüsilist ja kogemuslikku ühendavad printsiibid tuletatavad füüsikaseadustest, see-

7. TEADVUSETEOORIA POOLE

Ei ole liiga vara hakata tööle teooria kallal. Me oleme juba võimelised aru saama teatavatest võtmefaktidest füüsiliste protsesside ja kogemuse vahelise seose ning neid ühendavate seaduspärasuste kohta. Kui on kõrvale heidetud reduktiivne seletus, siis võime need faktid ritta seada nii, et nende pärisosaks saaksid olla mittereduktiivse teadvuse teooria algosad ja kitsendused alusseaduste, mis lõpliku teooria moodustavad.

Ilmselt pärsib teadvuseteooria arengut aga objektiivsete andmete vähesus. Teadvuslikku kogemust ei saa vahetult vaadelda katsetingimustes, seega ei saa me tekitada andmeid füüsiliste protsesside ja kogemuse vahekorra kohta oma tahtmiste kohaselt. Sellegipoolest on meil kõigil juurdepääs rikkalikule andmeallikale iseenda sees. Paljusid olulisi kogemuse ja töötuse vahelisi korrapärasusi saab järeldada omaenese kogemust uurides. Ka need juhtumid, mida vaadelda saab, on heaks kaudseks andmeallikaks, näiteks võib toetuda subjekti verbaalsele väljendusele kui kogemuse indikaatorile. Nendel meetoditel on oma piirid, kuid meil on enam kui küllalt andmeid, et teooriat püstitada.

Ka filosoofiline analüüs on aitab olemasolevaid andmeid väärtuslikult kasutada. Seda sorti analüüsist võib saada arvukalt teadvuse ja tunnetusega seotud printsiipe, mis seega kitsendaksid kõvasti lõpliku teooria vormi. Mõtteliste eksperimentide meetod suudab samuti märkimisväärseid tulemusi anda, nagu me varsti näeme. Lõpuks tähendab juba meie fundamentaalse teooria poole püüdlamise fakt, et me võime teooria arendamisel toetuda sellistele mitteempiirilistele kitsendustele nagu lihtsus, homogeensus jms. Me peame püüdma ka olemasolevat informatsiooni süstematiseerida, üldistada seda nii palju kui võimalik hoolika analüüsi abil ja siis eelistada lihtsaimat võimalikku teooriat, mis veel andmeid seletada suudab, jäädes samas maailma fundamentaalstruktuuriosa tõenäoliseks kandidaadiks.

Sellistesse teooriatesse jääb alati sisse omajagu spekulatiivsust, mis puudub teistes teaduslikes teooriates, kuivõrd otsustavad

ga peaks selliseid printsiipe käsitlema seletuslikult fundamentaalsetena. Nii on isegi seda liiki vaate järgi teadvuseteooria seletuslik struktuur paljuski just selline, nagu ma olen kirjeldanud.

intersubjektiivsed katsed ei ole võimalikud. Ometi suudame kindlasti konstrueerida teooriaid, mis on meie andmetega kooskõlas, ning hinnata neid võrdluses üksteisega. Isegi intersubjektiivse vaatluse puududes jääb selliste teooriate hindamiseks arvukalt kriteeriume: lihtsus, seesmine kooskõla, kooskõla teiste valdkondade teooriatega, võime taas tekitada kogemuse omadusi, mis on iseenda käest tuttavad, ning isegi üldine sobivus tavamõistuse ettekirjutustega. Võib-olla jääb märkimisväärne määramatus alles pärast kõigi nende kitsenduste rakendamist, kuid me võime vähemalt sobivad versioonid välja töötada. Ainult siis, kui see on tehtud, saame neid hinnata.

Teadvuse mittereduktiivne teooria koosneb mitmetest psühho-füüsilistest printsiipidest, s.o printsiipidest, mis seovad füüsiliste protsesside omadusi kogemuseomadustega. Me võime mõelda neist printsiipidest kui sellistest, mis kätkevad kogemuse tekkimise viisi füüsilisest aluspõhjast. Lõpuks peaksid need printsiibid meile ütleva, mis liiki füüsiliste süsteemidega on seotud kogemus, ja selliste süsteemide kohta peaksid nad meile ütleva, millist liiki füüsilised omadused on olulised kogemuse esilekerkimisel ning millist liiki kogemuse tekkimist me peaksime ootama antud füüsilisest süsteemist. See on raske ülesanne, kuid pole põhjust, miks me ei peaks sellega algust tegema.

Järgnevalt esitan ma mõned võimalikud psühho-füüsilised printsiibid, mis võiksid kuuluda teadvuseteooriasse. Esimesed kaks neist *ei ole põhiprintsiibid*, nad on süstemaatilised seosed töötluse ja kogemuse vahel võrdlemisi kõrgel tasemel. Nendel printsiipidel on märkimisväärne roll teadvuseteooria arendamisel ja kitsendamisel, kuid neid ei ole sõnastatud piisavalt fundamentaalsel tasemel, selleks et nad võiksid võtta sisse koha tõeliste alusomadustena. Viimast printsiipi pakun ma selleks põhiprintsiibiks, mis võiks moodustada teadvuse fundamentaalteooria nurgakivi. See printsiip on väga spekulatiivne, kuid tegu on seda laadi spekulatsiooniga, mida on tarvis, kui me üldse kunagi tahame saada rahuldavat teadvuseteooriat. Ma saan siinkohal neid printsiipe ainult lühidalt esitada; palju pikemat argumentatsiooni nende kohta vt Chalmers 1996.

1. **Struktuurse kooskõla printsiip.** See on *teadvuse struktuuri ja teadlikkuse struktuuri* kooskõla printsiip. Meenutame, et "teadlikkuse" mõistet kasutasin varem osutamaks mitmete-

le funktsionaalsetele nähtustele, mida on seostatud teadvusega. Praegu osutan sellega mõnevõrra spetsiifilisematele protsessidele kogemuse tunnetuslikus alusmüüris. Konkreetsemalt mõtlen teadlikkuse sisude all neid informatsioonilisi sisusid, millele pääsevad ligi kesksed süsteemid ning mida kasutatakse laialdaselt käitumise juhtimisel. Lühidalt öeldes, me võime teadlikkusest mõelda kui otsesest kättesaadavusest üleüldiseks juhtimiseks. Esmapilgul on teadlikkuse sisud need sisud, mis on otseselt kättesaadavad ja potentsiaalselt väljendatavad, vähemalt keelt kasutavas süsteemis.

Teadlikkus on puhtfunktsionaalne mõiste, kuid sellegipoolest on ta teadvusliku kogemusega lähedalt seotud. Harilikult on nii, et kust me teadvuse leiame, sealt leiame ka teadlikkuse. Kus leidub teadvuslik kogemus, seal leidub ka mingi vastav informatsioon tunnetussüsteemis, mis on kättesaadav käitumise juhtimisele ning verbaalsele väljendumisele. Ja vastupidi: näib, et mil iganes informatsioon on kättesaadav väljendamiseks ja üleüldiseks juhtimiseks, leidub ka vastav teadvuslik kogemus. Niisiis on teadvuse ja teadlikkuse vahel otsene vastavus.

Seda vastavust võib laiendada. Kogemuse kohta on üldteada, et tal on keerukas struktuur. Näiteks on nägemisväljal geomeetria. Kogemuste vahel on samuti sarnasuse ja erinevuse seosed ning seosed sellistes asjades nagu suhteline intensiivsus. Iga subjekti kogemusi saab vähemalt osalt iseloomustada ja lahti harutada niisuguste struktuursete omaduste terminites nagu sarnasus- ja erinevusseosed, tajutud asupaik, suhteline intensiivsus, geomeetiline struktuur ja nii edasi. Üldteada on ka see, et iga sellise struktuuritunnuse kohta leidub vastav tunnus teadlikkuse infotötluse struktuuris.

Võtke näiteks värviaistingud. Iga erinevuse kohta värvikogemuste vahel leidub vastav erinevus töötluses. Erinevalt nähtavad värvid, mida me kogeme, moodustavad kompleksse kolmemõõtmelise ruumi, mis varieerub tooni, küllastatuse ja intensiivsuse poolest. Selle ruumi omadusi saab tuletada infotötluse kaalutlustest: nägemissüsteemide uurimine näitab, et valguslaineid eristatakse ja analüüsitakse kolme telge pidi, hilisemas töötlustasmes on tähtis just kolmemõõtmeline informatsioon. Nähtava värviruumi kolmemõõtmeline struktuur vastab seega täpselt nägemisteadlikkuse kolmemõõtmelisele struktuurile. See on täpselt

see, mida me võisime oodata. Lõppude lõpuks vastab iga värvuse eristus mingile väljendatavale informatsioonile ja seeläbi ka eristustele, mida esindab töötluuse struktuur.

Veelgi vahetumalt peegeldab nägemisvälja geomeetiline struktuur otseselt visuaalsest töötluusest taastatud struktuuri. Iga geomeetiline seos vastab millelegi, mida saab väljendada ning mis on seetõttu tunnetuslikult representeeritud. Kui meile oleks teada üksnes subjekti nägemis- ja tunnetussüsteemi infotöötluuse kulg, siis me ei saaks otseselt vaadelda selle subjekti nägemiskogemusi, kuid saaksime sellest hoolimata tuletada nende kogemuste struktuuriomadusi.

Üldiselt on iga teadvuslikult kogetud informatsioon ühtlasi ka tunnetuslikult representeeritud. Nägemisvälja peenstruktuur vastab mõnele peenstruktuurile visuaalses töötluuses. Sama kehtib ka kogemuste kohta teistes modaalsustes ning ka mittesensorsete kogemuste kohta. Sisemistel vaimsetel pildidel on geomeetrilisi omadusi, mida representeeritakse töötluuses. Isegi emotsioonidel on struktuuriomadusi, nagu suhteline intensiivsus, mis vastavad otseselt töötluuse struktuuriomadusele; kus on tugevam intensiivsus, sealt leiame tugevama mõju hilisematele protsessidele. Üldiselt just sellepärast, et kogemuse struktuuriomadused on ligipääsetavad ja väljendatavad, representeerib neid omadusi otseselt teadlikkuse struktuur.

See isomorfism teadvuse ja teadlikkuse struktuuride vahel moodustabki struktuurse kooskõla printsiibi. See printsiip kajastab üldteada tõsiasja, et kuigi tunnetusprotsessid kontseptuaalselt võttes ei too endaga kaasa fakte teadvusliku kogemuse kohta, ei vooga teadvus ja tunnetus teineteisest sõltumatult, vaid ühtivad lähedasel viisil.

Sel printsiibil on oma piirid. See võimaldab meil rekonstrueerida kogemuse struktuuriomadusi infotöötluuse omaduste põhjal, kuid mitte kõik kogemuse omadused ei ole struktuursed. Leidub kogemuse omadusi nagu punase aistingu seesmine loomus, mida ei saa struktuurse kirjeldusega täielikult hõlmata. Juba pööratud spektri stsenaariumide ettekujutatavus, kus punase ja roheline kogemused on ümber pööratud, kuid kõik struktuursed omadused jäävad samaks, näitab, et struktuursed omadused mõjutavad kogemust, kuid ei ammenda seda. Ometi näitab juba tõsiasja, et me peame vajalikuks jätta struktuursed omadused muutmata, kui me

kujutame ette ümberpööratud kogemusi funktsionaalselt identsetes süsteemides, kui võrd keskne on struktuurse kooskõla printsiip selle juures, kuidas me oma vaimset elu mõistame. See ei ole loogiliselt paratamatu printsiip, sest lõppude lõpuks saame kujutada ette infotöötuse toimumist ilma mingi kogemuseeta, kuid sellegipoolest on ta tugev ja tuttav kitsendus psühhofüüsilisele seosele.

Struktuurse kooskõla printsiip pakub väga kasulikku liiki kaudse seletuse kogemusele füüsiliste protsesside kaudu. Näiteks saame kasutada fakte nägemisinfo neuraalse töötuse kohta, et kaudselt seletada värviruumi struktuuri. Faktid neuraalse töötuse kohta võivad kaasa tuua ja seletada teadlikkuse struktuuri; kui me eeldame kooskõla printsiipi, siis saab seletatud ka kogemuse struktuur. Empiiriline uurimine võib meile isegi anda parema arusaamise nahkhiire teadlikkuse struktuurist, heites kaudset valgust Nageli painavale küsimusele selle kohta, mis tunne on olla nahkhiir. See printsiip pakub loomuliku tõlgenduse mitmetele olemasolevatele töödele teadvuse seletamise kohta (nt Clark 1992 ja Hardin 1992 värvidest; Akins 1993 nahkhiirtest), ehkki sellele tuginetakse tihti implitsiitselt. See on nii tuttav, et seda eeldab peaaegu igaüks, ning see on põhipunkt teadvuse kognitiivsel seletamisel.

Teadvuse ja teadlikkuse kooskõla pakub samuti loomuliku tõlgenduse neuroteadvuse töödele, mis püüavad eraldada teadvuse *substraati* (ehk *neuraalset korrelaati*). Esitatud on mitmeid konkreetseid hüpoteese. Näiteks oletavad Crick ja Koch (1990), et teadvuse neuraalseks korrelaadiks võiksid olla 40-hertsised võnkumised, kuna Libet (1993) oletab, et keskne on närviaktiivsuse ajaline ulatus. Kui me aktsepteerime kooskõlaprintsiipi, siis on teadvuse kõige otsesemaks füüsiliseks korrelaadiks teadlikkus: see protsess, mille kaudu tehakse informatsioon kättesaadavaks üleüldiseks juhtimiseks. Konkreetseid hüpoteese võib interpretida kui empiirilisi oletusi selle kohta, kuidas võiks olla realiseeritud teadlikkus. Näiteks Crick ja Koch oletavad, et 40-hertsised võnkumised on värvaks informatsiooni töömällu integreerimisele ning seeläbi saavad neid kasutada hilisemad protsessid. Samuti on loomulik eeldada, et Libeti ajaliselt ulatuslik tegevus on oluline just seetõttu, et ainult seda sorti tegevus saab üleüldiselt kättesaadavaks. Sama kehtib ka teiste väljapakutud korrelaati-

de kohta nagu Baarsi (1988) "üleüldine tööruum", Farah' (1994) "kõrgkvaliteetsed representatsioonid" ja Shallice'i (1972) "tegevussüsteemide selektorsisendid". Kõiki neid võib vaadelda hüpoteesidena *teadlikkuse mehhanismide* kohta: need on mehhanismid, mis sooritavad informatsiooni üleüldisele juhtimisele otsest kättesaadavaks tegemise funktsiooni.

Eeldusest, et teadvuse ja teadlikkuse vahel on kooskõla, järeldeb, et teadlikkuse mehhanism ise on teadvusliku kogemuse korrelaat. Küsimus *millised* ajumehhanismid täpselt valitsevad üleüldise kättesaadavuse üle, on empiiriline; võib-olla on neid mehhanisme palju. Kuid kui aktsepteerida kooskõlaprintsiipi, siis on meil põhjust arvata, et need protsessid, mis *seletavad* teadlikkust, on samal ajal ka osa teadvuse *alusest*.

2. Organisatsioonilise muutumatuse printsiip. See printsiip väidab, et igal kahel süsteemil, millel on ühesugune peeneteraline funktsionaalne ülesehitus, on kvalitatiivselt identsed kogemused. Kui närviorganisatsiooni põhjuslikke mustreid duplitseerida silikoonil, näiteks luua iga närviraku jaoks silikoonkiip ja sama interaktsioonide muster, siis tekiks seesama kogemus. Selle printsiibi kohaselt ei loe kogemuse esilekerkimisel mitte süsteemi spetsiifiline füüsiline ülesehitus, vaid hoopis tema komponentide vahelise põhjusliku interaktsiooni abstraktne muster. See printsiip on muidugi vaieldav. Mõned (nt Searle 1980) on arvanud, et teadvus on seotud spetsiifilise bioloogiaga, nii et inimese silikoonist isomorf ei tohiks olla teadvuslik. Ma usun siiski, et seda printsiipi saab oluliselt toetada mõtteliste eksperimentide analüüsiga.

Väga lühidalt: oletage (*reductio ad absurdum*'i huvides), et see printsiip on väär ja et võib-olla on olemas kaks funktsionaalselt isomorfset süsteemi, millel on erinevad kogemused. Võib-olla on ainult üks neist süsteemidest teadvuslik, või siis on seda mõlemad, kuid neil on erinevad omadused. Õelgem näitlikkuse mõttes, et üks süsteem on tehtud neuronitest ja teine silikoonist ning et üks kogeb punast siis, kui teine kogeb sinist. Kahel süsteemil on ühesugune ülesehitus, seega võime ette kujutada, kuidas üks läheb järk-järgult üle teiseks, näiteks asendades sama lokaalse funktsiooniga neuronid ükshaaval silikoonkiipidega. Me saame seeläbi vahepealsete juhtumite spektri, millest igapäev on sama organisatsioon, kuid veidi erinev füüsiline ülesehitus ja veidi erinevad kogemused. Sellel spektril peavad asuma kaks süsteemi,

A ja *B*, mille vahel oleme asendanud vähem kui ühe kümnendiku süsteemist, kuid mille kogemused erinevad. Need kaks süsteemi on füüsiliselt identsed, välja arvatud, et *A* ühe väikese närviringi asemel on *B*-s silikoonring.

Mõttelise eksperimendi võtmesammuks on võtta vastav *A* närviring ja installeerida tema kõrvale põhjuslikult isomorfne silikoonring, lülitiga nende kahe vahel. Mis juhtub, kui me lülitile vajutame? Oletuse kohaselt muutub süsteemi teadvuslik kogemus — ütleme illustratsiooniks, et näiteks punasest siniseks. See järeldub faktist, et pärast muutust on süsteem oma olemuselt *B* versioon, kui enne muutust on tegemist *A*-ga.

Kuid antud eeldustel ei ole süsteemil võimalik neid muutusi märgata! Tema kausaalne organisatsioon jääb muutumatuks, nii et kõik tema funktsionaalsed seisundid ja käitumuslikud dispositsioonid püsivad fikseerituna. Mis puutub süsteemi, siis midagi ebatavalist juhtunud ei ole. Ei ole ruumi mõttele “Hmm! Äsja juhtus midagi imelikku!”. Üldiselt peab iga sellise mõtte struktuur peegelduma töötluses, kuid töötluse struktuur jääb siin muutumatuks. Kui selline mõte esineks, siis peaks ta voogama süsteemist täiesti vabana ega oleks tal vähematki võimu hilisemat töötlust mõjutada. (Kui ta on mõjutanud hilisemat töötlust, siis oleksid süsteemid funktsionaalselt erinevad, mis käiks vastu oletusele.) Me võime lülitile vajutada isegi mitu korda, nii et punase ja sinise kogemused tantsisklevad süsteemi “vaimusilma” ees edasi ja tagasi. Vastavalt oletusele ei saaks süsteem neid “tantsivaid kvaale” kunagi märgata.

Ma pean seda algse eelduse absurdsuse näitajaks. Igaühele tuttav, üldteada tõsiasi kogemuse kohta on see, et kui kogemus märkimisväärselt muutub ning me oleme tähelepanelikud, siis me võime muutust märgata; muidu seisaksime silmitsi kahtlase võimalusega, et meie kogemused tantsivad meie silme ees kogu aeg. Sel hüpoteesil on sama staatus mis võimalusel, et maailm loodi viis minutit tagasi: võib-olla on see loogiliselt kooskõlaline, ent see ei ole tõenäoline. Kui lähtuda äärmiselt tõepärasest hüpoteesist, et muutused kogemuses vastavad muutustele töötluses, siis jõuame järeldusele, et algne hüpotees on võimatu ning mis tahes kaks funktsionaalselt isomorfset süsteemi peavad omama ühte ja sama liiki kogemusi. Tehniliselt väljendades, “puuduvate kvaalide” ja “ümberpööratud kvaalide” filosoofilised hüpoteesid

on empiirilisel ja nomoloogilisel võimatud, ehkki loogiliselt võimalikud.⁶

Siin võiks rohkemgi öelda, kuid see annab edasi peamise maitse. Jällegi tugineb see mõtteline eksperiment tuttavatele faktidele teadvuse ja kognitiivse töötuse vahelisest kooskõlast, saades sellest tugeva järelduse füüsilise struktuuri ja kogemuse vahelise seose kohta. Kui see argument läbi läheb, siis teame, et teadvuse esilekerkimisel on otseselt olulised ainult need füüsilised omadused, mis on organisatsioonilised omadused. See kujutab endast järgmist tugevat kitsendust teadvuseteooriale.

3. Informatsiooni kahe aspekti teooria. Kaks eelmist printsiipi *ei olnud põhiprintsiibid*. Nad sisaldavad kõrgema taseme mõisteid "teadlikkus" ja "organisatsioon" ning asuvad seega valemel tasemel, selleks et olla teadvuseteooria alusseedusteks. Ometi kujutavad nad endast tugevaid kitsendusi. Edasi aga on tarvis nendele kitsendustele vastavaid põhiprintsiipe, mis viimaks ka neid endid seletada suudaksid.

Minu pakutavas põhiprintsiibis on kesksel kohal *informatsiooni* mõiste. Ma mõistan informatsiooni enam-vähem Shannoni (1948) tähenduses. Kus leidub informatsiooni, seal on *informatsioonilised seisundid* kätketud *informatsiooniruumi*. Informatsiooniruumi alusstruktuuriks on tema elementide vahelised *erinevused*, mis iseloomustavad seda, mis viisil on ruumi eri elemendid sarnased või erinevad, võimalik, et need viisid on keerulised. Informatsiooniruum on abstraktne objekt, kuid Shannoni järgi võime ette kujutada informatsiooni *füüsiliselt kehastatuna* siis, kui leidub füüsiliste seisundite ruum, kus seisunditevahelisi erinevusi saab edasi kanda mõnda põhjuslikku ahelat pidi. Edasikantavaid seisundeid võib pidada informatsiooniruumi moodustajateks. Batesoni (1972) väljendust laenates on füüsiline informatsioon *erinevus, mis muudab asja [a difference that makes a difference]*.

Kahe aspekti printsiip pärineb tõdemusest, et teatavate füüsiliselt kehastatud informatsiooniruumide ja teatavate fenomeni-

⁶Mõned võivad muret tunda selle pärast, et neuraalse süsteemi siliioonist isomorf võib olla võimatu tehnilistel põhjustel. See küsimus on lahtine. Muutumatus printsiip ütleb ainult, et kui isomorf on võimalik, siis on tal sama liiki teadvuslikud kogemused.

liste (või kogemuslike) informatsiooniruumide vahel on otsene isomorfism. Struktuurse kooskõla printsiibiga seotud samalaadsetest vaatlustest võis näha, et fenomeniliste seisundite vahelistel erinevustel on struktuur, mis vastab otseselt füüsilistes protsessides kätkevad erinevustele; täpsemalt nendele erinevustele, mis avaldavad mõju teatud üleüldise kättesaadavuse ja kontrollimise-ga tegelevatele põhjuslikele juhteteedele. See tähendab, et me võime leida, et füüsilises töötuses ja teadvuslikus kogemuses on kätkevad seesama abstraktne informatsiooniruum.

See viib loomuliku hüpoteesini, et informatsioonil (või vähemalt mõnel informatsioonil) on kaks peamist aspekti: füüsiline ja fenomeniline. Sel on põhiprintsiibi staatus, mis on aluseks ja seletuseks teadvuse esilekerkimisele füüsilisest. Kogemus tekib tänu oma staatusele ühe informatsiooni-aspektina, kui teine aspekt on leitud kehastatuna füüsilises töötuses.

Seda printsiipi toetavad mitmed kaalutlused, mida ma saan siin ainult lühidalt esile tuua. Esiteks viib seda liiki füüsiliste muutuste kaalutlemine, mis vastavad muutustele teadvuslikus kogemuses, järeldusele, et sellised muutused on alati olulised nende rolli tõtu *informatsiooniliste muutuste* konstitueerimisel — erinevused abstraktses seisundite ruumis, mis on jaotatud täpselt vastavalt nende põhjuslikele erinevustele teatud põhjuslikes ahelates. Teiseks, kui kehtib organisatsioonilise muutumatuse printsiip, siis me peame leidma mõne fundamentaalse organisatsioonilise omaduse, mida seostada kogemusega, ning parim organisatsiooniline omadus on informatsioon. Kolmandaks pakub see printsiip teatavat lootust struktuurse kooskõla printsiibi seletamiseks informatsiooniruumides leiduva struktuuri kaudu. Neljandaks, meie teadvusliku kogemuse kohta käivate, funktsionaalselt seletatavate, kuid ometi kogemuse endaga sügavalt seotud *otsustuste* ja *väidete* tunnetusliku seletuse analüüsisist nähtub, et seletuses mängivad kesksel rolli tunnetuslikus töötuses kätkevad informatsioonilised seisundid. Sellest järeldub, et informatsioonil põhinev teooria arvestab, et kogemuse seletamise ja meie otsustuste ja sellekohaste väidete seletamise vahel on sügav kooskõla.

Wheeler (1990) on oletanud, et informatsioon on universumi füüsikas fundamentaalne. Selle "kõik bitist" õpetuse kohaselt saab loodusseadusi panna informatsiooni keelde, postuleerides eri seisundid, mis tekitavad erinevaid tagajärgi ilma, et tegelikult

öeldaks, mis seisundid need sellised on. Loeb üksnes nende asukoht informatsiooniruumis. Kui nii, siis on informatsioon loomulik kandidaat osalemaks fundamentaalses teadvuseteoorias. Me oleme jõudnud maailmapildini, kus informatsioon on tõepoolest fundamentaalne ja kus tal on kaks peamist aspekti, mis vastavad maailma füüsilistele ja fenomenilistele tunnustele.

Loomulikult on kahe aspekti printsiip äärmiselt spekulatiivne ja samuti andmete poolt alamääratud, jättes arvukalt võtmeküsimusi vastamata. Ilmne küsimus on, kas *kogu* informatsioonil on fenomeniline aspekt. Üks võimalus on, et meil tuleb fundamentaalteooriale peale panna veel üks kitsendus, mis osutaks, mis liiki informatsioonil on olemas fenomeniline aspekt. Teine võimalus on, et sellist kitsendust polegi. Kui nii, siis on kogemus palju laialdasemalt levinud, kui me oleksime võinud uskuda, sest informatsioon on igal pool. Esmapilgul käib see vastu intuitsioonile, ent ma arvan, et järelemõtlemise tulemusena omandab see seisukoht teatud tõepärasuse ja elegantsi. Kus on lihtne infotöötlus, seal on lihtne kogemus, ning kus on kompleksne infotöötlus, seal on kompleksne kogemus. Hiirel on lihtsam infotöötlusstruktuur kui inimesel ja vastavalt on tal ka lihtsamad kogemused; võib-olla võiksid termostaadil kui äärmiselt lihtsalt infotöötlusstruktuuril olla äärmiselt lihtsad kogemused? Tõepoolest, kui kogemus on tõesti fundamentaalne omadus, siis oleks üllatav, kui ta tekiks üksnes siin ja praegu; kõige fundamentaalsemad omadused on märksa ühtlasemalt levinud. Igal juhul on see väga paljus lahtine küsimus, kuid ma usun, et see seisukoht ei olegi nii ebatõenäoline, nagu tihti on arvatud.

Kui on tuvastatud fundamentaalne seos informatsiooni ja kogemuse vahel, siis on avatud üks mõnele suurejoonelisemale metafüüsilisele spekulatsioonile maailma kohta. Näiteks on sage li märgitud, et füüsika iseloomustab oma peamisi entiteete üksnes väliselt, nende seoste kaudu teiste entiteetidega, mida on omakorda väliselt iseloomustatud ja nii edasi. Füüsikaliste entiteetide seesmine loomus on kõrvale jäetud. Mõned väidavad, et selliseid seesmisi omadusi ei olegi olemas, kuid sel juhul on meile jäetud maailm, mis on puhas põhjuslik vool (puhas informatsiooni vool) ilma omadusteta, mille vahel võiks olla põhjuslik seos. Kui lubada seesmiste omaduste olemasolu, siis eelnevat arvestades on loomulikuks spekulatsiooniks, et füüsilise seesmised

omadused — omadused, millega lõpuks seostub põhjuslikkus — on ise fenomenilised omadused. Me võiksime öelda, et fenomenilised omadused on informatsiooni sisemine aspekt. See võiks leevendada muret kogemuse põhjusliku olulisuse kohta, mis on loomulik mure, kui lähtuda maailmapildist, mille järgi füüsilise valdkond on põhjuslikult suletud ning kogemus üksnes täiendab füüsilist alust. Informatsiooniline käsitlus lubab meil mõista seda, kuidas võiks kogemusel olla peent laadi põhjuslik tähtsus tänu tema staatusele füüsilise seesmise loomusena. Arvatavasti on hea, kui seda metafüüsilist spekulatsiooni ignoreeritakse teadusliku teooria arendamise eesmärgil, kuid mõnede filosoofiliste küsimuste käsitlemisel on ta küllaltki paljuütlev.

8. KOKKUVÕTE

Siin esitatud teooria on spekulatiivne, kuid ta on siiski üks võimalik teooria. Ma arvan, et struktuurse kooskõla ja organisatsioonilise muutumatuse printsiip kuuluvad igasse rahuldavas teaduseteooriasse; informatsiooni kahe aspekti staatus ei ole nii kindel. See on tõesti praegu pigem idee kui teooria. Et loota lõpptulemusena edu seletuse alal, tuleb seda määratleda täielikumalt ning esitada mõjukamal kujul. Siiski võib järelemõtlemine selle üle, mis on tema juures tõenäoline ja mis seda ei ole, kus ta töötab ja kus ta läbi kukub, viia üksnes parema teooriani.

Enamik olemasolevaid teaduseteooriaid kas eitavad nähtust, seletavad selle asemel midagi muud või teevad probleemist igavese mõistatuse. Loodetavasti ma näitasin, et probleemiga on võimalik edasi jõuda vaid siis, kui sellesse tõsiselt suhtuda. Et edu saavutada, on meil vaja edasisi uuringuid, veel täpsemaid teooriaid ja veel hoolikamat analüüsi. Raske probleem on raske probleem, kuid pole põhjust uskuda, et ta jääbki lahendamata.

Kirjandus

- Akins, Kathleen 1993. What is it like to be boring and myopic? — *Dennett and his Critics*. Blackwell
- Allport, A. 1988. What concept of consciousness? — *Consciousness in Contemporary Science*. Oxford University Press

- Baars, Bernard J. 1988. *A Cognitive Theory of Consciousness*. Cambridge University Press
- Bateson, G. 1972. *Steps to an Ecology of Mind*. Chandler Publishing
- Byrne, A. 1993. *The Emergent Mind*. (Ph.D. Dissertation.) Princeton University
- Chalmers, David J. 1996. *The Conscious Mind: In Search of a Fundamental Theory*. New York: Oxford University Press
- Clark, Andy 1992. *Sensory Qualities*. Clarendon
- Crick, Francis 1994. *The Astonishing Hypothesis: The Scientific Search for the Soul*. Scribners
- Crick, Francis, Christof Koch 1990. Toward a neurobiological theory of consciousness. — *Seminars in the Neurosciences*. vol. 2, pp. 263–275
- Dennett, Daniel C. 1991. *Consciousness Explained*. Little-Brown
- Eckhorn, R., R. Bauer, W. Jordan, M. Brosch, W. Kruse, M. Munk, H. J. Reitboeck 1988. Coherent oscillations: A mechanism of feature linking in the visual cortex? — *Biological Cybernetics*, 60, pp. 121–130
- Edelman, G. 1989. *The Remembered Present: A Biological Theory of Consciousness*. Basic Books
- Farah, Martha J. 1994. Visual perception and visual awareness after brain damage: A tutorial overview. — *Consciousness and Unconscious Information Processing: Attention and Performance 15*. MIT Press
- Flohr, H. 1992. Qualia and brain processes. — *Emergence or Reduction?: Prospects for Nonreductive Physicalism*.
- Hammeroff, S. R. 1994. Quantum coherence in microtubules: A neural basis for emergent consciousness? — *Journal of Consciousness Studies*, vol. 1, pp. 91–118
- Hardin, C. L. 1992. Physiology, phenomenology, and Spinoza's true colors. — *Emergence or Reduction?: Prospects for Nonreductive Physicalism*
- Humphrey, Nicholas 1992. *A History of the Mind*. Simon and Schuster
- Jackendoff, Ray 1987. *Consciousness and the Computational Mind*. MIT Press
- Jackson, Frank 1994. Finding the mind in the natural world. — *Philosophy and the Cognitive Sciences*
- Kripke, Saul 1980. *Naming and Necessity*. Harvard University Press

- Levine, Joseph 1983. Materialism and qualia: The explanatory gap. — *Pacific Philosophical Quarterly*, vol. 64, pp. 354–361
- Lewis, David 1994. Reduction of mind. — *A Companion to the Philosophy of Mind*. Blackwell
- Libet, Benjamin 1993. The neural time factor in conscious and unconscious events. — *Experimental and Theoretical Studies of Consciousness*. (Ciba Foundation Symposium 174.) John Wiley and Sons
- Lor, Brian 1990. Phenomenal states. — *Philosophical Perspectives*, vol. 4, pp. 81–108
- McGinn, Colin 1989. Can we solve the mind-body problem? — *Mind*, vol. 98, pp. 349–366
- Nagel, Thomas 1974. What is it like to be a bat? — *Philosophical Review*, vol. 4, pp. 435–450. [Eesti k: "Mis tunne on olla nahkhiir?" — *Akadeemia*, 1996, nr 10, lk 2090–2107]
- Newell, A. 1990. *Unified Theories of Cognition*. Harvard University Press
- Papineau, David 1993. Physicalism, consciousness, and the antipathetic fallacy. — *Australasian Journal of Philosophy*, vol. 71, pp. 169–183
- Penrose, Roger 1989. *The Emperor's New Mind*. Oxford University Press
- Penrose, Roger 1994. *Shadows of the Mind*. Oxford University Press
- Searle, John R. 1980. Minds, brains and programs. — *Behavioral and Brain Sciences*, vol. 3, pp. 417–457
- Shallice, Tim 1972. Dual functions of consciousness. — *Psychological Review*, vol. 79, pp. 383–393
- Shannon, C. E. 1948. A mathematical theory of communication. — *Bell Systems Technical Journal*, vol. 27, pp. 379–423
- Sturgeon, Scott 1994. The epistemic basis of subjectivity. — *Journal of Philosophy*, vol. 91, pp. 221–235
- Wheeler, J. A. 1990. Information, physics, quantum: The search for links. — *Complexity, Entropy, and the Physics of Information*. Addison-Wesley
- Wilkes, K. V. 1988. —, Yishi, Duh, Um and consciousness. — *Consciousness in Contemporary Science*. Oxford University Press

DAVID JOHN CHALMERS (sünd. 1966) on Austraalia päritolu USAs töötav filosoof. Lõpetanud 1986. aastal Adelaide'i ülikooli Austraalias bakalaureusekraadiga puhta matemaatika alal. Seejärel õppis aasta Rhodes'i stipendiaadina matemaatikat Oxfordi ülikoolis. Sügav huvi teadvuse aga vastu viis ta tegelema hoopis filosoofia ja kognitiivteadusega. 1993. aastal kaitses ta *Ph. D.* kraadi filosoofias ja kognitiivteaduses Indiana ülikoolis USAs. Chalmers on töötanud Indiana ja Washingtoni ülikoolis ja California ülikooli Santa Cruzi harus. 1999. aastast alates on ta filosoofiaprofessor Arizona ülikooli teadvusuuringute keskus. Chalmers on ka *Association for the Scientific Study of Consciousness* (teadvuse teadusliku uurimise assotsiatsiooni) juhatuse liige ning ta on koostanud mahukaid Internetis avaldatud vaimufilosoofia ja teadvusealaste tööde bibliograafiaid (vt <http://ling.ucsc.edu/~chalmers/>). Siin tõlgitud artikkel on esile kutsunud ülielava vastukaja teadvusega tegelejate seas — tänaseks on seda jõutud uuesti avaldada juba kahes kogumikus, mis nii värske artikli puhul on väga haruldane. Sama elava vastuvõtu osaliseks sai ka Chalmersi esimene raamat *The Conscious Mind: In Search of a Fundamental Theory* (Teadvuslik vaim: alusteooria otsinguil; 1996).

Tõlkija

TAGURPIDI TEADVUSEPROBLEEMI KALLALE

Daniel C. Dennett

Tõlkinud Bruno Mölder

“Jaga ja valitse”-strateegia on harilikult suurepärase, kuid kõik sõltub sellest, kuidas jagada. Chalmersi (1995) katse eraldada teadvuse “kerged” probleemid “tõesti raskest” probleemist ei ole minu arvates tõhus panus uurimistöösse, vaid eelkõige tähelepanu kõrvalejuhtija, illusioonilooja. Kuidas on see võimalik? Lubage mul kirjeldada kahte mõneti sarnast seisukohta ning võrrelda neid Chalmersi soovitusega.

1. RASKE KÜSIMUS VITALISTILE

Kujutlegem vitalisti, kes ütleb molekulaarbioloogidele: “Elu kerged probleemid on need, mis kirjeldavad järgmisi nähtusi: paljunemine, areng, kasv, ainevahetus, iseeneslik paranemine, immunoloogiline enesekaitse. Need ei ole kõik muidugi *väga* kerged ning võib kuluda veel sadakond aastat peente detailide täpsustamiseks, kuid nad on kõik kerged võrreldes tõepoolest raske probleemiga: elu endaga. Me võime kujutleda kedagi, kes oli võimeline paljunema, arenema, kasvama, võimeline ainevahetuseks, iseeneslikult paranema ning immunoloogiliselt ennast kaitsma, kuid kes ei olnud, tead, *elus*. Lahendused kõikidele lihtsatele

Facing backwards on the problem of consciousness. — *Journal of Consciousness Studies*, 1996, vol. 3, no. 1, pp. 4–6.

Avaldatakse autori nõusolekul.

probleemidele ei puutu ülejäänud elusaladusse. Tegelikult, kui ma loen teie käsitlusi elust, siis jääb mulle ohvri tunne, keda on peibutatud ja eksitatud.”

See kujuteldav vitalist ei saa aru, kuidas just lahendus kõikidele kergetele probleemidele küünib mainitud raske probleemi lahenduseni. Kuidagiviisi on talle jäänud mulje, et elus olla on midagi rohkemat kõikidest nendest lisanduvatest osanähtustest. Ma ei tea, mida me saame teha sellise inimesega, peale selle, et kannatlikult korrata: teie ettekujutused on vildakad; te ei suuda ette kujutada seda, mida väidate end suutvat, ning pelga ütlemisega, et suudate, ei jõua te kuhugi. (Dennett 1991: 281–282.)

2. RASKE KÜSIMUS CROCKILE

Francis Crick (1994) näitab meile, mis juhtub, kui võtta omaks Chalmersi eristus, oma teadvuseraamatu lõpus: “Ma ei ole peaaegu mitte midagi öelnud kvaalide — punase punasuse — kohta, pühkisin nad vaid kõrvale ja lootsin parimat” (lk 256). Kuid vaatleme, mis oleks viltu järgmise väitega, mille teeb kujuteldav neuroteadlane Crock¹, kes asendab Cricki tsitaadis “kvaalid” “tajuga”: “Ma ei ole peaaegu mitte midagi öelnud taju — visuaalse sisendi tegeliku analüüsi ja mõistmise — kohta, pühkisin ta vaid kõrvale ja lootsin parimat”. Tänapäeval saame kõik aru, et ükskõik, mis ka poleks olnud enne Crocki avaldust, oleks see tänaseks olnud hüljatud, sest mitte väga palju aastaid tagasi oli see veaks, mida ajuteadlased tegelikult tegidki: nad andsid liiga tihti järele kiusatusele kohelda nägemist nii, nagu oleks tegu televisiooniga — nagu oleks nägemine lihtsalt silmadest “pildi” saatmine kusagil keskel asuvale ekraanile, kus seda kenasti reprodutseerida nii, et hindamise- ja analüüsinähtused oleksid saanud pihta hakata. Tänapäeval teame, et analüüs — või ükskõik, kuidas kutsuda seda, mis lõpuks kokku paneb kogu arusaamise nähtust, — algab kohe alguses, võrkkestal; kui sa selle käsitlemise edasi lükkad, siis kirjeldad sa nägemistevestust valesti. Crock tegi selle vea, et lõi

¹“Crock” tähendab inglise keeles ka setukat, santi ja saamatut isikut, “crick” aga valusat kaelakrampi. Kas Dennett on siinkohal sõnadega mänginud, jäägu lugeja otsustada. *Tlk.*

kunstlikult "raske" tajuprobleemi ega märganudki tema hajumist, kui on lõpetatud tükitöö kergete probleemide kallal.

Kas teeb Crick Chalmersit järgides samasuguse vea, kui ta arvab, et võib edasi jõuda teadvuse kergete probleemide lahendamisega ilma vastamata selle käigus raskele küsimusele? Ma arvan küll (Dennett 1991). Ma esitan paralleelse väite kogemuse oletatavate "subjektiivsete kvaliteetide" ehk "kvaalide" kohta: kui sa ei hakka neid algusest peale lammutama (funktsionaalseteks) komponentideks ning neid üle oma mudeli jaotama, siis lood sa koletise — kujuteldava virvenduse kartesiaanliku homunkuluse silmas (Dennett 1995).

Chalmers ei ole veel langenud kumbagi neist lõksudest — mitte päris. Ta saab aru, et peab näitama, mille poolest erineb tema seisukoht nendest, mida ta peab nurjunuks. Ta püüab seda, väites, et teadvus on rabavalt erinev elust ning Crocki poolt vääriti konstrueeritud taju tunnustest: kui asi puutub teadvusesse, siis on raske probleem "peaaegu ainus" selle poolest, et ta "ulatab kaugemale probleemidest funktsioonide sooritamise kohta." *Peaaegu ainus? Ta ei esita meile ühtegi teist nähtust selle erilise tunnusega, kuid igal juhul kõik, mida ta ütleb selle väite toetuseks, lihtsalt kordab seda väidet teiste sõnadega: "Et seda näha, pane me tähele, et kui me oleme seletanud kõikide teadvusse puutuvate kognitiivsete ja käitumuslike funktsioonide sooritamise [---], võib vastamata jääda edasine küsimus: miks kaasneb nende funktsioonide sooritamisega kogemus? Lihtne funktsioonide seletus jätab selle küsimuse lahtiseks."* (Vt Chalmers 1995.)

Meie vitalist võib kindlasti küsida sellesama sünge küsimuse: miks kaasneb nende funktsioonide soorimisega elu? Chalmers ütleb, et see oleks vitalisti puhul mõisteline viga, ning ma olen sellega nõus, kuid tal on tarvis kaitsta väidet, et tema teisikküsimus ei ole samuti mõisteline eksimus.

Vitalistlikule paralleelile otse vastu astudes teatab ta lihtsalt, et kui vitalistlikku skeptitsismi ajendasid kahtlused selle kohta, kas füüsilised mehhanismid suudavad "täita paljusid märkimisväärseid eluga seostatud funktsioone", siis tema skeptitsismiga on lood teised: "Teisest küljest pole kogemuse puhul küsimuse all funktsioonide füüsikaline seletamine. Selle asemel

on võtmeks kontseptuaalne idee, et funktsioonide seletamisest ei piisa kogemuse seletamiseks.” (Chalmers 1995.)

Ma kinnitan, et seda väites eksib ta rängalt. Kas inimesed seda mõistavad või mitte, just need teadvusega “seostatud märkimisväärsed funktsioonid” panevadki neid imestama selle üle, kuidas on võimalik, et teadvus pesitseb ajus. Tegelikult, kui (omaenda, esimese isiku) teadvusest hoolikalt *eemaldada* kõik need suurepärased funktsioonid, siis ei jää järele midagi, mille üle võiksime imestada.

Mis *mulle* omaenda teadvuse puhul, mida ma nii lähedalt tunnen, muljet avaldab, on mu rõõm mõnede asjade üle ja jahmatus teiste üle, mu tähelepanu hajumine ja koondumine, mu eelaimduse nimetamatu süvenev tunne ning mu lustlik hoolimatus mõnede tajumuslike detailide suhtes, mu kinnismõtted ja hooletusvead, mu võime manada esile kujutluspilte, mu võimetus hoida teadvuses korraga mitut asja, mu võime olla pisarateni liigutatud kalli inimese surma ereda meenutuse peale, mu võimetus tabada ennast nende sõnade moodustamiselt, mis ma mõnikord endale ütlen, ja nii edasi. Need on kõik pelgalt funktsioonide sooritamised või funktsioonide sooritamise keerukate dispositsioonide ilmingud. Introspektiivse tõendusmaterjali kataloogi tegemise käigus ei teaks ma, millele ma mõtlesin, kui ma ei suudaks neid enda jaoks identifitseerida nende funktsionaalsete eristuste järgi. Kui need maha lahutada, siis ei jää järele midagi peale (mõnede inimeste) veidra veendumuse, et on olemas mingi “kvalitatiivse sisu” sõnulseletamatu jääk, mis jääb üle kõikidest võimetest, mis meid liigutavad, rõõmustavad, häirivad või meile midagi meenutavad.

Chalmers soovib paralleeli füüsikaga, kuid see annab tagasilöögi. Ta arvab, et teadvuseteeooria võiks “pidada kogemust ennast maailma fundamentaalseks tunnuseks koos massi, laengu ja aegruumiga.” Ta märgib õigesti, et “[füüsikute poolt] ei ole tehtud katset seletada neid tunnuseid millegi lihtsama kaudu”, kuid et nad viitavad sõltumatule tõendusmaterjalile, mis on ajendanud neid selliseid fundamentaalseid kategooriaid *kasutusele võtma*. Chalmers vajab samasugust argumenti oma ettepaneku toetuseks, ent “kui me küsime, millised andmed ajendavad teda seda mõistet kasutusele võtma, valmistab vastus pettumuse: See on usk “kogemuse” fundamentaalsesse nähtusse”. Mõiste kasutusele võtmine

ei täida mingisugust seletuslikku rolli. Andmeteale toetuv argument on tsirkulaarne.” (Roberts 1995, märkus 8.)

Me võime seda näha, kui võrdleme Chalmersi ettepanekut veel ühe kujuteldava ummikmõttekäiguga: *armsuslusega* [*cutism*], seisukohaga, et kuna mõned asjad lihtsalt on armsad ning teised asjad ei ole üldsegi armsad — seda võib lihtsalt näha, hoolimata sellest kui raske on seda kirjeldada või seletada —, siis oleks tark postuleerida *armsus* fundamentaalse füüsika kategooriana koos massi, laengu ja aegruumiga. (Loomulikult *ei ole* *armsus* funktsionaalne omadus; ma võin kujutada ette kedagi, kes ei ole tegelikult üldse armas, aga käitub sellest hoolimata täiesti armsasti — tõsijutt.) *Armsuslus* paistab veelgi halvemas valguses kui vitalism. Keegi ei oleks minutitki tõsiselt vitalismile kulutanud, kui vitalistidel poleks olnud hulka sõltumatult kirjeldatavaid nähtusi — paljunemine, ainevahetus, eneseuundamine ja muu sellesarnane —, mida nende postuleeritud fundamentaalne eluelement oleks loodetavasti seletanud. Kui neid nähtusi suudeti teistviisi seletada, kukkus vitalism läbi, kuid vähemalt oli tal mingi plaan. Kuni Chalmers ei anna meile *sõltumatut* alust mõtlemaks selle massile, laengule ja aegruumile “kogemuse” lisamise drastilise sammu üle, võime tema ettepaneku arvata reservi.

Kirjandus

- Chalmers, David 1995. Facing Up to the Problem of Consciousness. — *Journal of Consciousness Studies*, vol. 2, no. 3, pp. 200–219. [Eesti k. “Otse teadvuse probleemi kallale.” — *Akadeemia*, 1999, nr 7, lk 1408–1440]
- Crick, Francis 1994. *The Astonishing Hypothesis: The Scientific Search for the Soul*. New York: Scribners
- Dennett, Daniel 1991. *Consciousness Explained*. Boston, MA: Little, Brown and Co.
- Dennett, Daniel 1995. Our vegetative soul — review of Damasio, Descartes’ Error. — *Times Literary Supplement*, 25. VIII, pp. 3–4
- Roberts, John 1995. Qualia and animal consciousness. (Center for Cognitive Studies working paper, 1995-#1.) Tufts University (unpublished)

DANIEL CLEMENT DENNETT (sünd. 1942) on tuntumaid vaimufilosoofe. Õppinud filosoofiat Harvardis ja Oxfordis, kus kaitses *Ph. D.* kraadi 1965. aastal. Professor ja kognitiivsete uuringute keskuse direktor Tuftsi ülikoolis Massachusettsis. Õpetanud ka California Irvine'i, Harvardi, Pittsburghi ja Oxfordi ülikoolis ning Pariisis asuvas *École Normale Supérieure*'is. Teoseid: *Content and Consciousness* (1969), *Brainstorms: Philosophical Essays on Mind and Psychology* (1978), *Elbow Room* (1984), *The Intentional Stance* (1987), *Consciousness Explained* (1991), *Darwin's Dangerous Idea* (1995), *Kinds of Minds: Towards an Understanding of Consciousness* (1996), *Brainchildren: Essays on Designing Minds* (1998). Koos Douglas Hofstadteriga on ta toimetanud koguteose *The Mind's I* (1981). *Akadeemias* on ilmunud tema "Kvaalide kvainimine", 1997, nr 12, lk 2657–2684; 1998, nr 1, lk 189–208 koos Bruno Mölderiga järelsõnaga Dennetti kohta "Dennett ja kvaalid", 1998, nr 1, lk 209–221.

Tõlkija

TEADVUS, INTENTSIONAALSUS JA VAIMUFILOSOOFIA

Richard Rorty

Tõlkinud Bruno Mölder

Termin "vaimufilosoofia" tuli ingliskeelses maailmas käibele 1950. aastatel, suuresti kirjeldusena väitlustele, mis said alguse Gilbert Ryle'i 1949. aastal ilmunud teedrajava raamatuga *Vaimu mõiste*. Ryle'i raamat polemiseeris kartesiaanliku ideega, et vaimuseisundid on mittemateriaalse substantsi seisundid. See poleemika ja sellest alguse saanud mõttevahetus tõid tähelepanu alla küsimuse vaimuseisundite redutseeritavusest käitumuslikele dispositsioonidele. Ryle'i põhiargumendi järgi oleme mõistnud vääriti selliste sõnade "loogikat" nagu "uskumus", "aisting", "teadvuslik" jne. Ta arvas, et traditsiooniline kartesiaanlik vaimuteooria oli "tõlgitsenud dispositsiooni ja toimingu vahelise tüübi-erinevuse väärtalt mittevaadeldavate vaimsete põhjuste ja nende vaadeldavate füüsiliste tagajärgede müütiliseks kaksikjao-tuseks" (Ryle 1949: 32). Ryle'i püüd tegelda vaimufilosoofia kui "kontseptuaalse analüüsiga" tugines Quine'i-eelsele ideele, et filosoofilised mõistatused kasvavad välja "meie keele loogika vääritimõistmisest".

Consciousness, Intentionality, and the Philosophy of Mind. — *The Mind-Body Problem: A Guide to the Current Debate*. Ed. by Richard Warner and Tadeusz Szubka. Oxford; Cambridge, Mass.: Basil Blackwell, 1994, pp. 121–127.

Copyright ©Basil Blackwell Ltd. 1994

Umbes samal ajal, kui Ryle'i raamat avaldati, hakkas selline ettekujutus filosoofiast põlu alla langema. Quine'ilikud ja wittgensteinilikud kahtlused sellise asja olemasolu suhtes nagu "meie keele loogika" hakkasid ennast tunda andma. Enamgi veel, esines kahtlusi, kas Ryle oli piisavalt seletanud kartesiaanluse usutavust. Ta ei aidanud meil aru saada sellest, miks üldse pidanuks keegi keelt niivõrd vääriti mõistma, nagu kartesiaanid oletatavasti tegid — miks oli üldse keegi teinud seda, mida Ryle kutsus "absurdseks kategooriaveaks". Ryle pidas küllaldaseks öelda, et Descartes'i imetus Galilei mehaanika vastu sundis teda vaimu käsitama kvaasi-mehaanilise protsessina (Ryle 1949: 19). Kuid vaevalt piisas sellest, et selgitada, kuidas pani Descartes kõiki võtma puhta kullana ideed mitteruumilistest kausaalsetest mehhanismidest, kuidas ta pani neid ajama käitumusliku dispositsiooni segamini sisemise sündmusega. Midagi oli tarvis ütelda silmanähtava intuitsioonidele vastukäivuse kohta Ryle'i väites, et "vaimu" mõiste on lihtsalt organismi käitumise eksitava kirjeldusviisi tulemus.

Järgmisel etapil pärast Ryle'i, 1950. ja 1960. aastatel, domineerisid J. J. C. Smarti ja David Armstrongi, kõige silmapaistvamate niinimetatud keskse-seisundi [*central-state*] materialistide kirjutised. Need filosoofid ütlesid, et me peaksime loobuma Ryle'i intuitsioonivastasest väitest, et kui arvame end rääkivat sisemistest sündmustest, räägime "tegelikult" käitumisdispositsioonidest. Ükski "kontseptuaalne analüüs" ei saa näidata, et mentalistliku diskursuse "tegelik tähendus" seisneb osutuses dispositsioonidele. Kuid Smarti ja Armstrongi arvates näitas see vaid, et filosoofid ei peaks ennast pidama keele analüüsijateks. Nad peaksid loobuma positivistlikust ideest, nagu saaks filosoofilisi väiteid kehtivaks muuta "tähendustele" apelleerides, teha filosoofilist tööd tähendusi "analüüsides".

Smart ja Armstrong panid ette, et selle asemel peaksid filosoofid mõtlema enesest kui loodusteaduse ja terve mõistuse lepitajatest, näidates, kuidas mitmesuguseid hariliku keele sõnu saab tõlgendada osutavana seda sorti protsessidele, mida loodusteadus oskab uurida, nt ajuseisunditele. Sellised tõlgendused on pigem ettepanekud kui avastused, ettepanekud, mida dikteeris meie empiirilise teaduse olukord, mitte "meie keele loogika". Materialistide meelest oli Descartes'i ränga eksimise põhjuseks see, et

tema ajal oli ajufüsioloogia liiga primitiivne, et panna tunnetuse füüsikalistlikku, mikrostruktuurset seletust paistma tõsiseltvõetava uurimisprogrammina. Seega oli Descartes'ist mõistlik kutsuda välja "kummitus masinast". Meie, nüüdisaegsed, oleme siiski jõudnud sellisele seletusele juba kuuldekaugusse. Seega on filosoofia ülesandeks nüüd kõrvaldada kartesiaanlikud varem, mis panevad meid arvama, et psühholoogia on midagi enam kui bioloogia kohahoidja. Täpsemalt on tema ülesandeks meid veenda, nagu Armstrong ütleb, et:

Vaimuseisundi mõiste on selle mõiste, ükskõik milleks ta võib osutada, mis on vallandatud inimeses teatavate stiimulite poolt ja mis omakorda vallandab teatavaid reaktsioone (Armstrong 1968: 79).

Armstrong märkis siiski, et tema enda ja Ryle'i seisukohad on intuitsioonidele ühtviisi vastukäivad. Nagu ta ütleb:

Seisukohta, et meie arusaam vaimust ei ole midagi muud kui arusaam sisemisest printsibist, mis on valmis vallandama teatavat laadi käitumist, võidakse arvata jagavat [Ryle'i] biheiviorismiga teatavat nõrkust. Moodsad filosoofid on asja iva biheiviorismi kohta väljendanud, öeldes, et ehkki biheiviorism võib olla vaimu rahuldav seletus *teise isiku vaatepunktist*, ei kõlba ta *esimese isiku* vaatepunktiks [---] Me oleme teadvusel, me kogeme. Kas saame siis öelda, et olla teadvusel, kogeda, tähendab lihtsalt, et meis toimub midagi, mis on valmis vallandama teatavat laadi käitumist? (Armstrong 1980: 197).

Armstrongi vastuseks nendele küsimustele oli, et me peaksime kogemuse, teadvuse mõistet tõlgendama kui uskumuste omandamist oma siseseisundite kohta. Näiteks valust teadlik olemine tähendab uskumuse omandamist oma närviseisundi kohta. Armstrong võttis asja kokku öeldes:

Omaenda vaimuseisundi teadvustamisest [---] võib mõelda kui sisemisest seisundist või sündmusest, mis on võimeline selektiivseks käitumiseks, antud juhul selektiivseks käitumiseks omaenda vaimuseisundi suhtes. [---] Teadvus on iseenast skaneeriv mehhanism kesknärvüsteemis (1980: 199).

Järgmine aste vaimufilosoofia arengus oli siiski Armstrongi rõhuasetusega füsioloogiale võrreldes samm tagasi, psühholoogilisele teatava autonoomia nõudmise suunas. Selle materialismivastase sammu peamiseks motiiviks oli Hilary Putnami argument,

et ühtsama käitumuslikku dispositsiooni võivad põhjustada paljud erinevad ajuseisundid. Ajud võiksid olla sama erinevad kui arvuti riistvara, kuid nii, nagu sama programm võib joosta paljudes erinevates masinates (mis on tehtud paljudest erinevatest materjalidest ja konstrueeritud üsna erinevate põhimõtete alusel), võivad samad vaimuseisundid esineda sõltumatult mis tahes konkreetsest füsioloogilisest sündmusest.

See analoogia, ühelt poolt arvuti riistvara uurimise ja füsioloogia vahel ja teiselt poolt arvuti tarkvara uurimise ja psühholoogia vahel, oli alguseks vaimufilosoofia üleminekule psühholoogiafilosoofiaks. 1950. aastate ja 1960. aastate küsimuse asemel — “Kuidas kummutada Descartes’i?” — sai 1970. aastate küsimuseks “Kuidas saada aru kõigist neist uurimisprogrammidest, millega kognitiivpsühholoogid algust on teinud?” Vastuseks oli: mõeldes vaimuseisunditest kui *funktsionaalsetest* seisunditest, seisunditest, mis vahendavad sisendit ja väljundit nagu arvutite programmeerimiseisundid ja mida saab nagu programmeerimiseisundeidki käsitada kui olukordade sümbolilisi representatsioone — kui lauselsi hoiakuid. Umbes järgmiseks kahekümneks aastaks sai “funktsionalism” keha-vaimu probleemist huvitatud anglosaksi filosoofide seas valdavaks mõttevooluks.

Oluline on rõhutada, et funktsionalistid võtsid teadvuse suhtes omaks samasuguse hoiaku nagu Ryle ja keskse-seisundi materialistid. Nagu Searle on õigesti öelnud, märgistab kogu vaimufilosoofia ajalugu Ryle’ist peale keeldumine teadvust tõsiselt võtmast või täpsemalt, nõudmine pidada “teadvuslikku kogemust” *uskumuste omamiseks*. See nõudmine võimaldas funktsionalistidel heita kõrvale küsimuse “Kas arvutid on teadvuslikud?”, öeldes, et arvuteid saab niimoodi programmeerida, et nad teataksid omaenda programmeerimiseisunditest (vt Putnam 1961: 148), representeerisid sümboliliselt omaenda sümbolilisi representatsioone.¹ Selline võime on nende järgi kõik, mida “teadvusliku kogemuse” mõiste tähendab.

Ryle’i, Putnami ja Armstrongi ühine keeldumine kartesianismi tõsiselt võtmast ei tulnud seega mitte niivõrd nende võimetusest

¹ Putnam kasutab selles viljastavas artiklis — esimeses, mis arendab detailselt programmi-vaimu analoogiat — introspektsiooni analoogina armstrongilikku iseene skaneerimise mõistet.

võtta tõsiselt ideed mittemateriaalse entiteedi seisundist, kui nende võimetusest võtta tõsiselt "uskumuse omamisest eraldiseisva teadvusliku kogemuse" mõistet. Nii et kui Thomas Nagel kaebas, et kõik need filosoofid on eiranud teadvusliku kogemuse *fenomenoloogiat* — *mis tunne on olla teadvuslik* —, siis pidas Daniel Dennett küllaldaseks vastata, et "mõtlemine, et *p*, [---] ammandab meie vahetu teadlikkuse" (1978: 165).

Kogemuse ja uskumuse identifitseerimist Dennetti poolt tuleks vaadelda osana samast mõttesuunast, mis juhatab filosoofid eemale sõnade locke'ilikust käsitusest ideede nimedena — sõnadest, mis on võimelised omama tähendust kogemuste nimetamise läbi — ja lähemale holistlikule seisukohale (mida jagasid Quine ja Wittgenstein), et sõnadel on tähendus nende koha tõttu keelemängus. Selle suuna järgimine viis neid tasapisi üha lähemale naturalismile: tunnustama põhimõtet "Kui loodusteadus ei suuda meile rohkem öelda, kuidas see töötab, siis pole seda olemas". Holistlikku keelefilosoofiat ja sellist naturalistlikku (või kui soovite, "objektivistlikku") hoiakut ühendab vaade, et *milleski arusaamine tähendab selle ja teiste asjade vaheliste seadusesarnaste seoste avastamist*. See vaade, et *x*-ist arusaamine on pigem seadusesarnaste regulaarsuste avastamise küsimus, mis seovad selle käitumise *y*, *z* jne käitumisega (mitte aga selle isoleerituna vaatlemise, selle sisemisse loomusse tungimise, selle *seesmist* [*intrinsic*] omaduste avastamise ja sellesarnase tegevuse küsimus), on pärit Galileilt, kes on tuntud selle pooldest, et ta asendas teadvusliku seletuse aristotelliku asja/loomuse raamistiku seaduse/sündmuse raamistikuga. Galilei eeskuju õpetas meid vältima sellist entiteedi *seesmise* omaduse mõistet, mida *ei saa* vaadelda selle entiteedi ja teiste entiteetide vaheliste seoste huljana.

See, kes jagab seda galileilikku ilmavaadet, umbusaldab tuginemist vahetule kogemusele ja eriti ideed, et teatud kogemusi ei saa panna sõnadesse ega allutada argumendile. Sest see ilmavaade kallutab koos Wittgensteiniga arvama, et kui fraasil "mis tunne on olla teadvusel" on tähendus, siis peavad leiduma kriteeriumid otsustamiseks, kas ja millal see omadus rakendub: millal kellelegi ainult näib, et ta tunneb ära selle omaduse kohalolu, ja millal ta tegelikult selle ära tunneb. Niisiis ütleb Dennett:

Subjektiiitse valdkonna kaitsja, nagu Nagel, peab möönma, et üldiselt, kas oli või ei olnud mingit tunnet olla x , kas subjekt koges või ei kogenud x -olemist — subjektiiivset valdkonda, *defineerivad* küsimused —, on küsimused selle kohta, mille suhtes subjekti pärastine subjektiiivne arvamus ei ole autoriteetne. Ent kui subjekti enda veendumused asja ei otsusta ja kui on nii, nagu Nagel väidab, et ka objektiivsed kaalutlused pole lõplikud, voolab subjektiiivne valdkond teadmise piiridest sootuks välja, kui ehk mitte arvestada subjekti veendumusi veenvana näiva praeguse suhtes (Dennett 1978: 143).

Ryle'i, Armstrongi, Putnamit ja Dennettit ühendab omavahel ja ühtlasi eristab Nagelist ja Searle'ist see, et esimesed filosoofid on nõus *laskma* subjektiiivsel valdkonnal teadmise piiridest ja filosoofiast sootuks välja voolata. Nad arvavad, et kui filosoofia üldse kavatseb liituda loodusteadusega, peab ta elimineerima verifitseerimatu, rääkimatagi sõnulseletamatust. Seega ei omanda väide, et jutt "teadvuslikust kogemusest" on pelgalt eksitav viis kõnelda uskumustest, tõepära mitte mingist konkreetsest avastusest kogemuste kohta, vaid pigem väga üldisest metafilosoofilisest maailmavaatest.

Seevastu niisugused filosoofid nagu Nagel ja Searle kinnitavad, et just tähelepanu subjektiiivsele valdkonnale on vajalik selleks, et filosoofia ei langeks tagasi dogmatismi.² Nagel alustas oma viljastavat artiklit "Mis tunne on olla nahkhiir?", öeldes: "See on teadvus, mis teeb keha-vaimu probleemi tõeliselt käsitlematuks." Tema peamine mõte sisaldub tolle artikli järgmises lauses:

Tundub kahtlemata ebatõenäoline, et me jõuame inimkogemuse tõelisele loomusele lähemale, kui loobume inimliku vaatevinkli konkreetsest ja püüdleme sellise kirjelduse poole, mis oleks arusaadav olenditele, kes ei suuda kujutleda, mis tunne on olla meie (Nagel 1996: 2100).*

²Vt Nagel 1986: 11: "Vabastamise nime all on need liikumised pakkunud meile intellektuaalse repressiooni." Vt selle lõigu arutelu Dennetti poolt lk 5 teoses *The Intentional Stance* (Dennett 1987) ja ka Nageli selgitust (lk 106), miks tema seisukoht on ühitamatu wittgensteinliku keelekäsitusega.

*Tiiu Hallapi tõlkes. *Tlk.*

Searle kordab seda mõtet, kui ütleb, et seisukohani, mille järgi “vaimuseisundeid saab täielikult määratleda nende kausaalsete seoste kaudu”, ei ole kunagi

jõutud kõnealuseid nähtusi lähemalt vaadeldes. Mitte keegi pole kunagi vaadelnud omaenda kohutavat valu või sügavaimat muret ning järeldanud, et nood on kõigest Turingi masina seisundid või et neid saaks tervenisti määratleda nende põhjuste ning tagajärgede kaudu või et nende seisundite omistamine iseendale oleks kõigest enda suhtes teatud seisangu** võtmise küsimus (Searle 1983: 262–263).

Nageli ja Searle'i oponentidele on siiski kogu see jutt teemal “mis tunne on olla”, “tõeline loomus” ja “lähem vaatlus” Galilei-eelne obskurantism. Nende jaoks on vaim kõik see, mida psühholoogia uurib, ja psühholoogia on teadusharu, mis otsib seaduse moodi seoseid avalike sündmuste vahel. Ükski seda sorti korrelatsioon ei hõlma selle lähemat vaatlust, mis tunne on tunda valu, ja veelgi vähem hõlmab ta seda, mis tunne on omada uskumust.

Ma pole viimastel aastatel vaimufilosoofiaga tegelnud, osalt seetõttu, et mu huvid on muutunud, kuid osalt ka seetõttu, et minu meelest on Dennett ja Davidson ära ütelnud kõik, mida oleksin tahtnud ütelda — ja on teinud seda palju selgemini, kui mina oleksin suutnud. Davidsoni lugemine on mind veennud, et ma olin ikka veel liialt füsikalist, kui kirjutasin *Filosoofia ja looduse peegli*. Pragmatist ei tohiks ütelda, nii nagu mina olin ikka veel pooleldi valmis ütleva 1979. aastal, et füüsika räägib meile kõike, mida meil on tarvis teada sellest, mis viisil maailm on, vaid peaks pigem järgima Goodmani ja Putnami ning ütleva, et ei ole olemas “Viisi, Kuidas Maailm On”. Nagu ma märkisin ühes

**Searle viitab Daniel Dennetti eristusele kolme tüüpi lähenemise vahel mingile süsteemile: *disaini* seisang [*stance*] — süsteemi käitumist seletatakse ja ennustatakse arvestades üksnes süsteemi teleoloogilist funktsionaalset disaini; *füüsiline* seisang — ennustamine põhineb süsteemi füsikalisel seisundil ja loodusseadustel; *intentsionaalne* seisang — süsteemi käsitatakse intentsionaalse süsteemina ja tema käitumist ennustatakse ning seletatakse teatud ratsionaalsuse eeldustest lähtuvalt, talle omistatakse eesmärgid (soovid) ja teatud informatsiooni valdamine (uskumused). Vt D. Dennett. *Intentional Systems*. — *Journal of Philosophy*. 1971, vol. 68, 4, pp. 87–106. *Tlk.*

Davidsoni tõlgenduses pealkirjaga "Mittereduktiivne füüsikalism", on Davidsoni "anomaalse monismi" moraaliks see, et mentalistlik keel ei ole sugugi rohkem füüsilise reaalsuse mingi osa kirjeldamisviis, kui füüsikalistlik keel on (teiste asjade seas) mentaalse reaalsuse kirjeldamisviis.

Minu arvates täiendab Dennetti vaimufilosoofia kenasti wittgensteinlik-davidsonlikku keelefilosoofiat. Dennetti lugemine on teinud mind uskumuste omistamise holistliku iseloomu olulisusest teadlikumaks, kui ma olin *Filosoofia ja looduse peegli* kirjutamise ajal. See holism seostub selle põhjaliku holismiga, mis paneb Davidsoni ütleva, et "sellist asja nagu keel ei ole olemas, kui keel on midagi sellist, nagu paljud filosoofid ja lingvistid on eeldanud" (Davidson 1986: 446). See viimane davidsonlik õpetus tundub mulle kenasti harmoneeruvat konneksionistliku lähenemisega tehisintellektile ja Dennetti "mitmekordsete visandite" mudeliga selle kohta, kuidas vaim töötab.

Dennett ei ole siiski nii varmas kui mina hülgamma representatsiooni mõistet ja ütleva koos Davidsoniga, et "uskumused ei representeeri midagi" (Davidson 1989: 165–166).³ See Dennetti ja minu vaheline jäänuk-lahkarvamus pole niivõrd vaimufilosoofiline kui metafilosoofiline: nimelt et, kas vaimufilosoofiat tuleks võtta kui mentaalsete representatsioonide uurimist või pigem representatsionalistlike arusaamade terapeutilist lahustamist.⁴

Kirjandus

- Armstrong, David M. 1968. *A Materialist Theory of the Mind*. London: Routledge & Kegan Paul
- Armstrong, David M. 1980. The Nature of Mind. — *Readings in the Philosophy of Psychology*. Vol. 1. Ed. by N. Block. Cambridge, MA: Harvard University Press, pp. 191–199

³Vt teatud sorti anti-representatsionalistlikku manifesti sissejuhatusest ("Antirepresentationalism, ethnocentrism, and liberalism") minu teosele *Objectivity, Relativism and Truth* (Rorty 1991). See raamat sisaldab ka esseed "Non-reductive physicalism", millele ma ülal viitan.

⁴Olen esitanud ka kriitikat Dennetti jäänuk-representatsionalismi aadressil oma [artiklis] "Holism, intrinsicity and the ambition of transcendence" (Rorty 1993). Dennetti vastus on samas köites.

- Davidson, Donald 1986. A Nice Derangement of Epitaphs. — *Truth and Interpretation: Perspectives on the Philosophy of Donald Davidson*. Ed. by E. LePore. Oxford: Blackwell, pp. 433–446
- Davidson, Donald 1989. The Myth of The Subjective. — *Relativism: Interpretation and Confrontation*. Ed. by M. Krausz. Notre Dame, Ind.: Notre Dame University Press, pp. 159–172
- Dennett, Daniel C. 1978. Toward a Cognitive Theory of Consciousness. — *Brainstorms: Philosophical Essays on Mind and Psychology*. Montgomery, Vt.: Bradford Books/MIT Press, pp. 149–173
- Dennett, Daniel C. 1987. *The Intentional Stance*. Cambridge, MA: Bradford Books/MIT Press
- Nagel, Thomas 1986. *The View from Nowhere*. Oxford & New York: Oxford University Press
- Nagel, Thomas 1996. Mis tunne on olla nahkhiir? — *Akadeemia*, nr 10, lk 2090–2107. [Originaal 1974]
- Putnam, Hilary 1961. Minds and Machines. — *Dimensions of Mind: A Symposium*. Ed. by S. Hook. New York: Collier, pp. 138–164
- Rorty, Richard 1991. *Philosophical Papers*, vol. 1: *Objectivity, Relativism and Truth*. Cambridge: Cambridge University Press
- Rorty, Richard 1993. Holism, Intrinsicity and the Ambition of Transcendence. — *Dennett and His Critics: Demystifying Mind*. Ed. by B. Dahlbom. Oxford: Blackwell, pp. 184–202
- Ryle, Gilbert 1949. *The Concept of Mind*. London: Hutchinson. [Eesti keeles I ptk: “Descartes’i müüt”. — *Akadeemia*, 1996, nr 8, lk 1666–1680]
- Searle, John R. 1983. *Intentionality: An Essay in the Philosophy of Mind*. Cambridge: Cambridge University Press

RICHARD RORTY (sünd. 1931) on USA filosoof. Õppinud Chicago ja Yale’i ülikoolis, alates 1982 Virginia ülikooli professor. Tegelnud nii analüütilise kui nn kontinentaalfilosoofiaga, põhihoiakult pragmatist. Peateosed: *Philosophy and the Mirror of Nature* (1979); *Consequences of Pragmatism* (1982); *Contingency, Irony and Solidarity* (1989); *Objectivity, Relativism, and Truth* (1991); *Essays on Heidegger and Others* (1991) ja *Truth and Progress* (1998). *Akadeemias* on varem ilmunud Rorty essee “Pragmatism ja filosoofia” (1992, nr 1, lk 29–56; nr 2, lk 268–290) koos Märt Väljataga järelsõnaga “Richard Rorty lahe ironia” (1992, nr 2, lk 291–302).

5. Varsti muutus aeg veelgi proosalisemaks ja muusagi hakkas avaldama languse märke. Ta sarnanes välimuselt juba tavalisele Vaestepatuste alevi elanikule. (Järgneb lk 1479)

VÕÕRAS IGAS MAAILMAS

Uku Masing

Kus ma istun? Ons mul nime? Kus ma istun? Mis on see
kirkendav asi,

mis on see mina?

Küllap näen, mida näen?

Küllap kuulen, mida kuulen?

Kas oksa viskas jooksva poisi jalgade ette üks tuul,

kuhu ta kukkus, kuhu ta pää löi

aastate, sadade aastate eest?

Kuidas ta istub siin?

Rabataeva vinusse toibevõitu taevas vajub päike.

Kuis ma juhtusin siia? Kus ma olin? Mis love, mis minestus?

Ei midagi!

Äsja ju teadsin, teadsin loitsu kõikemuutvat, oh, loovat,

kuhu ta suitsuks kustub?

Üks seletab, võõraid asju üks küsib,

mida olevaks uskuma pean, sest ta meenutama sunnib,

ehkki ma ei tea, ei tahagi teada. Sunnib tagasi! Milleks?

Kas ma uurin endalt, kes ta on, kes minus jaatada püüab,

kas ma võtsin ta teisena vastu, keda ootasin?

Kelle järele tulin?

Arvan end teadvat,

mis on putk, mis põõsas, haljas kõik mu ümber ja küsija õlad,

Käsitirjast "Saadik Magellani pilvest".

aga, kuis ma sattusin siia?

Äsja teisal, võimatult teisal. Kes mind hõõritas välja
millestki, mis pole tühjus?

Miks ta mind paiskas alla, kuhu ma enam ei tahtnud, kuhu
tõrkusin?

Kelle järele tulin?

Milline päev mul kunagi katki lõigati siin?

Oh, mis on see kunagi?

Tõesti, ma visatud tänna, tõesti, nüüdsama mind heideti!

Oh, kui karmid tiirud, kui kibedad keerud
kiskusin läbi ruumkandle katkenud keelte!

Kui veel keegi küsinuks nime? Ehk siis toonase reetnuksin,
lausunuksin nüüdse teadamata, kellest ma räägin.

Kesse mind sunnib, kes tõmbab siilust,
kisub tagasi ellu, kuhu radu nii kümneid nagu tihedas metsas?
Sõõmukaupa joon meeli, kiirekaupa loon mälu ega taha,
oh mu suitsuks hääbuvat loitsu!

Ainult siitsamast alata uuesti
nagu järsku süttiv jutt, nagu lõik vileloost,
nagu midagi muud!

Ons kergemat veel kui vidukil silmi naerda siin voorel,
kuhu ilmakaarte kerilaud on käändunud kummuli
mängides viimast paari?

Millise jääva maja võin rajada näsiniinte alla,
hüti nurgakivid, kuhu nad pandi,
mida tegema hakkama?

Miks mind saadeti jälle? Kelle järele? Mis jäi pooleli siia
äsja või ammu?

Oh, kas ehk ütlema puujuure ümber ainult,
mis on raba peitu punavas päikeses igituttavat?
Otsima tunaseid päevi, hagama toonaseid tegusid?

Milliseid?

Midagi siinsamas katkes. Muidu sammuksin mujal
otsides ehaneidu,
korjates surmarohtu
vasakul puusal paun, jalas kirevad viisud.
Siin ma seisin kord. Kes kihutas minema, kes mu tappis?
Milleks tagasi, milleks?
Oh Jumal, meelde ei tule, kuna elasin,
kus ma käisin, kus ma praegu vaevlen katsudes mõista,
üks tühjusest tulnu, võõrsilt tulnu, üks eimidagi olev.
Oh Jumal, kui ma otsast alata võiksin mäletamata midagi,
kaasas teadmata sõna,
selge sein tõuseks möödunu ette, selgesinine sein!
Jätku mind ometi nõnda,
ärgu kadunud hetki otsima pangu!
Eilast päeva ei taha, minevikku ei soovi selles maailmas
kuskil kauges paigas, mida kunagi mõelnud
ega siin, kus kohta mul pole,
ega siin, kus võõras kõik,
kus ma endast pean midagi teadma, mida teada ei viitsi,
sunnitult unustama tõtt.

Võõras või tuttav? Ons vaid mu mõeldud see naine, kes pakub
aega mulle ja ruumi?

Jaanipäeva ta pakub, hallrästast ja poissi, vesirooside järve,
pakub põlenud veskit ja tuult, pakub pehkivat torni,
rabajõge pakub jälki, kõoraamatut ainsat, oma põlvi ja õlgu —
päevakeeks ei mõista helmi neid lükkida mina,
piltideks loitsida poolikuid lauseid
paljudelt lehtedelt.

Mis on tal see Verginius, kes tal Inglismaalt kirjutas,
kelle tööd mina teinud?

Läbi tuhandete viivude seinteks kerkinud mere,

läbi kõuevihmade müüride,
mille virvendust aiman nii nagu Ebavere mäge
tulikõleda lõuna põuas?
Küllap usun ta sõnu, ehkki ühtki olevaks panna ei suuda,
küllap ta on mu naine,
aga, kust ma teda tunnen, kui ei mäleta muud?
Lahkunuid meelde mulle loob
püüdma, kinni hoidma tõrksaid silmi
pildi keskelt, millest nad haaratud pihku.
Aga jaanipäeva õhtu, kuidas just jaanipäeva õhtu,
mil kombel sattusin siia?

Raudnööri jupid on kellegi mänguks
selles maailmas, kuhu tulin, olevat ammugi olnud.
Ons ikka tõsi siis, mida ütleb see, keda tean? Oh, kelleks tean?
Kas on tehtud rongid meiegi tarbeks?
Kas me tulnud hommikul kottu, mis viimseni meelest,
linnast, mille nime ei mäleta,
öelnud toidu eest kiitu, ise saanud selles piduse päeva,
ostnud nõõri surmani sidumaks taimi ja naernud,
kirikakraid vaadanud murus ja kiiviteid kuulnud
ühe pimedate eide seletada püüdes meid?
Ons mingi päev mööda,
jaanipäeva õhtu nüüd
päikese nihkudes Jumala valda tuhmide rabade taha,
üle inimeste vaevatöö ahervarte kõikide radade ääres?
Aga üle paakspuu võsa ja kaskede torn, mida vaatama tulla
kolmkümmend kolm täit aastat olla ma isunud!

See pole tõsi! Küsigu, rääkigu, kinnitagu! Nüüdsama ärkasin
pikast unest sumetiheda õhtu eeli
uskudes loojangut koidikuks leigetinedaks,
unistades päevade päeva selle hommiku vastast.
Oh, mida ma teadsin ärkamisviivul, millist tõe jõudsin näha?

Miks ma ei mäleta, mäleta enam?

Kes ma olin? Koolipoiss mina olen
varahommiku kastel virgunud venivast tõvest.

Kus on mu kott? Pärast jään hiljaks!

See siin on võõras!

Oh Jumal, milleks tema, kelles kahelda mitte ei mõista,
tema, kes kiusab nagu koolis pärides asju, mida ma teada ei või,
käsib uskuda ikka, et ammugi õhtu,
jaanipäeva salalik õhtu?

Oh Jumal, kas ma siis tõesti
elanud viiskümmend aastat, teinud mingit tööd,
kas ma tõesti
näinud nii palju enne ja rikkunud,
kas ma ei saa siit enam alata?

Hetkes, mil pole mõõtu,
tõesti vaatasin ärkvel
säääl,

säääl, kus mu ruumajatu majatuum, kus ikka kujusõnatu süng.

Milleks ärkasin, mida teatasin neile, kuulutama peaksin?

Küllap midagi ainiti kästi,
uuesti voodisse pikali seati,
rübata anti, klaasmähkmeisse neoti silmad ja pää,
paisati tänna, kui uinusin.

Miks on kõik nõnda,
mis on teist selles õhtus, võigaspüha ja nõudvat?

Mis siis minuga siinsamas juhtus
tuhande aasta eest, kümnetuhande,
kunastahes?

Kesse viskas, oh, milleks?

Läbi tesseraktkandle katkenud keelte
valus spiraal, keermed tulvil nõelu ja tühjust,
aga säääl pole tühjust, kust mind visati linnuna üles ja alla,

Võõras igas maailmas

sääl pole taevas või valgus, pole põrgu ja pime.

Oh siis jällegi, jällegi

eluks endiselt jätkugu ühe tõbise ulm,
mida moendatud viiskümmend aastat,
viletsalt ikka.

Teisedki käinud, teisedki teavad seda teist, seda midagi muud,
ehkki soninud mööda temast kõik ja minagi.

Ühte vaid rohkem tean nendest. Heldeke, miks ma ei tunne, ei ela!

Ühte vaid tean tema teest.

Sinna viib üks mõte, üks meel, üks rahu, eimillegi soov,
mida ma tuusin enne, kui järsku tõusin Teises Maailmas
viivuks, mil pole mõõtu.

Tean ega tunne!

Mis mulle anti kaasa, mis käsu tõin teades, et unustama pean?

Kas jälle terveks hakkab sääl saama,
pikka unepõlve ainult üürikest aega veel?
Millal võin ärgata siit? Millal võin surra?

Aga tema, kes minuga, tema, keda kuidagi tean ega küsi, kes ta on,
kõik, keda ta tundvat kuulutab mind,
aga see vastses ulmas päälesunnitud tõbine elu,
kes nad on mulle sääl?

Kes olen ma ise?

Oh Jumal, kui ma uskuda julgeksin, et ei minu kasutu aru
ole lõikumisnäljase laual ainult üks katseloom sääl!

24.–25. VI 1959

BERKELEY VAATED “LOODUSFILOSOOFIALE” JA NENDE TÖLGENDUSI

Roomet Jakapi

Käesoleva artikli eesmärgiks on tutvustada neid George Berkeley vaateid ja probleemikäsitlusi, mida me tänapäevaselt võiksime nimetada teadus- või füüsikafilosoofilisteks. Sealjuures keskendutakse pigem tema põhihoiaku ja -arusaamade väljatoomisele kui neist tulenevate üksikprobleemide vaagimisele, ehkki vähemalt osale neist ja samuti mõningatele väljapakutud lahendusvariantidele osutatakse.

Kirjutistes “loodusfilosoofia” [*natural philosophy; philosophia naturalis*] üle, mille all ta tavaliselt peab silmas mehaanikat¹, esineb Berkeley enamasti filosoofist kriitikuna, kuid tuleb tunnistada, et ses kriitikas on ette aimatud kaasaegses füüsikas oluliseks osutunud ideid. Järgnevas püütaksegi kokkuvõtvalt esitada ning pisut ka kommenteerida neis kirjutistes esitatud vaateid — peasjalikult refereerivalt. Põhiliseks allikmaterjaliks on Berkeley “Printsiibid” (*A Treatise Concerning The Principles of Human Knowledge*, 1710, lüh. PHK), eriti paragrahvid 101–117, traktaat “Liikumisest” (*De Motu: sive de motus principio et natura, et de causa communicationis motuum*, 1721, lüh. DM) ja “Siris” (*Siris: A Chain of Philosophical Reflexions and Inquiries*

¹Berkeley matemaatikaalased tööd (*Arithmetica Absque Algebra aut Euclide Demonstrata*, 1707; *Miscellanea Mathematica*, 1707; *The Analyst; or, A Discourse addressed to an Infidel Mathematician*, 1734; *A Defence of Free-Thinking in Mathematics*, 1735, lisaks *Printsiipide* sissejuhatus ning paragrahvid 118–132) väärivad omaette käsitlust.

concerning the Virtues of Tar-Water, 1744, lüh. S)². Berkeley arusaamad "loodusfilosoofiast" ja samuti nendega seotud metafüüsika ei ole neis, juba oma eesmärgilt üsnagi erinevates töödes ühtelangevad ega üksikasjadeni kooskõllalisse tervikusse haaratavad. Iseäranis *Siris*'es, tundub, on tegu uue, esmapilgul varasemate vaadete kõrval kummastust tekitava maailmakäsitusega, mis lähemal vaatlusel ei pruugi siiski osutada eelnevaga seostamatuks. *Printsiipides* ja traktaadis *Liikumisest* esitatut võib üldjoontes kokkukuuluvaks ja teineteist täiendavaks pidada, kui-gi detailides on erinevusi. (Viimases leidub ka üks viide esimeses absoluutse ruumi vastu toodud argumentidele. Vt DM 55.)

"LOODUSFILOSOFIA TÕELINE OTSTARVE JA EESMÄRK"

Nagu üldiselt teada, eitab Berkeley vaimu-, mee- [mind] ehk hingevälist (materiaalset) maailma. Seejuures pole ta aga kauge- ltki mitte kriitiliselt ega skeptiliselt meelestatud loodusteadus-liku tegevuse suhtes uusaegses mõttes; otse vastupidi: Newton, kelle *Printsiibid* ilmuvad kaks aastat pärast Berkeley sündi, on tema jaoks vaieldamatult autoriteediks, kelle avastusi ja eksperimente ta korduvalt otseselt või kaudselt tunnustab (vt DHP 2453; DM 36, 41; S 245; jm). Berkeley ei kahelnud ei Newtoni me- haanika vajalikkuses ega selle printsiipide paikapidavuses, olgugi et ta neid omamoodi interpreteeris ja mõningaid Newtoni jaoks kahtlemata olulisi üksikasju kahtluse alla seadis.

²Lisaks viidatakse Berkeley "Kolmele Dialoogile" (*Three Dialogues between Hylas and Philonous*, 1713, lüh. DHP) väljaande Berkeley 1997 järgi, kirjavahetusele Samuel Johnsoniga aastaist 1729–1730 (lüh. CBJ) väljaande Berkeley 1996 järgi, "Alciphronile" (*Alciphron: or, the Minute Philosopher. In Seven Dialogues*, 1732, lüh. Alc.), "Nägemisteooria kaitsesele ja seletusele" (*The Theory of Vision Vindicated and Explained*, 1733, lüh. TVV) ning Newtoni "Printsiipidele" (*Philosophiae naturalis principia mathematica*, 1687, lüh. Princ.). Berkeley töödele viidates on tavaliselt ära toodud paragrahvinumber, vastaval puhul aga ka kirja, dialoogi või ka ainult lehekülje number.

Asudes lähemalt loodusfilosoofia juurde Berkeley käsitluses, võiks esmalt vaadelda tema arusaamist selle ettevõtmise eesmärgist. Siingi toetub ta Newtonile:

Loodusfilosoofia tõeline otstarve ja eesmärk on seletada looduse fenomene, mida tehakse loodusseadusi avastades ning üksikuid ilminguid [*appearances*] neile taandades. See on Sir Isaac Newtoni meetod; ning säärane meetod või kava ei ole vähimalgi määral vastuolus printsiipidega, mis mina aluseks sean. (CBJ II, 1.)

Teisal ütleb Berkeley loodusfilosoofia eesmärgi — fenomenide seletamise kohta järgmist:

On olemas kindlad üldised seadused, mis läbivad kogu looduslike efektide ahelat — neid õpitakse looduse vaatlemise ja uurimise teel ning rakendatakse inimeste poolt nii moodustamaks kunstlikke asju elule kasuks ja kaunistuseks kui seletamaks mitmesuguseid *fenomene*: ning see seletamine seisneb üksnes kokkusobivuse näitamises, mis igal üksikul fenomenil on üldiste loodusseadustega, või, mis on seesama, *ühetaolisuse* avastamises, mis valitseb looduslike efektide keitamisest. . . (PHK 62).

“Loodusfilosoofia” on jätkuks argiteadmisele ning fenomenide tundmise seisukohalt seisneb erinevus viimastest vaid “mõistmise suuremas ulatuses, millega avastatakse looduse kätetöö analoogiaid, harmooniaid ja ühtivusi ning seletatakse üksikuid efekte, s.t taandatakse neid üldistele reeglitele. . .” (PHK 105). Need reeglid “laiendavad meie vaadet selle taha, mis on presentne ja meile lähedal, ning võimaldavad meil teha väga tõenäolisi oletusi asjade kohta, mis võisid toimuda väga suurel kaugusel ajas ja kohas, samuti nagu ennustada tulevaid asju. . .” (*ibid.*). Nii-siis saab *Printsiipidest* välja lugeda niipalju, et loodusfilosoofia eesmärgiks on avastada loodusseadusi, seletada üksikfenomene neid loodusseadustele taandades, teha järeldusi meist aja või koha poolest kaugete fenomenide kohta ning ennustusi. (Vt ka S 252.) Traktaadist *Liikumisest* näeme, mida Berkeley täpsemalt silmas peab:

Kahtlemata võib ütelda, et miski on mehaaniliselt seletatud, kui see on taandatud nondele kõige lihtsamatele ja universaalsematele printsiipidele ning korektse arutluskäigu abil on näidatud nendega kooskõlas ja seoses olevat. Sest kui loodusseadused on kord avastatud, siis tuleb filosoofil näidata, et nende seaduste kestvast järgimisest,

see tähendab, neist printsiipidest järgneb iga fenomen paratamatult. Seda tähendabki fenomenide seletamine ja lahendamine, põhjuse, s.o selle aluse määramine, miks nad aset leiavad. (DM 37.)

Nendeks universaalseteks looduseadusteks, mis "loodusfilosoofia" Berkeley ajaks juba avastanud on, on kõigepealt "primaarsed liikumiseadused, mida on kinnitatud eksperimentidega, moodustatud arutlemise teel ja esitatud universaalsena. Neid liikumiseadusi nimetatakse asjakohaselt printsiipideks, kuna neist tuletatakse nii üldised mehaanikateoreemid kui üksikud τὼν φαινομένων seletused" (DM 36). Samuti viidatakse gravitatsiooni-seadusele (DHP 2453). On üsna ilmne, et see "filosoofia", mille printsiipe ja teoreeme Berkeley kehtivaks tunnistas, on Newtoni mehaanika, nii nagu see on esitatud tema *Printsiipides*.

R. J. Brook märgib, et traktaadi *Liikumisest* ja ka *Siris*'e põhjal tundub, et "üldiste reeglite" all, millele fenomenid taandatakse, ei mõtle Berkeley lihtsaid induktiivseid üldistusi, nagu näiteks see, et kehadel on vastastikune kalduvus üksteise suhtes ("külgetõmme"), vaid matemaatilisi looduseadusi, näiteks matemaatilist gravitatsiooniseadust, millest saab dedutseerida kvalitatiiivselt erinevaid "külgetõmbe" tüüpe (tõusu ja mõõna fenomen, planetaarsed orbiidid, vaba langemine), kui nad on kvantifitseeritud. (Brook 1973: 91j.)

Ent mis on eelnimetatud *fenomenid*? Need, mida Berkeley enamasti kutsub aisti-ideedeks [*ideas of sense*], aistiga tajutud ideedeks või ilminguteks [*ideas/appearances perceived by sense*] ja nende kogumeiks, tajumusteks, aistinguteks, aistilisteks objektideks või asjadeks jne, mida "loodusfilosoofilises" kõnepruugis nimetatakse kehadeks ja nende liikumiseks. Et viimased ei eristu aistinguist ehk tajumise vahetuist objektidest inimmeelis, ilmneb, et mehaanika uurimisobjekt on üksnes vaimu(de)-, hinge(de)- ehk meel(t)e-sisene. Nii nagu Berkeley lubab kahel tavainimesel ütelda end nägevat (rahvalikus tähenduses) *sama asja* (DHP 2437), lubaks ta ilmselt ka kahel loodusfilosoofil ütelda end tajuvat (konventsionaalses mõttes) *sama fenomeni*. Loodusfilosoof ei piirdu muidugi aktuaalselt vaadeldavate fenomenidega, tehes viimaste põhjal järeldusi ka aktuaalselt mittevaadeldud, kuid põhimõtteliselt, teatud tingimustel vaadeldavate fenomenide kohta. Küsimus Maa tiirlemisest ümber Päikese, leiab Berkeley, ei tähenda tegelik-

kuses enamat kui seda, kas meil on astronoomide vaatluste põhjal alust järeldada, et teatud tingimusil, teatud asukohas ja teatud kaugusel nii Maast kui Päikesest, peaksime tajuma esimest liikuvat teiste planeetide kombel piki planeetide "koori" (PHK 58). Või teisisõnu: ütelda, et Maa tiirleb ümber Päikese, ei tähenda enam, kui et olles asetatud teatud kaugusele mõlemast, võiksime me vaadelda Maa liikumist Päikese suhtes. Säärane käsitlusviis välistab looduses kõik põhimõtteliselt vaadeldamatu, n-ö aistingutetaguse, eeldades samas looduse ühetaolisust (vt PHK 107) ja seaduspärast ülesehitust, nii nagu Berkeley loodust mõistab. *Loodus* aga pole midagi enam kui aktuaalselt või teatud tingimusil aistiliselt tajutav ja loodusseadustele vastavalt (ilma materiaalse keha vahendusest otseselt Jumala poolt) tekitatud efektide ehk fenomenide *seeria* (vt PHK 150), võib öelda ka "kestev idee järgnevus" (PHK 26), milles üks aistiline ilming võib osutada teisele teatud tingimusil tajutavale ilmingule (olla tolle teise märgiks), nagu tuleleegi visuaalne kuju on märgiks valust või kuumusest, mida kätt tulle asetades tunneksime, kuid milles kõik tajutud ilmingud on ühtviisi "läbipaistvad", osutamata aistimisvõimete eest põhimõtteliselt varjatud struktuuridele või omadustele. Kõik nähtused, mis looduses esinevad, on kas aktuaalselt või teatud tingimusil vahetult aistidega [*senses*] tajutavad. See, mida loodusfilosoof näeb läbi mikroskoobi või mis tahes eksperimentaalsetes tingimustes või mida tahes peaks ta astronoomide arvutuste kohaselt nägema aktuaalseist erinevatesse tingimustesse asetatult, on või peaks olema tema enese meeles; selle taga ei ole meeleväliseid füüsikalisi entiteete ega protsesse, vaid üksnes Jumal, kes kehtvalt seal, kus iganes inimvaatlejaid viibib, kutsub vahetult ja reeglipärasel, mehaanikaseadustele vastaval viisil esile kõiki aistilisi fenomene peale nende, mis sõltuvad inimahtest, nagu näiteks oma keha liigutamine. Sellest nähtub, et looduses eneses ei leidu *toimivaid põhjusi* [*efficient cause; causa efficiens*], mistõttu viimastega tegelda on metafüüsika ja teoloogia, mitte "loodusfilosoofia" asi (DM 34j; S 249). Loodusfilosoof tegeleb pigem *märkide* kui *põhjustega* (PHK 65j, 108; Alc. VII. 16). Füüsika asi on tegelda liikumisseadustega ning juba kindlakstehtud seaduste põhjal seletada üksikuid fenomene (DM 35). Selleks otsarbeks, arvab Berkeley, pole vaja eeldada ei materia ega mingite

Jumala tahtest eristuvate fenomene põhjustavate toimivate põhjuste, jõudude, vägede, printsiipide vms eksistentsi, mööndes, et ehkki loodusfilosoofid küll eeldavad mateeria eksistentsi, ei ole see eeldus sugugi vältimatu:

See mehaanikafilosoofia ei omista ega oleta ühtki ranges ja õiges tähenduses looduslikku toimivat põhjust; ega puutu mateeria temasse ta otstarbe poolest; ega ole mateeria temaga seotud; ega anna ta mõista mateeria olemist. Tõsi, tuleb tunnistada, et mehaanikafilosoofid eeldavad (kuigi selleks pole tarvidust) mateeria olemasolu. (CBJ II. 1.)

Mateeria eeldamine põhjustavat "loodusfilosoofias" ainult keerukusi, segasusi ja vasturääkivusi (DHP 2447).

"INSTRUMENTALISM"

Traktaadi *Liikumisest*³ põhieesmärgiks on näidata, et kehade liikumise ja selle liikumise edasikandumise põhjustajaks ei saa olla miski muu kui vaim, ainus aktiivne, kausaalselt toimiv asi või olevus. Berkeley jagab "asjad" [*res*] kahte vastandlikku klassi: kehadeks (kui aistiliste ideede kogumeiks) ja vaimudeks, meelteks ehk mõtlevaiks asjuks, mille hulka kuulub ka Jumal. (DM 21, 25, 30.) Ta leiab, et kõik see, mida "keha" nimega tähistatakse, ei saa kuidagi eneses kätkeada liikumise või liikumise kommunikatsiooni toimivat põhjust või printsiipi, sest kõik kehadele omistatavad kvaliteedid — läbimatus, ulatuvus, kuju jne — on täiesti passiivsed (DM 22). Kehad ei saa ise end liikuma panna, peatada ega oma liikumist muuta. See liikumine saab pärineda üksnes vaimudelt ehk mõtlevatelt asjadelt. Me teadvat seda oma kogemusest, niivõrd kui me saame oma tahtmist mööda algatada või peatada oma ihuliikmete liikumist. Kuid inimvaim on piiratud, subordineeritud väga liikumisprintsiipt, mis ise sõltub esimesest ja universaalsest liikumisprintsiiptist (Jumalast) (DM 25).

Selles vaates pole midagi iseäralikku: Berkeley ise märgib, et kartesiaanlikud filosoofid tunnistavad sedasama ning ka Newton mõönab kõikjal, et liikumine mitte ainult algself, vaid jätkuvalt

³Berkeley esitas *De Motu*, küll edutult, auhinna saamiseks Pariisi Kuninglikule Teaduste Akadeemiale.

pärineb Jumalalt (DM 32). Ent Berkeley eitab ka seda, et kehadele on tõeliselt omistatavad säärased kvaliteedid nagu jõud või gravitatsioon. Gravitatsiooni puhul arutleb Berkeley järgmiselt:

Sellal kui me kanname raskeid kehi, tunneme endas pingutust, väsimust ja ebamugavust. Ka tajume me rasketes langevates [kehades] kiirendatud liikumist Maa keskme suunas; midagi enam pole aistide [*sensus*] võimuses. Kuid aruga [*ratio*] järeldatakse, et neil fenomenidel on mingi põhjus või printsiip, seda aga kutsutakse üldiselt *gravitatsiooniks*. Kuna aga raskete [kehade] langemise põhjus on nähtamatu ja teadmata, ei saa gravitatsiooni ses mõttes päriselt aistiliseks kvaliteediks [*qualitas sensibilis*] nimetada. Niisiis on ta okultne kvaliteet [*qualitas occulta*]. (DM 4, vt ka PHK 103; S 243.)

Ja okultsetest kvaliteetidest ei teadvat me enam õigupoolest mitte midagi (*ibid.*). Sarnaselt jõuga:

Ka *jõudu* [*vis*] omistatakse kehadele; seda sõna kasutatakse aga nii, justkui tähistaks ta teadaolevat kvaliteeti [*qualitas cognita*], mis on eristatav nii liikumisest, kujust, igast teisest aistilisest asjast kui ka igast elusolevuse mõjustusest; ta pole aga midagi muud kui okultne kvaliteet... (DM 5).

Niisiis ei saa mingi jõud olla ühegi keha liikumise põhjuseks. Looduses, kehaes lihtsalt pole midagi niisugust nagu jõud või gravitatsioon — need pole Berkeley jaoks midagi reaalselt. Kuidas on võimalik ühtaegu tunnistada kehtivaks Newtoni mehaanika “aksiomid” ja neist tuletatud teoreemid ning eitada jõu reaalsust? Nagu Brook osutab, olid jõud Newtoni jaoks kahtlemata füüsikaliselt reaalsed ning kui mitte aistiliselt, siis kontseptuaalselt oma efektidest eristuvad (Brook 1973: 114). Ent Newton ei mõistnud jõudusid sääraste immanentsete hingestavate liikumise põhjustena, mida Berkeley paistab äsja tsiteeritud paragrahvides silmas pidavat, tegemata selgelt vahet “okultsetel” liikumise põhjustel, mida eitas ka Newton, ja “mõjuvatel” [*impressed*] jõududel (*ibid.*: 105jj).

See asjaolu ei säästa Newtonit aga Berkeley üldisest seisukohast, et “jõud”, “gravitatsioon”, “külgetõmme”, “mõju”, “vastumõju” ja teised seda sorti terminid, kui neid mehaanikas tarvitatakse, on vaid “matemaatilised hüpoteesid”, mis on kasulikud mehaanikateaduse arutlustes, matemaatiliste tõestuste jaoks, järelduste tegemiseks liikumise ja liikuvate kehade kohta, aga mit-

te mõistmaks liikumise loomust ennast ega osutamaks hulgale looduses reaalselt esinevatele distinktsetele füüsikalistele kvaliteetidele. (DM 17, 28; Alc. VII. 10; S 234, 250.) Kehi paneb liikuma ja kontrollib vaim (s.o inimene või Jumal), õieti tema tahe. Sellele vaatamata jäävad mehaanika traditsioonilised reeglite ja liikumisseaduste formuleeringud kehtima, ühes neist teletatud teoreemidega. (DM 28.) Võib öelda, et nimetatud terminid mehaanikas ei ole siis midagi muud kui loodusfilosoofi "tööriistad" fenomenide seletamisel ja ennustamisel.

W. H. Newton-Smithi meelest võib Berkeley teadusfilosoofiat käsitleda instrumentalismivormina, nimelt *semantilise instrumentalismi* vähemasti embrüonaalse vormina⁴, kui mõista instrumentalismi all üldiselt vaadet, mille järgi teadusliku tegevuse eesmärgiks on vaid teooriate produtseerimine, mis on empiiriliselt adekvaatsed ses mõttes, et võimaldavad edukaid vaatluslikke ennustusi. Küsimust teaduse teoreetiliste postulaatide tõesusest lihtsalt ei kerki, sest erinevalt vaatluslausetest pole teoreetilistel lausetest tõeväärtust ning viimased ei ole ka esimesteks tõlgitavad (eldades nende lauseliikide vahelist dihhotoomiat). Teoria on siis vaid tööriist, mida kasutatakse ennustuste tegemiseks. (Newton-Smith 1988: 149j; vt ka Popper 1953; Bonk 1997: 73–78.) Berkeley'l võivat täheldada ka reduktsionismi, kuivõrd ta väidab, et "jõud" ja "gravitatsioon" ei eristu liikumisest, paigalolekust jne, ühesõnaga vaadeldavatest efektidest (vt PHK 103; DM 11; Alc. VII. 9), kuid see vaade ainuüksi seaks "loodusfilosoofiale" väga kitsad terminoloogilised piirid. Newton-Smith ütleb, et kui Berkeley on arvamusel, et kõik teoreetilised terminid on asendatavad vaatluslikega, siis ei saaks ta möönda algselt põhjuste tähistamiseks sisse toodud terminite, näiteks "elektroni" legitiimsust (*ibid.*: 154). "Instrumentalina", "matemaatilise hüpoteesina" mõistetud "elektroniga" seda häda ilmselt siis poleks.⁵ Märkigem, et lisaks instrumentalismile leiab Newton-Smith traktaadis *Liikumisest* veel midagi, mis peaks Berkeley't kui "teadusfilosoofi" esile tõstma. Nimelt

⁴Säärane omistus nagu ka kõnelemine *Berkeley teadusfilosoofiast* on kahtlemata tinglik. Berkeley vaate teadusajaloolist tausta ja rekonstruktsiooni pakub Jesseph 1992.

⁵"Elektron" muidugi Berkeley'le probleemiks polnud, küll aga "korpuskel".

ei toetuvat Berkeley instrumentalism ainuüksi vaimu kausaalse väe ja keha passiivsuse argumendile, vaid teiselele argumendile, mis põhineb eeldusel, et teooria on vaatlusandmete [*data*] poolt alamääratud. Berkeley kirjutab:

Lisaks on ilmne, et jõud ei ole kindlaksmääratud ja kindlapiiriline asi, nimelt sellest, et suurmehed avaldavad selle kohta väga erinevaid, isegi vastupidiseid [arvamusi] ja ometi jõuavad oma tulemustes tõeni. Sest Newton ütleb, et mõjuv jõud⁶ seisneb üksnes mõjus ja on mõju, mida avaldatakse kehale muutmaks tema olekut ja ta ei säili pärast mõju lakkamist. Torricelli väidab, et liikuvase kehasse võetakse vastu mingi löögi läbi avaldatud jõudude kuhi või kuhjatis ning seal säilib ja konstitueerub tõukejõud [*impetus*]. Umbes sama ütlevad Borelli ja mõned teised. Aga kuigi Newton ja Torricelli paistavad teineteisele vastu vaidlevat, avaldab kumbki eraldi [oma arvamust] kooskõllaliselt ning asja seletatakse küllaldatast hästi mõlema poolt. Tõesti, kõik kehadele omistatud jõud on nõnda matemaatilised hüpoteesid [*hypotheses mathematicæ*] nagu on külgetõmbavad jõud planeetides ja Päikeses. Ent matemaatilistel entiteetidel ei ole asjade loomuses püsivat olemust; nad sõltuvad nimelt määratleja arusaamast⁷. Millest [tuleneb, et] sama asja saab seletada eri viisil. (DM 67.)

Niisiis, leiab Newton-Smith, pole jõud [*forces*] Berkeley jaoks määratud sellepärast, et Newton ja Torricelli "räägivad neist erinevaid lugusid" ja ometi "jõuavad tõeni" ning "seletavad" sama asja ühtviisi hästi. Kaks teooriat interpreteerivad sama empiiriat erinevalt, kuid ei ole omavahel vastuolus, kui neid käsitleda instrumentalistlikult. (Newton-Smith 1988: 157.)

Esimene küsimus, mis Berkeley'le omistatava "instrumentalismiga" seoses tekkida võib, on, mis alusel heidab ta kõrvale absoluutse aja, ruumi, koha ja liikumise mõisted (PHK 111–117), lubamata neid isegi "matemaatiliste hüpoteesidena". Kui Newtoni teooria seletab nähtusi suurepäraselt ja tal pole ühtki arvestatavat rivaali, tuleks tunnistada see teooria tõeseks või ligikaudu

⁶*Vis impressa* — õieti "peale-" või "sissesurutud" või "-vajutatud" jõud.

⁷*Cæterum entia mathematica in rerum natura stabilem essentiam non habent: pendent autem a notione definientis.*

tõeseks ning möönda ka absoluutset ruumi ja liikumist. (Newton-Smith 1988: 159jj.)

Teiseks küsimuseks on kindlasti (aistitamatu) korpuskliite/osakeste staatus. *Printsiipides* ja *Dialogides* eitab Berkeley — kord rohkem, kord vähem selgelt — "üliväikeste materiaosakeste" eksistentsi, täpsemalt küll seda, et meie aistingud on põhjustatud nende osakeste suuruse, arvu, liikumise, paigutuse ja konfiguratsiooni poolt (vt PHK 10, 25, 47, 50, 102; DHP 1787). See on Berkeley jaoks loomulik käik, kui ta tunnistab meele ainsaks kausaalse väe kandjaks. Ent kas ta ei võiks tunnistada aistitamatu osakesi "matemaatiliste hüpoteesidena", millele ei vasta reaalsuses midagi, kuid mis on kasulikud teaduslike seaduste formuleerimisel? (Vt Brook 1973: 95.) G. J. Warnock on osutanud, et Berkeley sai hiljem aru, et "valguse loomuse ja liikumise" üle ning optikateoorias arutletakse üleüldiselt "aistitamatu osakeste" terminis. Warnock seob selle möönduse aga Berkeley (instrumentalistliku) vaatega traktaadis *Liikumisest*, justkui lubanuks Berkeley käsitleda kõnet osakestest pelga kõneviisi ja ei millegi enamana. (Warnock 1953: 212; vt TVV 43.) Paraku ei leia varasematest töödest kohti, kus Berkeley selgesõnaliselt tunnistaks korpuskleid "matemaatilisteks hüpoteesideks". Varasema filosoofia puhul on selge niipalju, et Berkeley ei kahtle taimsete ja loomsete kehade sisemiste osade [*internal parts*] reaalsuses, niivõrd kui neid läbi mikroskoopide on tajutud või looduse reeglipärasest ülesehitust arvestades tajuda võidakse (vt PHK 60–65), kuid selle kaudu avastatakse vaid uusi seoseid ideede ehk fenomenide vahel (DHP 2434j). Margaret Wilson leiab, et see ei anna alust väita, nagu tunnistaks Berkeley asjade varjatud (olgu materiaalsete või immateriaalsete) korpuskulaarsete allstruktuuride eksistentsi (Wilson 1988). Kenneth Winkler püüab näidata, et "Berkeley saab osakesi tõlgitseda immaterialistlikult", mis tähendab muu hulgas seda, et neid on võimalik teatud tingimustel tajuda, ent säärased tajutavad "korpusklid" langevad kokku teatud kuju, värvi, paigutuse, liikumisega jne aisti-ideedega, millel niisiis on ka "sekundaarseid" kvaliteete, ehkki nende "primaarsed" kvaliteedid üksi võivad olla relevantssed teaduse jaoks. (Vt Winkler 1989: 263–275.)

Siris'es⁸, nagu öeldud, on Berkeley arusaamad teataval määral teisenenud. Nimelt tunnistatakse siin "eetrit ehk puhast nähtamatut tuld", mis on "kõige puhtam ja elastsem kõigist kehadest" ning "näib läbivat ja laiuvat üle kogu universumi" (S 152). See eeter on "Jumalale alluv instrumentaalne põhjus" (S 154), mille läbi Jumal toimib kehadele ning mis sisaldab ka "eri liiki osi, millele mõjutakse erinevate jõududega või mis allutatakse erinevate liikumise, külgetõmbe, tõuke ja ekspansiooni seadustele ja mis on varustatud mõnede erinevate teguviisidega teiste kehade suhtes" (S 162).⁹ Eeter on niisiis nähtamatu ja kätkeb teatud osi või osakesi (S 281), mis samuti, võib öelda, on inimvaimule vaadeldamatud. Lisaks sellele ei saavat ilma instrumentaalsete ja sekundaarsete põhjusteta looduse regulaarset kulgu ollagi (S 160). Ja viimaks ilmneb, et *Siris*'es tunnistatakse ka korpuskleid tavaliste kehade koostisosadena, ehkki endiselt ei omistata neile reaalsel jõudu ega väge, millega nad toimiksid üksteisele, et tekitada looduses mitmesuguseid fenomene. (S 235 jm. Täielikku loetelu *Siris*'e paragrahvidest, kus tegemist korpusklitega, vt Moked 1988: 168j.) Mõnede kommentaatorite arvates ei paista Berkeley siinkohal oma instrumentalistlikku vaadet rakendavat ning käsitab teatud osakesi kahtlemata reaalsena (nt Lisa J. Downing 1995: 296), nii et näib olevat raske ühitada tema varasemaid ja hilisemaid seisukohti antud küsimuses või lausa ületada silmatorkavat vastuolu (vt Brook 1973: 98–101; Urmson 1986). Gabriel Moked, kes on oma selleteemalises monograafias püüdnud näidata järjepidevust Berkeley

⁸*Siris* kuulub ilmselt kummalisimate teoste hulka filosoofia ajaloos. Universaalse imerohu, tõrvavee saamise ja toime selgituse ja põhjenduse juurest jõuab Berkeley siin oma kaasaegsetele ja veidi varasematele füüsikutele ja keemikutele toetudes (Boyle, Newton, Homberg, Boerhaave jt) üldisema looduskäsitluseni, sealt aga omakorda antiikfilosoofiani, otsides sellest jumaliku triniteedi õpetust ning kinnitust oma väitele Vaimust või Meelest (s.o Jumalast) kui (piiratud inimvaimude kõrval) ainsast looduslike ilmingute põhjusest, universumi juhtijast ja valitsejast.

⁹Niisiis pole eetri näol tegu pelgalt säärase instrumendi või "hüpoteesiga", mida meie kasutame loodusfenomenide seletamiseks, vaid Jumala instrumendiga, mille abil, või meediumiga, mille vahendusel ta mitmesuguseid fenomene esile kutsub (S 157j). Martina Fau ei paista siin selgest vahetegemisest hoolivat (vt Fau 1993: 133–140).

varasema ja hilisema filosoofia vahel, leiab, et varastes töödes eitab Berkeley korpuskleid üksnes "korpuskulaarfilosoofia" kui terviku kontekstis, mida ta samastas Locke'i "reaalsete essent-side" õpetusega, pole aga kusagil väljendanud arusaama, et ta eitaks osakeste (mikroentiteetide) eksistentsi või nende kohta käivate hüpoteeside kasulikkust teadusele. Alles *Siris*'es kujundab ta välja oma "korpuskulaarfilosoofia", milles tunnistatakse osakesi nii hüpoteesides eeldatud teoreetiliste entiteetidena kui teatud puhkudel ka reaalsena. (Moked 1988: ptk 1–3; lisa B.) Väitlus Berkeley korpuskularismi üle muidugi jätkub (vt Downing 1995).

AEG, RUUM JA LIIKUMINE

Ehkki Berkeley möönab mehaanikas tarvitatavoid põhimõisteid "matemaatiliste hüpoteesidena", ei näe ta erinevalt Newtonist mingit põhjust, miks peaks oletatama relatiivsest ajast, ruumist ja liikumisest eristuvat absoluutset aega, ruumi ja liikumist.

Aeg ei ole Berkeley meelest eristatav ideede järgnevusest inimmeeles, s.t kõik, mis ühes inimmeeles järgemööda toimub, konstitueeribki *tema* aja. Rangelt võttes on igäihel oma aeg ja ühist avalikku aega täpses filosoofilises mõttes pole. On üksnes psühholoogiline aeg, mida kogetakse ideede järgnevusena endas. (Berman 1996: 61j; vt PHK 97–98.) Muidugi ei välista see konventsionaalset ühist, s.t ühiselt kogetavat aega ja mõõdetavaid ajavahemikke. Füüsika seisukohalt on oluline, et aeg meis, nagu ka liikumine, on alati partikulaarne ja kogetav. Kuna aeg on eristamatu ideede järgnevusest inimmeelis ja Jumalas ideede järgnevust ei ole, sest Talle on kõik korraga presentne (CBJ IV. 2), siis ei saa meile kogetamatut absoluutset aega olla ka Jumalas.

Absoluutse ruumi mõiste on tühi, leiab Berkeley. Absoluutne ruum on tema sõnade kohaselt lõputu, liikumatu, jagamatu, aistitamatu, ilma relatsiooni ja erinevus(t)eta — seega on kõik selle atribuudid privatiivsed või negatiivsed, mistõttu näib, et ta polegi miski. Absoluutse ruumi ainsa positiivse kvaliteedi — ulatuvuse kohta võib küsida, mis ulatuvus see säärane on, mida ei saa ei mõõta ega jagada, tabada ei aisti, kujutlusvõime ega puhta intellektiga, sest esimesega tajutakse aistilisi asju, teine küünib vaid aktuaalsete või võimalike aistiliste asjade representeerimiseni ja

kolmanda objektiks on vaimsed, ilma ulatuseta asjad (DM 53). Kui me oletaksime, et kõik kehad maailmas peale meie enda oma on hävitatud, ja leiaksime, et siiski jääb järele puhas ruum, ei mõeldaks sellega midagi enam, kui et me kujutame ette, et meil on võimalik igas suunas ilma takistusega oma ihuliikmeid liigutada. Ent kui ka see viimane keha hävitataks, poleks enam ei liikumist ega ruumi. (PHK 116; DM 55.)¹⁰

Berkeley tunnistab üksnes relatiivset liikumist, s.o ühe keha suhtelist asukoha muutust, tema liikumist teise keha suhtes, ning ei tunnista keha absoluutset liikumist, s.o keha ülekandumist ühest absoluutsest kohast teise. (PHK 111; vt Princ. Def. Schol.) Igaugune absoluutne liikumine, millest me mingi idee moodustada saame, on Berkeley järgi taandatav relatiivsele, sest ilma välise relatsioonita absoluutne liikumine on mõeldamatu (PHK 114). Ühtlasi eitab Berkeley, et Newtoni kuulus eksperiment pöörleva silindrilise anumaga annab alust väita absoluutset ringliikumist (mis eeldab absoluutset ruumi) (vt PHK 114; DM 60; Princ. Def. Schol.). Kuidas Newtoni eksperimendi tulemust berkeley'likel alustel tõlgendada, on üks detailküsimusi, millega ma siinkohal ei tahaks tegelda. (Diskussiooni vt Brook 1973: 132jj; Winkler 1986: 35jj; Asher 1987.)

Selleks, et kujutleda liikumist, tulevat ette kujutada vähemalt kaht keha, mille kaugus või asend üksteise suhtes muutub. Kui oleks vaid üks keha, polevat võimalik, et see liiguks (PHK 112). Ja siiski on Berkeley järgi võimalik, et kuigi muutub kahe keha vastastikune asukoht, liigub neist vaid üks, nimelt see, millele mõjub kaugusemuutust põhjustav jõud ehk millele on avaldatud mõju. (PHK 113, vt ka 115.)

Näeme, et Berkeley teeb siin vahet kinemaatilikal ja dünaamilikal (Winkler 1986: 24). See vahetegu on mõneti problemaatiline: R. J. Brook osutab raskusele, millena mõista Berkeley arusaama kohaselt Newtoni "mõjuvaid jõude". Berkeley (nagu Newton isegi), ütleb Brook, näib Newtoni liikumis"seadusi" (aksoome) pidavat empiirilisteks väideteks (vt DM 36). Kui nii, siis ei peaks Newtoni esimene liikumis"seadus olema Berkeley jaoks lihtsalt

¹⁰On ilmne, et absoluutset ruumi eitades on Berkeley'l (ka) teoloogilised kaalutlused. (Vt PHK 117; DM 54.)

mõjuvate jõudude puudumise definitsioon, vaid pigem "üldistus" kogemuslikust faktist, et "mõjuvate jõudude" puududes säilitavad kehad ühetaolise sirgjoonelise liikumise. Sel juhul, leiab Brook, ei saa "mõjuvaid jõude" taandada nende "efektidele", nagu Berkeley seda üritab traktaadi *Liikumisest* alguses, ega vaadelda neid "matemaatiliste hüpoteesidena" ja ei jää muud üle kui käsitada neid toimivate põhjustena (Brook 1973: 121). Brook ei märgi, et Berkeley jaoks oleks sellisel puhul tegu juba vaimu toimega kehale.

Traktaadis *Liikumisest* ei öelda enam, et liikuv on see keha, millele mõjub jõud, vaid et kehade liikumist võiks määratleda kinnistähete kaudu, tuues absoluutse ruumi asemel sisse relatiivse ruumi, mis oleks piiratud kinnistähete taevaga, mida käsitatakse paigalolevana. Säärase relatiivse ruumi kaudu määratud liikumise ja paigalolekuga saaks Berkeley meelet vabalt asendada vasta-va absoluutse liikumise ja paigalolu (DM 64). Sellele vaatamata jääksid absoluutset liikumist sisse toomata liikumisseadused, teoreemid jne kehtima (vt DM 65).

G. J. Whitrow märgib, et Newton valis maailmasüsteemi keskmeks päikesesüsteemi gravitatsioonikeskme (vt Princ. B III. Hyp. I. Prop. & Theor. 11–12), kuna ta ei uskunud, et selleks võiksid sobida tähed. See valik osutus väga edukaks praktikas, ent oli empiirilisel kinnitamata. 1718. aastani polnud keegi toonud vaatluslikke tõendeid, mis olnuks vastuolus traditsioonilise usuga, et tähed on (üksteise suhtes) fikseeritud. Berkeley pakubki fikseeritud taustsüsteemina välja kinnistähete taeva, taibates, et mitte ühtki tähte ei saa ses suhtes eelistada ning et osutada tuleb nende koguvõrgustikule (Whitrow 1953a: 40–43; 1953b: 105–109).

Ent kui kehade tõeline liikumine määratleda asukohamuutuse-na kinnistähete suhtes, poleks ilma tähtedeta maailmas tõeline liikumine võimalik (Winkler 1986: 31). Samas ei määratle Berkeley seda enam ka mõjuvate jõudude kaudu. Kenneth Winkler teeb katset näidata, et tõelise liikumise küsimuses ei ole traktaat *Liikumisest* ja *Printsiibid* siiski omavahel vastuolus: jõud, mida rakendatakse kehale, mida võib öelda tõeliselt liikuvat, ei ole ei reaalne füüsikaline kvaliteet ega "matemaatiline hüpotees", vaid kehatu inimlik või jumalik jõud (*ibid.*). Kinnistähete eristaatus ei seisne siis selles, et nende kaudu on määratud reaalne liikumine,

vaid selles, et kehad, mis muudavad oma asukohta tähtede suhtes, langevad kokku kehadega, millele rakendatakse jõudu ja mis on seetõttu tõelises liikumises. (Winkler 1986: 33.)

Küsitavaks jääb, kas sääraselt interpreteeritud mõjuvad jõud, kuivõrd nad on toimivateks põhjusteks, ei peaks kuuluma pigem metafüüsika ja teoloogia kui mehaanika valda.

Kuidas nende probleemidega ka poleks, oma kriitikas newtonliku absoluutse ruumi ja liikumise mõistetete pihta võib Berkeley't õigusega pidada Machi eelkäijaks (Kulenkampff 1987: 199).

Kirjandus

- Asher, Warren O. 1987. Berkeley on Absolute Motion. — *History of Philosophy Quarterly*. Vol. 4, No. 4, pp. 447–466
- Berkeley, George 1871. *The Works of... With Prefaces, Annotations, his Life and Letters, and an Account of his Philosophy by A. C. Fraser*. Vol. II, III. Oxford: Clarendon Press
- Berkeley, George 1996. *Philosophical Works including the Works on Vision*. Ed. M. R. Ayers. London: Everyman
- Berkeley, George 1997. Kolm dialoogi Hylase ja Philonouse vahel: Skeptikute ja ateistide vastu. — *Akadeemia*, nr 8, lk 1765–1789; nr 9, lk 1983–2013; nr 10, lk 2209–2237; nr 11, lk 2433–2453
- Berman, David 1996. *George Berkeley: Idealism and the Man*. Oxford: Clarendon Press
- Bonk, Sigmund 1997. "We see God": *George Berkeley's Philosophical Theology*. Frankfurt am Main/Berlin/Bern/New York/Paris/Wien: Lang
- Brook, Richard J. 1973. *Berkeley's Philosophy of Science*. The Hague: Martinus Nijhoff
- Downing, Lisa J. 1995. *Siris and the Scope of Berkeley's Instrumentalism*. — *British Journal for the History of Philosophy*. Vol. 3, No. 2, pp. 279–300
- Fau, Martina 1993. *Berkeley's Theorie der visuellen Sprache Gottes: Ihre Bedeutung für die Philosophie des Immaterialismus und ihre historischen Wurzeln*. Frankfurt am Main/Berlin/Bern/New York/Paris/Wien: Lang
- Jeseph, Douglas M. 1992. Editor's Introduction. — *George Berkeley. De Motu and The Analyst. A Modern Edition, with Introductions and Commentary*. Dordrecht/Boston/London: Kluwer

Berkeley vaated "loodusfilosoofiale"

- Kulenkampff, Arend 1987. *George Berkeley*. München: Beck (Beck'sche Reihe: 511: Große Denker)
- Moked, Gabriel 1988. *Particles and Ideas: Bishop Berkeley's Corpuscularian Philosophy*. Oxford: Clarendon Press
- Newton, Isaac 1952. *Mathematical Principles of Natural Philosophy. Optics. / Christiaan Huygens. Treatise on Light*. Chicago/London/Toronto/Geneva/Sydney/Tokyo/Manila: Encyclopaedia Britannica
- Newton-Smith, William H. 1988. Berkeley's Philosophy of Science. — *Essays on Berkeley: A Tercentennial Celebration*. Eds. J. Foster, H. Robinson. Oxford: Clarendon Press, pp. 149–161
- Popper, Karl R. 1953. A Note on Berkeley as Precursor of Mach and Einstein. — *British Journal for the Philosophy of Science*. Vol. 4, pp. 26–36
- Urmson, John O. 1986. Berkeley's Philosophy of Science in the *Siris*. — *History of European Ideas*. Vol. 7, No. 6, pp. 563–566
- Warnock, Geoffrey J. 1953. *Berkeley*. Melbourne/London/Baltimore: Penguin
- Whitrow, G. J. 1953a. Berkeley's Philosophy of Motion. — *British Journal for the Philosophy of Science*. Vol. 4, pp. 37–45
- Whitrow, G. J. 1953b. Berkeley's Critique of the Newtonian Analysis of Motion. — *Hermathena*. Vol. 82, pp. 90–112
- Wilson, Margaret D. 1988. Berkeley and the Essences of the Corpuscularians. — *Essays on Berkeley: A Tercentennial Celebration*. Eds. J. Foster, H. Robinson. Oxford: Clarendon Press, pp. 131–147
- Winkler, Kenneth P. 1986. Berkeley, Newton and the Stars. — *Studies in History and Philosophy of Science*. Vol. 17, pp. 23–42
- Winkler, Kenneth P. 1989. *Berkeley: An Interpretation*. Oxford: Clarendon Press

ROOMET JAKAPI (sünd. 1973) lõpetas 1995 TÜ teoloogina. Filosoofiamagister 1997, praegu TÜ filosoofia osakonna doktorant. *Akadeemias varem avaldanud artikli* " "Me liigutame oma jalgu ise": Berkeley või Malebranche?" (1998, nr 12, lk 2589–2603), samuti tõlkinud G. Berkeley *Kolm dialoogi Hylase ja Philonouse vahel* (1997, nr 8–11, lk 1765–1789, 1983–2013, 2209–2237, 2433–2453) ning kirjutanud sellele järelsõna (1997, nr 11, lk 2454–2461).

6. Kõik need metamorfoosid läbi teinud, hakkas muusa pikkamisi jälle otsima meie rahva iseloomule sobivat kuju. Ja näib, et muusa praegune kuju jääb pikemaks ajaks püsima, sest ta ei tule üksnes kandlega, vaid sageli ka rahakotiga.

NAERU METAFÜÜSIKAST

Leonid Stolovitš

Tõlkinud Aive Pevkur

Võib tunduda, et pole midagi vastandlikumat kui naer ja metafüüsika. Kas ei väitnud mitte suur Spinoza — teatavas mõttes filosoofia kehastus, et filosoof ei pea mitte nutma ega naerma, vaid ainult mõistma? Antiikse autori tunnistuse kohaselt “tarkadel viha asemel on leitud — Herakleitosel pisarad, Demokritosel naer” (*Fragmentõ*. . . 1989: 181). Teisest küljest, Spinoza sõnad ei välista filosoofi jaoks võimalust mõista nii nuttu kui ka naeru. Spinoza ise realiseeris sellise võimaluse oma *Eetikas*: “*Naeruvääristamine* on nauding, mis tekib meis siis, kui me kujutleme, et meie poolt vihatud asjas on midagi sellist, mida me põlgame” (Spinoza 1957: 510).

Naer on mitmetahuline nähtus. Seda fenomeni võib vaadelda tema avaldumise erinevates aspektides: füsioloogilises, psühholoogilises, sotsioloogilises, kulturooloogilises, teoreetilise-informatiivses ja esteetilises. Viimase püüdluseks on sünteesida eelmisi. Aga juba enne seda, kui esteetikast sai omaette filosoofiline teadus, olid paljud praegused esteetikakategooriad *filosoofilised*: Ilu vaadeldi ühes reas Hea ja Tõega; kunst esines kui maailma mudel; irooniat tõlgitseti maailma suhtumise tüübina (sokraatiline iroonia, romantiline iroonia, eksistentsiaalne iroonia), naljakat uuriti sarnaselt teiste “hinge kirgedega” (Descartes) jne.

Aga ka pärast seda, kui tekkis esteetika, mis lülitas need kategooriad erilisse esteetilisse sfääri, ei kadunud vajadus vaadelda mõningaid esteetikamõisteid üldfilosoofilises, metafüüsilises kontekstis. Positiivistlik ülesanne *asendada* filosoofiline “esteetika ülalt” eksperimentaalse “esteetikaga alt” (nagu selle sõnastas

Tõlgitud venekeelsest käsikirjast.

Gustav Theodor Fechner 19. saj. 70. aastatel) ei saanud olla lähenduseks. Eksperimentaalne esteetika iseenesest vajas filosoofilist alustuge. Eri filosoofiasuunad ekstrapoleerivad oma metodoloogilised printsiibid esteetika valdkonda ja mõtestavad traditsioonilised esteetilised mõisted filosoofiliselt uuel viisil. See tendents ei tähenda tagasipöördumist esteetika-eelsesesse etappi, vaid "eituse eitust": maailmaloomes aspektist lähtuv globaalfilosoofiline lähenemine selliste mõistete uurimisele saab teoks kõike esteetikas varem tehtut arvesse võttes.

Nii ei uuri Max Scheler fenomenoloogia positsioonidelt traagilist mitte ainult kui esteetilist fenomeni (Scheler 1919). Selline lähenemine on täiesti võimalik ka *naeru* mõiste ja selliste tema väljenduste puhul nagu *ironia* ja *huumor*. Esteetika ise nõuab eristust mõiste "naer" ja esteetilise kategooria "koomiline" vahel, millest viimane ei ole tagasiviidav "naljakale". Teisalt võib "naer" väljuda inimese esteetilise suhtumise piiridest maailmasse. H. Bergson kirjutas juba eelmise sajandi lõpul filosoofilis-esteetilise traktaat-essée *Naer*. S. Freud koostas oma töö "Teravmeelsus ja selle suhe teadvustamatuga" (*Der Witz und seine Beziehung zum Unbewusstsein*), rõhutades teravmeelsuse mõistmise vajadust "filosoofilistes otsingutes". Tänapäeval tegeldakse nalja ja koomilisega filosoofiliselt paljudes esteetilistes, kirjandusuurimuslikes ja kulturooloogilistes töodes (vt Bahtin 1965; Borev 1970; Dzemidok 1974; Propp 1976; Luk 1977) ning mõningates eriuurimustes *naeru* filosoofilisest loomusest¹.

Mõned autorid on metafüüsika üle naernud, näiteks tegi seda Voltaire. Aga probleem "metafüüsika ja naer" ei tähenda, et metafüüsika tuleks viia *naeruni*, vaid et naer tuleb tõsta metafüüsilisele tasemele. *Naeru* metafüüsiline mõde — see on *naeru* suhestatus olemise algsete probleemidega — Jumala ja Tarkusega, Elu ja Surmaga, Vabaduse ja Paratamatusega, Hea ja Kurjaga.

¹Vt Karasjov 1996. Autor, märkides ära oma raamatu pealkirja tinglikkust, püstitas endale filosoofilise eesmärgi: "näha *naeru* kui ühtset sümboolset tervikut" (lk 9). *Naeru filosoofias* vaadeldakse *naeru* paradoksaalsust, tema mütoloogiat ja fenomenoloogiat, *naeru* suhet kurja, kaosesse, häbisse, aega, tulevikku. Ajaloo *ironia* filosoofilised probleemid tõstatatakse artiklis Sarkovaja 1997.

NAER JA TARKUS

Alustagem tarkusest, kuna filosoofia ise (kusjuures Aristotelese järgi “metafüüsika” ongi “esimene filosoofia”) on määratluse põhjal *tarkusearmastus*. Väärib tähelepanu, et piibli Jumalikku Tarkust tähistatakse ivriidis sõnaga *hochmāh*, vene keeli *хохма**. Piibli *Хохма* ‘tarkus’ vastab kreeka mõistele *Sofia* (tarkus). Seda on hilisemas müstilises filosoofias, sealhulgas vene religioosses filosoofias, eriti Vladimir Solovjovi tõlgenduses, mõistetud Jumaliku Tarkuse ja Igavese Naiselikkusena. Suur vene filosoof kirjutas: “kanoonilises *Kuningate raamatus* kohtame Sofia idee arengut (vastava juudikeelse nimetuse all *Хохма*)” (Solovjov 1989: 109).

Võib tekkida küsimus, milline seos on sel eellool sellega, mida praegu nimetatakse *хохма*’ks? Kas seda, keda nimetatakse *хохмач*’iks, võib pidada targaks? Ja kui ongi piibellik *хохма* seotud sellega, mida praegu nimetatakse *хохма*’ks, siis kas ehk mitte sellisel viisil, nagu Jumalik *Sofia* on seotud nimedega *Sofia* või *Sonja*?

Ja ikkagi, sellel, et venekeelne sõna “*хохма*” on päritolult seotud piibli *Хохма*’ga ivriidis, on oma mõte (kaasaegses *Vene keele sõnaraamatus* antakse selle sõna seletuseks “teravmeelne lõbus nali, midagi väga naljakat”. Arvatavasti on russifikatsioonile kaasa aidanud kõlasarnasus sõnaga “*хохотать*”^{**}). Räägitakse, et igas naljas on vaid osa nalja. Peale selle võib selles leiduda ka rumalust või tarkust. Igas heas naljas on osa tarkust. Huumor on Tarkuse lõbus poeg². Inimene ei ole lihtsalt **Homo sapiens**, vaid

*Venekeelses žargoonis tähistatakse sõnaga *хохма* naljakat sündmust, juhtumust, ja inimest, kes sellistesse olukordadesse satub või neid ise esile kutsub — *хохмач*. Eestikeelsete vastetena võiksid kõne alla tulla vastavalt *kild* ja *killuvend*. *Tlk*.

**Laginal naerma, lõkerdama. *Tlk*.

²Selles seoses on oluline märkida, et ka piibellikku *Хохма*-Ülimuslikku Tarkusesse on kätetud “rõõm”. Piiblis on pandud ta lausuma: “. . .siis olin mina tema kõrval kui lemmiklaps, olin päevast päeva temale *rõõmuks*, mängisin igal ajal tema ees, mängisin tema maailma maa peal ja *tundsin rõõmu* inimlastest!” (Õp 8:30–31; minu kursiiv — *L. S.*)

ka **Animal ridens (naerev loom)**. Üks väljapaistvamatest vene metafüüsikutest, V. Solovjov, alustades kreeka filosoofia ajaloo kursust Kõrgematel Naiskursustel Moskvast 14. jaanuaril 1875. a, ütles: "Ma määratlen inimest kui naervat looma. . . Inimene vaatab fakti. Aga kui see fakt ei vasta tema ideaalsele kujutlusele, siis ta naerab. Sellelt iseloomulikult eripäralt lähtub poeesia ja metafüüsika" (Motšulski 1995: 94). Ja nii kirjutas filosoof ühes oma luuletustest:*

Таков закон: всё лучшее в тумане,
А близкое иль больно, иль смешно.
Не миновать нам двойственной сей грани:
Из смеха звонкого и из глухих рыданий
Созвучие вселенной создано.³

Ka teine suurepärase vene mõtleja Nikolai Berdjajev märgib pärast sõnu "Minu põlgus on arvatavasti üks põhjusi, miks minust sai metafüüsik" oma filosoofilises autobiograafias: "Minu jaoks on väga tähtis, et olen alati armastanud naeru ja naljakat. Ma nägin naerus vabastavat alget, mis kõrgub üle igapäevasuse väe. Väga armastasin teravmeelsust. . ." (Berdjajev 1991: 330).

Loomulikult ei ole mitte igas naerus naljakat. On ka sellist naeru, millest rahva seas räägitakse: "Ilma põhjusega naer on rumaluse märk". Kahjuks on ka lihtsalt rumalat naeru ja ka "patoloogilist huumorit" (A. N. Luk) ja ka "debiilset huumorit", mida nii ilmekalt on kirjeldanud Aleksandr Melehhov (Melehov 1996). Juba Aristoteles kirjutas: "Need, kes naerutamise liialdavad, näivad olevat toored veiderdajad, kes keeravad alati iga asja naljaks. Nad eelistavad pigem nalja teha, kui rääkida midagi tõesti head ning mitte haavata pilkealust" (Aristoteles 1996: 94).

*Selline on seadus: kõik parim on udus, Kuid lähedane, kas on valus või on naljakas. Ei pääse me sest kahetisuse piirist: On naerust helisevast ja kurdist itkust Maailma kooshelinad kõik loodud.

³Solovjov 1990: 31. Peaaegu kõik Solovjovi loomingu uurijad ja biograafid märgivad tema erakordset huumorimeelt, naerulembust ja teravmeelsust. A. Lossev kirjutas, et solovjovilik müstika oli "elurõõmus, elujaatav [ja isegi humoorikas]" (Lossev 1994: 186).

Tark naer on targa inimese naer. "Demokritost on kutsutud "Tarkuseks" ja ka "Naervaks", sest et ta naeris selle üle, et inimesed tegelevad tühiste asjadega", nagu kirjutas üks antiikne autor (Makovelski 1946: 212). Naerus kui sellises võib peituda tarkusetera. Mitte asjata ei ole eri rahvastel kõnekäände ja vana-sõnu, mis soovivad: "Ära küsi nutja käest, küsi naerja käest". Ja mitte asjata ei märkinud Metafüüsik: "kõikidest loomadest on ainult tema [inimene — *L. S.*] võimeline naerma" (Aristoteles 1937: 118). Naer kui üldinimlik võime tajuda maailma nii helgetes kui süngetes toonides kätkeb kahtlemata tarkusealget. Ühe Babeli tegelase sõnade kohaselt "vaid tark suudab lõhestada naeruga olemise eesriiet" (Babel 1957: 46).

NAER JA JUMAL

Religioonipsühholoogia uurijad on täheldanud, et religioon on võimeline kasutama kõiki inimlikke tundeid, ühe erandiga, milleks on huumorimeel. Tõsi küll, naer oli omane mõningatele müütilistele tegelastele (vt Karasjov 1996: 89–122). Mütoloogia tunneb naervaid jumalaid, nendele kuulus "homeeriline naer". Kuid samas on taevaelanike naerul täiesti inimlik iseloom. "Lakkamatut naeru aga nüüd tõstsid taevased õndsad" oma pidusöögi ajal "vaadates, kuidas Hephaistos nii ümber vehkis ja ähkis" (Homerose 1960: 599–600). "Ja naer taas puhkes olümplaste keskel," kui kuulsid Hermeselt: "Kui oleksingi ma kinni ka kolmkord kindlamas võrgus ning kui vaataksid pealt jumalad kõik ning jumalannad, siiski nii puhkaksin koos Aphroditega kuldsega voodis" (Homerose 1963: 340–343). Kuid jumalate üle naerda oli pühaduse teotus. Nagu märkis kunagi A. Herzen, "sundida naerma jumal Apise üle oleks seesama mis heita ta välja jumalikust seisusest tavaliste härgade sekka" (Herzen 1958a: 190).

Piiblisti mainitakse naeru. Kui Jumal ütles üheksakümne üheksa aastasele esiisale Aabrahamile, et temal ja tema üheksakümneaastasel naisel Saaral sünnib poeg, siis "Aabraham heitis silmili maha, naeris" (1Mo 17:17). "Ja Saara naeris iseeneses ja mõtles: "Nüüd, kus ma olen vanaks jäänud, peaks mul veel himu olema!" (1Mo 18:12). See sisemine naer ei jäänud Jumalal märkamata ja ta solvus tema peale: "Aga Jehoova ütles Aabrahamile:

“Miks Saara naerab ja ütleb: Kas ma tõesti peaksin sünnitama, kuna ma ju olen vana? Kas peaks Jehooval olema midagi võimatu?” (1Mo 18:13–14). Kui Saara sünnitas poja, tunnistas ta ausalt: “Aga Saara ütles: “Jumal pani mind naerma! Igaüks, kes sellest kuuleb, naerab mind!” (1Mo 21:6). Sellepärast nimetati ta *Iisakuks*. Ivriidi keeles tähendab *Itshok* “ta hakkas naerma”.

Vana Testamendi Jumalale naer ei meeldi, tema peab seda enda kohta käivaks. Samas ei ole lõbusad inimesed kuidagi keelatud. Nagu nägime, rõõmustas Jumala Tarkus jumala palge ees ja “tundis rõõmu inimlastest” “maailma maa peal”. Varakristluses lämmatas asketism naeru. Ka Kristus ilmub tõsisena, samal ajal kui L. Karasjovi sõnade kohaselt “paganlik maailm täitub paganliku naeruga” (Karasjov 1996: 44). Seetõttu tekkis palju vanasõnu ja kõnekäände, mis seovad vanakurja naeruga (“Чем чёрт не шутит”; “Бога не гневи, а чёрта не смеши”), mis ühendavad naeru ja patu (“Где грех, там и смех”; “В чем живет грех, в том и смех”). Raamatu *Naeru filosoofia* autor ei eelda alusetult, et “küsimus sellest, kas Kristus naeris, võib tunduda esmapilgul üsna kitsast huvi pakkuv, kuid osutub ülimalt tähtsaks, kuna kõneleb sellest, mida jumal-inimeses tegelikult rohkem on, jumalikkude või inimlikkude?”. Kirik muidugi rõhutas Kristuse jumalikkust ja seetõttu esitas teda väljaspool naeru, kuna “naerev jumal muutus liiga sarnaseks inimesega”⁴. Naer on täiesti inimlik oma-

*“Sellega kurat ei naljata”; “jumalat ära vihasta, kuradit ära naeruta”. *Tlk.*

**“Kus on patt, seal on ka naer”, “Milles elab patt, selles elab ka naer”. *Tlk.*

⁴Karasjov 1996: 46. Kaasaegses kristluses kohtame püüdu naeru taas ausse tõsta. Selline püüdlus on selgelt väljendatud filosoofi ja semiootiku Umberto Eco romaanis *Roosi nimi*. Romaanis on väitele “Kristus ei naernud kunagi” ja sellest tulenevale naeru lubamatusele vastandatud seisukoht, et “Jeesus vähemalt mõnikord naeris”, “naljatas teravmeelselt”, “kui ta kutsus varisere esimesena viskama kivi, kui küsis, mis kujutis on mündil”. Romaani autor on kindel, Aristotelest järgides, et naerul on tunnetuslik väärtus ja moraalselt puhastav jõud, ta oli seisukohal, et “uskumine ilma naeratuseta” — see ongi saatan. Romaanis räägitakse irooniliselt sellisest teoloogilisest kontseptsioonist, mille järgi “maailm loodi jumalikkudest naerust”.

dus ja kõige vahetum hingelis-hinnanguline kinnitus inimesele maailmas.

Kiriklikus ja üldisemalt religiooses keskkonnas on võimalik mitmetine suhtumine naeru. Keskaegsed teoloogid hülgasid "liiderliku, kõlvatu naeru", "ülbe naeru, mis oli väärt Penelope kosilasi", kuid nad ei olnud põhimõtteliselt naeru vastu. "Või on naer kurjast?" — küsis Johannes Zlatoust/Kuldsuu ja vastas viisil, mis järgis antiikset õpetust vajadusest järgida kõiges mõõdukust: "Ei, naer ei ole kurjast, kuid liialdamine ja kohatus — see on halb [---] Naer on pandud meie hinge, et hing puhkaks, aga mitte selleks, et ta üle ääre loksuks" (vt Averintsev 1977: 274).

On olemas ka niinimetatud "kiriklik huumor", huumor, mis elab kiriklikus keskkonnas. Kogumik *Pühad isad-erakud naeravad* juhatatakse sisse sellise epigraafiga: "Ärge rääkige mulle munkadest, kes kunagi ei naera. See on naljakas. . ." (*Otsõpustõnniki*. . . 1996: 3). Munkade huumorit võib selle kogumiku põhjal määratleda vormeliga "Ka munk on inimene". Pühad isad-erakud nõõgivad üksteist, viskavad nalja oma kaasvendade ja ilmikute rumaluse ning variserikkuse üle, näitavad oma teravmeelsust. Nad võivad naerda ka usuteadlaste üle: "Isa Sõsoi ütles Aleksandria usuteadlaste kohta: "Kui Issand Jumal oleks andnud ülesande koostada kümme käsku teoloogidele, ei oleks meil mitte kümme, vaid tuhat käsku"" (*ibid.*: 23). Isegi Pühakirja võib naljatades interpreteerida: "Rääkides Adamast, ütles üks elatanud munk: "Adam osutus esimeseks pikas abikaasade reas, kes kaebasid toidu üle, mida nad oma naistelt said"" (*ibid.*: 20). Naised on selles mõttes sageli aineks naljadele. . . Kuid selline huumor mõistagi ei kipu Taeva kallale.

Sama laadi on raamatuke *Seitsekümmend seitse õigeusklikku kooani* (kooanideks nimetatakse zen-budismis lühikesi dialooge meistri ja õpilase vahel). Ka siin on naeru ja naljade objektiks rumalus, võhiklus, altkäemaksuvõtmine, nii koguduse liikmete kui ka hingekarjaste mõtlemise šabloonsus, elu vaimulikus seminaris. Vaimulik lausub vestluses diakoniga: "Hea, et viin on paastulik* . . .". Ja seda viina nimetatakse ladina keeles AQUA VITA — "elu vesi" (*Sem'desjat*. . . 1996: 43). Võib lausa irvitada

* *Постный* — nii 'paastuaegne' kui ka 'sünge', 'pahur'. *Tlk.*

piiskoppide üle, kes tegid koostööd KGB-ga (*ibid.*: 39). Kuid kõrgemale naer ei küüni.

Naer kultuse ümber võib kanda erinevat iseloomu. Ta võib olla narrimishimuliselt ateistlik, jumalateotuslik. Kuid samas võib naer olla südamluk ja üldse mitte pühadust teotav. Piiblitegelased ja ka jumal ise esinevad siin kui *kunstilised kujundid* ja “püha lugu” esineb kui igapäevase inimliku ajaloo paroodiline taasesitus. Just sellised on Jean Effeli säravalt teravmeelsed piibliainelised joonistused — kuulsad raamatud *Maailma loomine* ning *Aadam ja Eeva*.

Jumal on olnud ka anekdootide tegelaseks, millest mõned on kantud pühaisade-erakute, õigeusklike koaanide või hassiitlike jutustuste vaimust. Kuid anekdoodid võivad olla ka Effeli vaimus kunstilisteks kujunditeks, nagu näiteks järgmine:

Inimene, kellel ei vea, pöördub jumala poole: “Oo jumal, ma pole Sinult seni midagi palunud, kuid praegu olen ma väga raskes seisus. Ole hea, tee nii, et ma võidaksin suurelt loteriil!” Ja kuuleb ta vastust: “Olgu nii, kuid anna mulle võimalus, osta vähemalt loteriipilet!”

Inimese naeru jumala suhtes määrab ära tema usk ja kuulumine ühte või teise konfessiooni (võib naerda võõra jumala üle, kuid solvuda naerust enda jumala üle).

Omapärase kontseptsiooni naljatlevast jumalast on andnud Bernard Shaw kirjavahetuses Lev Tolstoiga. Tolstoi nägi inglise dramaturgi suurt annet, omapärast mõtlemist, “meie aja kurjuse” sügavat mõistmist, säravat jutustamisoskust, kuid see ei takistanud tal 17. augustil 1908. a kirjutamast: “Ei tohi naljatades rääkida sellistest asjadest, nagu seda on inimelu eesmärk, tema väärustumise põhjused ja see kuri, mis täidab meie inimeste elu”, kuna “elu on suur ja tähtis asi” (Tolstoi 1965: 424).

Vastuseks nimetab B. Shaw oma kirjas 14. veebruaril 1910. a “jubedaks usuks” nüüdsel ajal üldtunnustatud teooriat, “mille kohaselt jumal eksisteerib juba täiuslikul viisil ja mis eeldab usku sellesse, et jumal lõi eesmärgipäraselt midagi madalamat, kui ta ise on, samas kui ta oleks samasuguse kergusega võinud luua midagi sama täiuslikku.” Ja edasi: “Armastuse jumal, kui ta on kõikvõimas ja kõiketeadev, peab ta paratamatult olema ka vähi ja epilepsia jumal.” Kirja lõpus pakub Shaw, lähtudes sellest, et

“me ilmusime siia, et aidata jumalal ajada oma asja, et parandada tema vanad vead ja et ise saavutada jumalikkus”, oma variandi naeru metafüüsiliseks õigustuseks: “Te ütlesite, et minu raamat ei ole kirjutatud piisavalt tõsisel stiilis, et ma sunnin inimesi naerma kõige tõsisematel hetkedel. Aga miks ei peaks ma seda tegema? Miks peaksid huumor ja naer olema pagendatud? Oletame, et meie maailm on kõigest jumala väike nali; kas Te hakkate seetõttu vähem püüdlema selle poole, et see ei oleks mitte õel, vaid hea nali?” (Shaw 1989: 297–298.)

Oma kirjas 15.–16. aprillist 1910. a kordab Tolstoi mõtet sellest, et “küsimused jumalast, heast ja kurjast on liiga tähtsad selleks, et neist naljatades rääkida”. Suur vene kirjanik ja religioosne, kuigi mitte ortodoksne mõtleja, tunnistas avameelselt suurele inglise dramaturgile, et talle avaldasid sügavat mõju sõnad Shaw’ kirjast: “Oletame, et meie maailm on vaid jumala nali” (“*God’s jokes*”) (Tolstoi 1965: 472).

Kaasaegne poeet ja religioonifilosoof Vladimir Mikuševitš esitab oma naeru mõistmise metafüüsilise kontseptsiooni selle suhestatuses Jumalaga. Aforismide raamatus *Pazori* (Virmalised) ta konstateerib: *Maailm ei ole selline, nagu ta näib. Müstitism teeb sellest järelduse, et ainus reaalsus on kadumine. Sellest teeb usk järelduse, et tõene on ainult ilmutus: kõikide tähenduste ja mõtete üheaegsus, millest igaüks üksikult oleks petlik. Selline maailma ja tema kujutluse vastamatus on põhjendatud Looja ja loodu* mittedamusega, millest viimasel on iseolemise algupära. Kas mitte selles ei peitu naeru ontoloogia?*

Ajab naerma, et loodu on loodud oma iseolemises, milles langeb kokku nii õnnistuse kui needuse eeldus, siit ka naeru kahesus. Samal ajal Loodu vabaduses on Looja kõikvõimsus. Kas mitte selle pärast polegi nii, et Looja naer on tema kohalolek loodus?

On see häbistav? Ei. *Alama naer ülema üle on alati rumal; ülema naer alama üle on rumal, kui see on kõrk, ja hea, kui see on heatahtlik naer; ülemliku ja alamliku naeru koosolu on vaieldamatult hea, see on paradiisliku õnnistuse sümptom. Naer*

* Venekeelne sõna on siin *тварь*, mis viitab elavale loodule (*тварить*), kuid on omandanud millelegi alamale, madalamale osutava varjundi ja vastab pigem lojusele või elukale. *Tlk.*

tuletab meelde, et mitte ainult ülemat ei tähistata alamaga, vaid ka alamat ülemaga. *Probleski* (Läigatused).

Loodu naeru iseärasused: *Naeruga tuletab ihu hingele meelde, et inimene ei ole ainult hing, vaid ka ihu (Probleski). Naer on nakkav, naerev loodu on naljakam sellest, kelle üle ta naerab. Ja samal ajal, Naer ühendab naerjaid ja lahutab neid, kelle üle naerdi (Probleski). Allegooria ei ole piisav, järelikult on allegooria alati naljakas, aga naer on allegooriline. Ilma jumalata on hirmus, jumalaga on nõrkus naeruväärne. Kui ei oleks jumalat, oleks inimene lootusetult naljakas. Naljakas on sarnaneda jumalaga, keda ei ole (Probleski). Ja järeldus: Ei ole midagi peale jumala ja naeru.*⁶

On ka selline arvamus. Ükskõik kuidas ka sellesse suhtuda, igal juhul on ta tähelepanu väärt. Selle artikli autor on arvamuste pluralismi pooldaja. Pluralism ainult ühes peas on halb. Kõigil arvamustel, välja arvatud arvamus pluralismi likvideerimisest, on õigus eksisteerida. "On selline arvamus!" on parem kui "On selline partei!".

NAER JA ELU

Kui väikelaps naeratab, tähendab, et tal on hea olla, et ta on eluga rahul. Tema naeratus ei ole veel naer. Kuid naer tekib naeratusest ja eeldab seda. Ei ole juhus, et paljudes keeltes viitab sõna "naer" etümoloogia tema pärinemisele sellistest sõnadest, mis tähistavad *naeratust*, *rõõmu*. *Naeratus* ise sümboliseeris arhailise teadvuse jaoks rõõmurikka elu, kosmose, jumalate, valguse sündi. Nagu märkis antiigi silmapaistev asjatundja O. Freidenberg, "naer", 'naeratus' semantiseeritakse esmalt kui uus päikesepais-te, kui päikeseline sünd. 'Taeva naeratus' on kosmose sünd; jumalate naeratus on nende ilmumine, 'jumalilmumine' (esmalt kui kadunud tootemi tekkimine, juuresolek). Tavaliselt on valguse epiteediks 'lõbus', 'naeratav'; taeva naeratusest peab maa

⁶V. Mikuševitši raamat *Pazori* (nii nimetatakse Põhja-Venemaal vir-malisi) avaldati vaid osaliselt (vt Mikuševitš 1997). Tsiteeritakse autori käsikirja järgi. V. Mikuševitši esimene aforismiraamat *Probleski* ilmus 1997. a kirjastuses Aleksandria (Tallinn).

rõõmupidu; kui sünnib päikeseline imik, haarab rõõm ja naer il-mamaa. Seetõttu vabastab naer surmast ja viletsusest, tervendab ja ravitseb; naeratus toob tagasi elule” (Freidenberg 1936: 100–101).

Ka kaasaegses teadvuses on naer suhestatud eluga. J. Borev vaatleb kosmilist ja naeru kui “olemise rõõmurikkuse kinnitust”: “naer on elamisetaoline. Koomika kopeerib tema seadust. Naer on alati naer kaose üle harmoonia nimel, ta on kaose harmooniseerimine. Naer kostab maailma kiuste, see on rõõm kurjuse kiuste ja isegi kurjuse tõttu, tema vaimse hukutamise nimel. Nii, nagu elu on teise loomine, seni mitteolnud looduse — elusa loomine, nii ka naer on teisase olemise — väljamõeldud olemise loomine, kurjuse kaost “organiseeriva” maailma vaimse harmoonia loomine” (Borev 1997: 193).

Parodeerides teaduslikku uuringut, pühendab Zinovi Papernõi kolmanda peatüki oma “traktaadist” “Abiks naerjatele: Peaaegu teaduslik naermisõpetuse käsiraamat” teemale “Naer ja meie organismi vananemine”:

Nagu on kindlaks tehtud meie teaduse poolt (vt tööde nimekirja antud teemal, aga ka mõningaid teisi), vananeb meie organism lak-kamatult. Erandi moodustavad vaid kaks juhtu:

a) kui inimene magab;

b) kui inimene naerab.

Ja vastupidi, eriti intensiivselt vananeb inimene siis, kui ta

a) on solvunud;

b) tunneb armukadedust;

c) osaleb istungil — muidugi kui ta istungil ei naera või ei maga. (Papernõi 1990: 6.)

Muuseas, juba Kant kirjutas täie tõsidusega naerust kui kergendusepakkujast elus: “Voltaire rääkis, et vastukaaluks paljudele raskustele elus on taevas meile andnud kaks asja, *lootuse* ja *une*. Ta oleks võinud siis lisada ka *naeru*. . .” (Kant 1966: 354). Naer naeruks, aga meedikud on juba alates Hippokratesest täiesti tõsiselt rääkinud sellest, et inimese rõõmus olek mõjub soodsalt tema tervisele ja on ühtlasi ka hea tervise näitaja. Selles mõttes naer tõesti pikendab eluiga. Z. Papernõile kuulub ka ütlus: “Mõned arvavad, et naer aitab meil elada ja töötada. Nad ajavad naeru se-

gamini lauludega, mis tõepoolest "aitavad elada, võita". Naer aga ei aita meil mitte ainult elada ja töötada, vaid jääda ellu vaatamata sellele kõigele, mis segab meid töötamast ja elamast" (Papernõi 1990: 8). See, et naer ei aita meil üksnes elada, vaid *ellu jääda*, on õiglane nii üksikisiku kui rahvaste puhul.

NAER JA SURM

Naer on elu jaatus, astudes vastu kõigele sellele, mis teda segab, mis on oma aja ära elanud. Selles mõttes esineb naer surma liitlasena, aidates kõrvaldada seda, mille kohta öeldakse "oligi aeg". Herzeni sõnade kohaselt on naer "üks võimsamaid relvi kõige selle vastu, mis on oma aja ära elanud, kuid püsib varemene ikka veel jumal teab mille najal, hirmutades nõrku ja takistades värskel elul tõusta" (Herzen 1958a: 190). Võib ka meelde tuletda noore Marxi sõnu: "Ajalugu on põhjalik ja teeb läbi palju faase, kui ta iganenud eluvormi hauda kannab. Maailmaajaloolise vormi viimane faas on tema *komöödia*". "Miks on ajaloo kulg selline?" — küsib nende ridade autor ja vastab sellele teleoloogiliselt, vastuolus arenenud marksismiga: "Selleks, et inimkond oma minevikust *lõbusalt* lahkuks" (vt Marx 1983: 39). Sellise ajalookäigu ilmutuseks on see, mida Hegel nimetas "ajaloo irooniaks", mis kujutab endast ühte aspekti ajalugu valitseva "*vaimu kavalusest*". Herzen kirjutas "revolutsiooni iroonilisest vaimust" (vt Herzen 1955: 9).

Naeru paradoks seisneb selles, et ta *eitab elu jaatamise nimel*. Kuid tema eitav alge võib olla suunatud ka elu enese vastu, seejuures mitte tema viirastusliku külje, vaid enese väärtust säilitava elu vastu. Siin tekib *küüniline naer*. Seesugust naeru silmas pidades on Herzen märkinud: "Naer on üks spasmiline asi. Esiimesel minutil naerab inimene kõike naljakat, kuid võib tulla ka teine minut, kus ta punastab ja põlgab nii iseenese naeru kui ka selle esilekutsujat." Antud juhul käis jutt Heine "tülgestavatest naljadest" väarikate inimeste üle, kes toleks ajaks juba surnud olid (Herzen 1958b: 117). Rahva teadvuses peetakse totraks nutta pulmas ja naerda matustel ("Lollist tungib ka nutt naeruna välja"). Naer võib olla ka tige, kahjurõõmus.

Naerda surija või surnu üle on teotav. Kuid naer võib olla suunatud ka surma kui sellise vastu. Ta on vahend kaitsmaks end surmahirmu eest. Eri rahvastel on kauges minevikus olnud surma imiteerimise rituaalid. Kuid see on "surm naeru haardes, lõbusas tögamises ja teravmeelsustes. Ja tuleb meeles pidada, et kogu rituaali sisuks on surm, olgugi ta pühendatud Naerule. . ." (Freidenberg 1936: 100).

Selles naeru kahetisuses, mis pulseerib elu ja surma vahel, on minu meelest lahendus niinimetatud "mustale huumorile". Ka seda on mitut liiki. Ühel juhul on ta maitsetu ja küüniline irvitamine eluväärtuste üle, nende devalveerimine. Teisalt võib ta nüristada surmahirmu, näidates tema igapäevasust, ja just sellega olla temast üle. Olgu siin näiteks järgnev anekdootlik dialoog:

- Tead, arstid räägivad, et mul on AIDS. Mida ma tegema peaksin?
- Soovitan sul võtta mudavanne.
- Milleks?
- Harjud maaga ära.

Vanasõnagi ütleb: "Naerdes ei ole ka surm hirmus." Seda laadi "musta huumorit" ei tähelda me mitte ainult teise õnnetuse puhul. Enese suhtes muutub see "võllanaljaks", ehk nagu selgitab *Vene keele sõnaraamat*, need on "sellise inimese naljad, teravmeelsused, kes asub väljapääsmatus olukorras". Olgu siinkohal ära toodud üks salm, mille kirjutas poomissurma mõistetud François Villon (J. Semperi tõlkes):

Ma prantslane, Pariisi kodanik
ja selle üle õnnelik.
Ent varsti kõie kaudu, süld mis pikk,
Saab teada kael, mis kaalub tagumik. (Villon 1997: taga-
kaas.)

Tegelikus elus põimuvad sageli vastandid: elu ja surm, rõõm ja kurbus. See fikseerub kategoorias *tragikoomiline*. "Ei ole kurbust ilma rõõmuta ja rõõmu ilma kurbuseta," konstateerib vene vanasõna. Selline kaugeltki mitte rahulik rõõmu ja kurbuse, elu ja surma, traagilise ja koomilise koosseisusteerimine kutsub esile *naeru läbi pisarate ja pisarad läbi naeru*, isegi *naeru nutu*

asemel ning mõnikord hüsteerilise naeru. Naerda võib “pisarateni”, “kõveraks”, “surnuks”, kuigi viimane on pigem ülekantud tähenduses⁷.

NAER JA VABADUS

Naer eristab inimest loomast selle poolest, et ainult inimesel on võime olla vaba ja naerda, ning viimane on esimese väljenduseks ja kinnituseks. Inimene on võimeline naerma, sest tal on oma hinnangulises tegevuses valikuvabadus. Kasutab ta vabadust sõltuvalt *ühiskonna vabaduse* ja *tema isikliku vabaduse* seisundist ja tasemest. Pöördume taas Herzeni poole: “Naer ei ole nali ja see ei anna talle alla! Vanas maailmas naereti ühliposel ja naerdi maa peal, kuulates Aristophanest ja tema komöödiaid, naerdi kuni Lukianoseni. Alates IV sajandist lõpetas inimkond naermise — ta aina nuttis, ja rasked ahelad langesid mõistusele keset seda halinat ja süümepiinu. Kui usufanatismi palavik hakkas alane- ma, hakkasid ka inimesed taas naerma. Kirjutada naeru ajalugu oleks äärmiselt huvitav. Kirikus, lossis, lahingus, departemangujuhataja ees, jaoskonnapristavi või sakslasest asjadevalitseja ees ei naera keegi. Sunnimaistel teenijatel puudub õigus naeratada mõisahärra juuresolekul. Ainult võrdsed naeravad isekeski.

Kui lubada alamatel naerda ülemate juuresolekul või kui nad ei suuda naerust hoiduda, siis hüvasti, seisuseastus” (Herzen 1958a: 190).

Mihhail Bahtin tõi oma raamatus Rabelais’st sissejuhatusena peatükile “Rabelais naeru ajaloo” epitaafiks äsjatsiteeritud Herzeni sõnad: “Kirjutada naeru ajalugu oleks äärmiselt huvitav.” Selles peatükis on väidetud, et keskaeg ei olnud ainult tõsiduse ja nutu ajastu. Kõrvuti ametliku ideoloogia, ametlike rangete eluvormide ja suhtlemisega eksisteeris “keskaegne naerukultuur”. Ametliku ja naerukultuuri vastuolud kustusid renessansiajastule

⁷Praeguseks meie hulgast lahkunud sotsioloog ja filosoof Lev Kogan oli suurepärase lõbusate lugude jutustaja. Ükskord, see juhtus 60-ndate aastate alguses, ütlesin ma oma viieaastase poja juuresolekul: “Ljova räägib nii, et võib naeru kätte ära surra!” Sellele reageeris kohe minu tõsine poeg: “Isa, aga sa ära kuula!”

lähenedes, siis, kui suurenes vabadus ühiskonnas. Bahtin märkis: “Keskaegse naeru universalismi kõrvale tuleb paratamatult asetada teine tema suurepärase omadus — tema katkematu ja olemuslik seos v a b a d u s e g a”. Ta jätkab: “See naeru vabadus, nagu igasugune vabadus, oli muidugi suhteline; tema valdus oli küll laiem, küll kitsam, kuid ära ei kadunud ta kunagi.” (Bahtin 1965: 82, 99–100.)

Vabadus, mis on kätketud naeru loomusesse, on ka teistel inimajaloo etappidel rajanud teed reaalse vabaduseni. Totalitaarsetes ühiskondades on naer olnud õhuavaks inimestele, kes olid lämbumas käskude, instruksioonide, direktiivide kätte. Seetõttu oli naer alati kahtlusalune, jälitatav. Ei olnud juhus, et naljaka anekdoodi eest võis sattuda nii Volga-Donile kui kauaks kaugele*. Kõnekäänuks sai irooniline ütlemine “Paremini naerab see, kes naerab ilma tagajärgedeta”. Kuid naer aitab üle saada paraliiserivast hirmust ja muutub, olgugi et mingis mõttes piiratult, vabaduse kuulutajaks.⁸

Naeru seosest vabadusega annab tunnistust nii naeru sotsioloogia ja kulturoloogia kui ka tema psühholoogia. Esmapilgul võib tunduda, et naeru nakkavus annab tunnistust indiviidi allumisest kollektiivile. Naerul on tõepoolest sotsialiseeriv tähendus. Kuid nagu igasuguses esteetilistes suhtes, ei rikuta seejuures isiksuse vabadust, tal on endiselt vabadus naerda või mitte. Naeru võib esile kutsuda, kuid ei ole võimalik naerma *sundida*, nagu ei ole võimalik sundida armastama, kaunist nautima, ülevat ülistama (allumist väljendav, lipitsev naer on naeru surrogaat). Naer saab võimalikuks hingelise tegevuse vabaduses, ta on tee selle ni. Sellepärast inimene unes ei naeragi. Unenägude absurdsusi me tajume täiesti tõsiselt, kuigi näeme võib-olla naervaid inimesi (Puškini Tatjana nägi unes stseeni, kus “. . . naeravad kõik mürinal. . .”). Unes naerma hakata tähendab ärgata.

Naeru vabadus väljendub ka selles, et ta on võimeline ületama inimese mittevabu psüühilisi seisundeid, nagu hirm ja hä-

* Siin on sõnademäng. Vene k: *и на Волго-Дон, и надолго — вон. Тлк.*

⁸ Antitotalitaarsest huumorist kui vabaduse kandjast vt Stolovišt 1993, 1997.

bi⁹. Antud juhul ei vii naer tingimata häbituseni, kuigi võib olla ka häbitut naeru. On ka häbelikku naeru. Naer on võimeline vabastama inimesi (on see halb või hea, on iseküsimus) antud ühiskonna poolt omaks võetud normidest häbelikkuse ja häbituse, sündsuse ja sündsusetuse kohta. Seetõttu kutsutakse naeru sageli esile, vihjates keelatud, häbiväärsele, siivutule (seda eriti erootilises ja poliitilises sfääris). Sellist liiki naeru kohtame ka iidsetel pidustustel, mis kannavad nii falloslikke kui orgastilisi elemente (vt Freidenberg 1936: 101–103, 110–114). Antud juhul on naeru allikaks see, mida pidas silmas Freud, kui iseloomustas teravmeelsust ja naeru teadvustamatu tungimisena teadvusesse. Selline naer on tunnistus individuaalse vabaduse ülemusest üldkehtivate normide suhtes. V. Mikuševitši aforismi järgi *Naeru ei saa ette kirjutada, kuna naer ise on keelust üleastumine (Probleemid)*. Keelatud vili on magus, aga kui ta on kättesaamatu, on ta ka naljakas. Keelust üleastumine on kas patune või naljakas. Naeru loomus on juba kord kahetine.

Albert Einsteinile kuulub ütlus “Rasketes katsumustes ja julmades vaatamängudes on mulle lohutuseks ja lakkamatuks kannatlikkuse allikaks olnud see teadmine [teadmine determineeritusest ja olemise üldisest harmooniast — *L. S.*]. See pehmendas kergesti haavatavat vastutusetunnet ja lubas nii ennast kui ka ümbritsevat mitte liiga tõsiselt võtta. Säärane vaade elule jätab minu jaoks ruumi huumorile” (Kuznetsov 1963: 95). Neid sõnu võib mõista nii, et huumor oli suure füüsiku jaoks *vabaduse oasiks* elu karmis kõrbes. Vabaduse oas ise võis tema jaoks eksisteerida tänu sellele, et elu ise oli vastuolus teadmise ja determineeritusest ja olemise üldisest harmooniast. Kuid nagu märgib Einsteini elu ja loominguriija, oli “Einsteini jaoks huumor põgenemiseks “üleisikulisest” (selles sfääris oli ka tema looming “üldistest (ja veel üldisematest!) kontseptsioonidest, mis avavad Maailmaruumi harmoonia”, ühiskondlikes küsimustes pehmendas huumorikas suhtumine raskeid mälestusi, kuid see ei tähendanud leppimist. Seetõttu muutus huumor irooniaks, mis sageli ei olnud just kõige süütum” (*ibid.*: 96–97).

⁹Häbitist kui naeru antiteesist on kirjutatud raamatus Karasjov 1996.

NAER JA VÄÄRTUS

Naeru suhe Hea ja Kurjaga on naeru metafüüsika, lisaksime siin ka, et *moraali metafüüsika* üks olulisemaid küsimusi. Laiemas plaanis ei ole tegu mitte üksnes eetilis-moraalse, vaid ka esteetilisega. Meil on õigus rääkida naeru suhtest *väärtuste* ja *antiväärtustega*. Juba Aristoteles kirjutab: “naljakas on inetuse <vaid üks> osa. Naljakas on ju mingi valutu ja kahjutu eksimus või inetus”. Seetõttu komöödia “on [...] halvemate <iseloomude> jäljendus, kuigi mitte kogu pahelisuses” (Aristoteles 1982). Mitte igasugune kuri, mitte iga inetus ei ole naljakas. Suur naerumeister Charles Chaplin on filmi *Suur Diktaator* saamisloost rääkides märkinud: “Oleksin ma kursis olnud Saksa kontsentratsioonilaagrites toimivate tõeliste õudustega, poleks ma seda filmi muidugi teinud. Mõrtsukahulluse üle nalja heita poleks ma suutnud” (Chaplin 1990: 400). Nähtused võivad olla väärtuselt mitmetahulised. Korratud-kohutavad nähtused kuuluvad ajaloo jurisdiktsiooni alla. Kui ka ajalugu ei ole otsust veel täide viinud, ilmutab selline nähtus oma Achilleuse kanda. Siin tekib koomiline kui tunnus tema haavatavusest.

Koomilise tunnetamine, naer kurja ja inetu üle ei paku meile rõõmu mitte üksnes ootamatul kohtumisel nähtuste seninägematu olemusega, vaid tänu meis ilmsiks tulevale võimele näha selle olemuse tõelist hinda, kõrvutades teda, võib olla ka ebateadlikult, tõeliste väärtustega. Koomiline — see on nähtuste ja inimeste enesepaljastus, nende tõelise väärtuse avastamine, mis võib osutada tühiseks, antiväärtuseks. Selline on vastuolu negatiivse väärtusliku potentsiaaliga nähtuste või selle erinevate ilmingute ja tõeliste üldnimilike väärtuste vahel. Sellise kontrasti antiväärtuse ja väärtuse vahel provotseerib tahtmatult koomiline nähtus ise, kuna ta pretendeerib sageli väärtuseks olemisele, tahab suuredada enda maksumust, mis mingil viisil ei vasta tema hinnale. La Rochefoucauld’ aforismi kohaselt “inimestes ei ole naljakad mitte need omadused, mis neil on, vaid need omadused, millele nad pretendeerivad” (La Rochefoucauld 1959: 26).

Koomilise liike on lugematul hulgal¹⁰. Mitmekesised on vas-
tuolud, mis neid kujundavad. Kuid kõigil juhtudel on koomiline
see, kui kujuteldava väärtuse tagant ilmub ootamatult nähtavale
antiväärtuslik olemus: kui paabulinna sulgede taga märkame ko-
gemata varese tiiba. Eksisteerib põhimõtteline vahe ühest küljest
koomiliste nähtuste ja inimeste vahel, kelle kohta vene keeles öel-
dakse “и клейма негде ставить”, ja teisest küljest selle vahel,
mis tervikuna kannab positiivset väärtusiseloomu, omades vaid
mõningaid puudusi. Esimesel juhul on naer halastamatu, jõu-
des satiiriliste paljastuste, sarkasmini. Teisel juhul võib naer olla
heasüdamlik, huumor lahke, olles suunatud “mõningatele puu-
dustele”, ta ei kipu inimese väärikuse kallale, pigem toetab seda.
See on nagu “sõbraliku šarži” erinevus õelast karikatuurist. Ko-
gu oma objekti iseärasustes saab huumorimeel näiliste väärtuste
paljastajana ise tähtsaks inimlikuks väärtuseks.

KA FILOSOOFID NAERAVAD

Filosoofid ei suudaks naeru üle arutleda, kui nad ise ei naeraks.
Vormel “Mitte naerda, mitte nutta, vaid ainult mõista” on teo-
reetilise tunnetuse imperatiiviks, mis mitte alusetult ei eelda, et
subjektiivsed, emotsionaalsed-hinnangulised reaktsioonid moo-
nutavad objektiivset teadmist. Kuid filosoofia on teadvuse eriline
vorm. Ta on armastus tarkuse vastu, tarkusearmastus, nagu seda
on möödunud sajanditel nimetatud. Tarkus ei ole lihtsalt teadmi-
ne, vaid eeldab maailma mõtte ja väärtusliku tähenduse otsimist.
Filosoofia aineks ei ole ainult olemise ja tunnetuse üldised seadu-
sed, vaid ka väärtustava maailmasuhte seaduspärasused. Mõista
on filosoofi jaoks paratamatu. Kuid tema arengu vaevaline koge-
mus näitab, et kui mitte naerda ega nutta, ei ole ka elu võimalik
filosoofiliselt mõista.

Naer satub paratamatult filosoofia vaatevälja, kuna ta esindab
teatud liiki emotsionaalset-väärtustavat maailmatajumist. Cicero
on ütelnud: “Kuid eelkõige, mis on naer ise, mil viisil ta esile
kutsutakse. . . seda oleks näinud Demokritos” (Makovelski 1946:

¹⁰Vt koomilise vormide kirjeldusi raamatus Dzemidok 1974: 61–
143.

216). Kuulus mõtleja ei olnud üksnes naeru teoreetik (kahjuks ei ole tema sellealased tööd meieni jõudnud). Vanaaja autori tunnistuste kohaselt "Demokritosel oli kombeks lakkamatu naeruga viia liikumisse oma kopsud; samuti nagu ta näeb kõiges inimestega juhtivas põhjust naeruks" (*ibid.*). Teise antiikse autori sõnade kohaselt "ta naeris lakkamatult, pidades naeru vääriliseks kõiki inimlikke tegusid" (Demokritos 1935: 23). Meieni jõudnud fragmendid annavad tunnistust tema teravmeelsusest. "Vastuseks küsimusele, miks tema, olles pikka kasvu, võttis endale väga lühikest kasvu naise, vastas Demokritos: "Kõigest võimalikust kurjast valisin ma vähima." (Makovelski 1946: 213.)

Kogu antiikfilosoofia on täidetud targa huumoriga. "Naeruva" Demokritosega vastandati "Nutvat" Herakleitost, kes ei olnud aga sugugi ilma jäetud huumorimeelest, kuigi see oli kibe. "Kui ei oleks Päikest, ei teaks me, mis on öö" — on ta öelnud (*Fragmentõ... 1989: 226*). Tema teoste meieni jõudnud fragmendid on ebaharilikult paradoksaalsel viisil teravmeelsed ja kohati iroonilised. Teravmeelsed on ka sofistide mõttetead. Sokraatiline iroonia, mida valdas ka Platon, on saanud legendaarseks. Küünikute, nagu ka paljude teiste antiiksete mõtlejate filosoofia ja elu sünnitas hulgaliselt anekdoote. Sädelevad on Sokratese õpilase Antisthenese aforismid, kes naeris välja oma vere puhtuse üle uhkust tundvad ateenlased, "teatades, et nad ei ole sugugi kõrgemast soost kui teod või rohutirtsud" (Diogenes Laertios 1979: 324). "Ta soovitas ateenlastel võtta vastu määrus "Pidada eesleid hobusteks", ja kui seda peeti rumaluseks, märkis ta: "Aga te teete ju tavalise hääletuse teel võhiklikest inimestest väejuhid" (*ibid.:* 236). Antisthenese õpilane Diogenes Sinopest ei saanud kuulsaks ainult tünnis elamisega, vaid ka leidlikkusega targalt ja teravmeelselt küsimustele vastata. "Kui ta peesitas Kranionis päikese käes," jutustab Diogenes Laertios, "kummardus Aleksander [tegemist on Makedoonia Aleksandriga — *L. S.*] tema kohale ja ütles: "Palu minult, mida sa iganes soovid." Diogenes vastas: "Ära varja mu eest päikest!" (*Ibid.:* 245–246.)

Loomulikult ei ole asi ainult selles, et see või teine filosoof oli elus teravmeelne inimene, et tal oli hea huumorimeel. Kuid kas tungib naer ka filosoofiasse endasse? On halb, kui filosoofiline süsteem või osa tema seisukohti osutub naljakaks. Naer

filosoofias ei ole naer filosoofia üle. Seetõttu on nii antiigis kui hilisematel aegadel naer olnud tõhusaks vahendiks poleemikas vastuvõetamatu filosoofiaga. Seda mõistsid suurepäraselt iidsed komöödiograafid, nii Aristophanes kui Lukianos. Ka niinimetatud professionaalsed filosoofid ei jätnud kasutamata võimalust vahetada teravusi, lükates ümber oma filosoofiliste vastaste seisukohti ning kaitstes enda õpetust.

Diogenes Laertios toob sellise episoodi poleemikast Platoni ja Diogenes Küüniku vahel: “Kui Platon arutles ideede üle ja leiutas nimetused “lauasusele” (“laudsusele”) ja “karikasusele” [s.t laua ja karika ideed — *L. S.*], ütles Diogenes: “Platon, ma näen lauda ja karikat, aga lauasust ja karikasust ma ei näe.” Vastuseks sai ta: “Selge see. Selle jaoks, et näha lauda ja karikat, on sul silmad olemas, aga selle jaoks, et näha lauasust ja karikasust, sul mõistust ei ole.” (*Ibid.*: 251.) Teravmeelne on ka Aristotelese argument platonlike ideede vastu: tunnistada nende olemasolu (näiteks laud ja “lauasus”, karikas ja “karikasus” jne) tähendab ebaõiget maailma kaheksjagamist, mis ei kergenda selle tunnetamist, vaid vastupidi, raskendab — tema sõnade kohaselt nii nagu siis “kui keegi, kes tahab pidada arvestust, eeldaks väiksema hulga asjade puhul, et nende kokkulugemine käib talle üle jõu, kuid usub, et suurendades asjade arvu, tuleb ta sellega toime” (Aristoteles 1976: 86).

Naeru väljendamise liigid ja vormid on filosoofias erinevad. Kõige tõsisemas teoses võime kohata teravmeelseid aforisme, võrdlusi, metafoore, allegooriaid, hüperboole, kalambuure. Tõsi küll, teravmeelsus ei ole mitte alati koomiline. Teaduslikus mõtlemises, tehnilises loominguks leiame teravmeelseid mittekoomilisi lahendusi, kuigi nii koomilist kui mittekoomilist teravmeelsust võime iseloomustada teatud ühise tunnuse — *teravmeelsusega*¹¹.

Kuid ka koomilist teravmeelsust hindavad filosoofid erinevalt, mõnikord lausa teatud kahtlusega. Aristoteles vastandab teravmeelseid inimesi “mühaklikele ja tuimadele [σκληρόεις]”, nende, “kes ise mingit nalja ei tee ja on naljategijate vastu tõredad”.

¹¹“Igasugusele ülesandele võime läheneda mitmest aspektist. Vaid ootamatut, originaalset ja samas lihtsat lahendust nimetame teravmeelseks. Antud juhul ei kaasne teravmeelsusega naer, kuid ta kutsub vaieldamatult esile esteetilise naudingut,” on märkinud A. Luk (1977: 126).

Tema sõnade kohaselt “kes aga õigel viisil lõbusad on, neid kut-
sutakse teravmeelseteks [εὐτράπελος]: nad on paindlikult teras-
sed [εὐτροπος]. Selline liikuvus näib kuuluvat harjumusliku kom-
be juurde”. Samal ajal peab Aristoteles vajalikuks eristada “terav-
meelseid” nendest, “kes naerutamiseiga liialdavad, näivad olevat
toored veiderdajad, kes keeravad alati iga asja naljaks” (Aristote-
les 1996: 94). Tõsi, oma *Retoorikas* ei säästa Aristoteles ka ter-
ravmeelsust ennast, andes järgneva määratluse: “teravmeelsus on
lihvitud kõrkus” (Aristoteles 1978: 97). Hegel seevastu vastandab
teravmeelsuse ja *mõistuse*: “Teravmeelne refleksioon [---] seis-
neb vastupidiselt [tavalisele kujutlemisele] vastuolu käsitamises ja
väljaütlemises. Kuigi ta, tõsi küll, ei väljenda asjade ja nende vah-
hekordade mõistet, vaid tema materjaliks ja sisuks on ainult teatud
kindlad kujutlused, laseb ta siiski vasturääkivust sisaldava suhte
kaudu mõistel paista. — Mõtlev mõistus aga teravdab n-ö nürine-
nud erinevuse, kujutlma palja mitmekesisuse, selle olemusliku
erinevuseni, vastuoluni” (Hegel 1937: 522–523).

Kahtlemata eksisteerib teravmeelsus ise mitmesugustes vormi-
des. Ta võib olla nii pinnapealne kui sügav, väljendada nii kõrkust
kui heatahtlikkust. Saalomon rääkis tähendussõnades võima-
lusest “tarkuse ja õpetuse tundmaõppimiseks, mõistlike sõnade
mõistmiseks” (Õp 1:2). Selliseid õpetussõnu, “kes tark on, see
kuuleb [---] ja võtab veelgi enam õpetust. . .” (Õp 1:5). Terav-
meelsust võib üles ehitada väliste vastuolude haaramisele, ka siis,
kui need on loogilisse veasse peidetud. Selline teravmeelsus on
ühe täpse ütluse kohaselt “mõistuse [разум] aevastus”. Kuid on
ka teistsugune teravmeelsus, mis eeldab teravat mõistust [ум],
mis haarab olulisima vastuolu ja muudab ta “säravaks” kujundite,
õpetussõnade, aforismide kaudu. Selline on paljude vanasõna-
de ja kõnekäändude, antiikfilosoofide aforismide, François de La
Rochefoucauld, Baltasar Gracián y Moralese ja teiste möödunud
aegade ning meie kaasaegsete, sügavate ja eredate mõtlejate terav-
meelsus. Meenutatagu siinkohal Stanislaw Jerzy Lec'i geniaalseid
aforisme.

Kuna filosoofial on otsene seos inimese väärtushinnanguli-
se maailmatajumisega, siis ei pruugi tema esitusviisid olla vaid
rangelt tõsised, vaid võivad olla ka esteetilis-kunstilised, ja seda
kuni puhtkunstiliste teosteni, millel on vaieldamatult filosoofili-

ne tähendus, olgu selleks siis Dante *Jumalik komöödia*, Goethe *Faust*, Voltaire'i jutustused, Dostojevski romaanid, Hölderlini ja Tjutševi poeesia. Filosoofilise mõtte ajaloos vahelduvad Aristotelese vaimus filosoofilised traktaadid Platoni vaimus dialoogidega. Üks ja sama filosoof on sageli loonud traktaate ja midagi veel, nagu Montesquieu, kes on kirjutanud nii *Seaduste vaimust kui Pärsia kirjad*, või Diderot — traktaadi *Looduse seletamisest* ja hiilgava *Rameau vennapoja* autor.

Kaheldamatult on filosoofilistes dialoogides, teisitiütlemise- ja pajatustes, sellistes paroodilistes traktaatides nagu Rotterdami Erasmuse *Narruse kiitus*, filosoofilistes jutustustes ja poemides "laialt ruumi" huumorile, irooniale ja sarkasmile. Kuid ka eriliselt filosoofilistes traktaatides virvendavad mõnikord iroonilise teravmeelsuse ja peene huumori sädemed. Kõige tõsisemast tõsisete filosoofiliste traktaatide seas — Kanti *Puhta mõistuse kriitikast* — võime lugeda: "Kui küsimus iseenesest on mõttetu ja nõuab kasutuid vastuseid, siis on tal peale häbitunde küsija jaoks veel selline puudus, et ta suunab tähelepanematu kuulaja totratele vastustele ja loob naljaka vaatepildi: üks (iidse väljendi kohaselt) lüpsab kitse, teine hoiab sõela" (Kant 1964: 159). Peab ütleva, et filosoofide filosoof mitte üksnes ei mõtisklenud naeru loomuse üle (vt Kant 1966: 352–354), vaid tal oli ka endal suurepärase huumorimeel ja iroonilist stiili valdas ta meisterlikult (vt Gulõga 1987: 49–62).

Filosoofilisele mõttele on omane iroonia selle erinevates väljendusvormides. Saksa romantikutel oli ta maailmavaateliseks printsipiiks, mis kuulus filosoofia olemuse juurde. Nagu märkis Friedrich Schlegel: "Filosoofia on iroonia tõeline kodumaa, mida võiks nimetada loogiliseks iluks." Ka poetilises loomingus, läbistatuna "iroonia jumalikust hingusest", "elab täisvereliselt transsendentaalne jant" (Schlegel 1983: 282, 283). Omapärane on Nietzsche iroonia (vt Mikuševitš 1993: 199–203). Lõikavast irooniast on läbistatud Lossevi *Müüdi dialektika*. . . Filosoofia ja iroonia ühendatuse näiteid võiks tuua palju. Tänu Irooniale suudab Tarkus vastu seista rumalusele, labasusele ja alatusele. Iroonia ei ole mitte ainult esteetiline "tõestamine vastupidisest lähtuvalt", vaid ka moraalne triumf kõige üle, mis on vastumeelne.

Loomulikult on filosoofia ja seda enam metafüüsika kui “esimene filosoofia” tõsine asi. Kuid kas ei ole õiglane vana aforism “*Naerda naljaka üle tähendab sellesse täiesti tõsiselt suhtuda*”? Selles seisneb minu veendumuse kohaselt nii naeru dialektika kui metafüüsika.

Kirjandus

- Aristoteles 1937 = Аристотель. *О частях животных*. [Москва]: Государственное издательство биологической и медицинской литературы
- Aristoteles 1976 = Аристотель. *Метафизика*. — *Сочинения в четырех томах*. Том 1. Москва: Мысль
- Aristoteles 1978 = Аристотель. *Риторика*. — *Античные риторики*. Москва: Издательство Московского университета
- Aristoteles 1982. Luulekunstist. — *Keel ja Kirjandus*, nr 7 (tlk J. Unt)
- Aristoteles 1996. *Nikomachose eetika*. Tartu: Ilmamaa
- Averintsev 1977 = С. С. Аверинцев. *Поэтика ранневизантийской литературы*. Москва: Наука
- Vabel 1957 = Исаак Бабель. *Рабби*. — *Избранное*. Москва
- Bahtin 1965 = Михаил Бахтин. *Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса*. Москва: Художественная литература
- Berdjajev 1991 = Николай А. Бердяев. *Самопознание (Опыт философской автобиографии)*. Москва: Книга
- Bogev 1970 = Юрий Боров. *Комическое или о том, как смех казнит несовершенство мира, очищает и обновляет человека и утверждает радость бытия*. Москва: Искусство
- Bogev 1997 = Юрий Боров. *Эстетика*. В двух томах. Том 1. Пятое дополн. издание. Смоленск: Русич
- Chaplin, Charles 1990. *Minu elulugu*. Tallinn
- Demokritos... 1935 = Демокрит в его фрагментах и свидетельствах древности. Москва
- Diogenes Laertios 1979 = Диоген Лаэртский. *О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов*. Москва: Мысль
- Dzemiđok 1974 = Богдан Дземидок. *О комическом*. Москва: Прогресс
- Fragmentō... 1989 = Фрагменты ранних греческих философов. Часть I. Москва: Наука

- Freidenberg 1936 = О. Фрейденберг. *Поэтика сюжета и жанра: Период античной литературы*. Ленинград
- Gulbga 1987 = Арсений Гулыга. Кант — ироник. — *Путиами Фауста: Этюды германиста*. Москва: Советский писатель
- Hegel 1937 = Г. В. Ф. Гегель. *Сочинения*. Том 5. Москва
- Herzen 1955 = Александр И. Герцен. *Собрание сочинений в тридцати томах*. Том 5. Москва
- Herzen 1958a = Александр И. Герцен. *Собрание сочинений в тридцати томах*. Том 13. Москва
- Herzen 1958b = Александр И. Герцен. *Собрание сочинений в тридцати томах*. Том 14. Москва
- Homeros 1960. *Ilias*. Tlk A. Annist. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus
- Homeros 1963. *Odüsseia*. Tlk A. Annist. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus
- Kant 1964 = Иммануил Кант. *Сочинения в шести томах*. Том 3. Москва: Мысль
- Kant 1966 = Иммануил Кант. *Сочинения в шести томах*. Том 5. Москва: Мысль
- Karasjov 1996 = Л. В. Карасев. *Философия смеха*. Москва: Российский Государственный Гуманитарный университет
- Kuznetsov 1963 = В. Г. Кузнецов. *Эйнштейн*. Москва
- La Rochefoucauld 1959 = Франсуа де Ларошфуко. *Максимы и моральные размышления*. Москва, Ленинград
- Lossev 1994 = Алексей Ф. Лосев. *Владимир Соловьев*. Второе издание. Москва: Мысль
- Luk 1977 = А. Н. Лук. *Юмор, остроумие, творчество*. Москва: Искусство
- Mačovskí 1946 = А. О. Маковельский. *Древнегреческие атомисты*. Баку
- Marx, Karl 1983. Traagiline ja koomiline reaalses ajaloos. — K. Marx, Fr. Engels. *Kunstist*. I kd. Tallinn
- Melchov 1996 = Александр Мелехов. *Уморительная гильотина. Тоталитарный юмор*. — Звезда, 2
- Mikuševič 1993 = Владимир Микушевич. *Ирония Фридриха Ницше*. — ЛОГОС, 4
- Mikuševič 1997 = Владимир Микушевич. *Пазори*. — Радуга, 4 (Таллинн)
- Motšulski 1995 = К. В. Мочульский. *Владимир Соловьев: Жизнь и учение*. — Гоголь, Соловьев, Достоевский. Москва: Республика

- Ottsõ-pustõnniki...* 1996 = *Отцы-пустынники смеются.*
Перевод с французского и обработка: о. Анри Мартен.
Москва: Издательство Францисканцев-Братьев Меньших Кон-
вентуальных
- Parerpiõ* 1990 = Зиновий Паперный. *Музыка играет так весе-
ло...* Москва
- Propp* 1976 = Владимир Я. Пропп. *Проблемы комизма и смеха.*
Москва: Искусство
- Sarkovaja* 1997 = В. А. Сарковая. *Пространство контекста
в иронико-судьбических и иронико-исторических констру-
циях и моделях истории. — Метафизические исследования.*
Выпуск 2. История. Санкт Петербург
- Scheler, Max* 1919. *Zum Phänomen des Tragischen.* — M. Scheler,
Vom Umsturz der Werte. Halle
- Schlegel* 1983 = Фридрих Шлегель. *Эстетика. Философия.*
Критика. В двух томах. Том 1. Москва: Искусство
- Sem'desjat...* 1996 = *Семьдесят семь православных коанов.*
Москва: Творческая мастерская РУССКОЕ ЧУДО
- Shaw* 1989 = Бернард Шоу. *Автобиографические заметки. Ста-
тьи. Письма.* Москва: Радуга
- Solovjov* 1989 = Владимир С. Соловьев. *Сочинения в двух
томах.* Том 2. Москва
- Solovjov* 1990 = Владимир С. Соловьев. *Стихотворения.*
Проза. Письма. Воспоминания современников. Москва
- Spinoza* 1957 = Бенедикт Спиноза. *Избранные произведения
в двух томах.* Том I. Москва
- Stolovitš* 1993 = Леонид Столович. *Анекдот как зеркало
нашей эволюции. — Известия, 20. III*
- Stolovitš* 1997 = Леонид Столович. *Смех против тоталитар-
ной философии. Советский философский фольклор и само-
деятельность. — Звезда, 7*
- Tolstoi* 1965 = Лев Н. Толстой. *Собрание сочинения в двад-
цати томах.* Том 18. Москва: Художественная литература
- Villon, François* 1997. *Testament.* Tallinn: Vagabund

LEONID STOLOVITŠ (sünd. 1929) on TÜ filosoofia osakonna eme-
riitprofessor.

KIRJANDUS JA KULTUURILUGU KUULUVAD KEELEÕPETUSE JUURDE

Eve Pormeister

Ootab ehitud rõõmude saal.
Eduard Mörike, *Maalija Nolten*

Tihtipeale mängivad juhused inimeste elus tähelepandavat osa. Vahel tundub, et kogu elu on vaid üks suur juhuste kett. Sellegi loo ajendiks on kaks juhust. Juhuslikult sattusime kolleegiga kõnelema kirjanduse osatähtsusest saksa keele tunnis, juhuslikult jõudis samal päeval kohale artikkel Saksamaalt selsamal teemal (Joachim Sartorius, "Der Dichter kommt, die Mülldeponie geht. Das Goethe-Institut und die Kultur: Der Deutschunterricht im Ausland muss sich ändern." — *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 15. Januar 1997, 34). Minu alateadvus oli juba ammu sellele laiene lülitunud, segadusse sattununa lehitsesin nüüd eelkõige noorte mõeldud keeleõpikuid. Goethe Instituudi uus peasekretär Joachim Sartorius vaatleb oma kirjutises murelikult didaktilisi seisukohti nüüdses õpikute maailmas. Muide annab Goethe Instituut ise välja väga vähe õpikuid, ja seda heidab Sartorius sellele institutsioonile ette.

Kuhu on Goethe Instituut välismaal aetava kultuuripoliitika, aastatepikkuse demokraatia ja rahvastevahelise arusaamise ideaalide kultiveerimisega jõudnud, küsib ajalehe toimetus saatetekstis Sartoriuse artiklile. Missugune on see Saksamaa-pilt, mida pakuvad meile Saksamaal ja Eestimaal väljaantavad keeleõpikud, küsib kolleeg Reet Sorokin. Lisaksin veel ühe retoorilise küsimuse: kas teiste eesti võõrkeeleõpikute puhul ei ole asi niisamuti? Kas ei kajastu neiski ülekaalukalt pragmaatiline mõttemaailm? "Kiites "dialoogivalmidust" ja "kommunikatsiooni" on läinud kaduma saksa kultuurilugu ja ka kirjandus," resümeerib ajaleht.

Otsides vastust küsimusele, miks see nii on, pöördub Sartorius tagasi 1970. aastatesse. Püüdkem silma ette manada seda aega Eestis. Meie saksa keele õpikutest võis leida — sõbralikus koosluses argipäevast võõrdunud tekstidega — teatud kirjanduslikkegi tekste. Olukord ei muutunud kuigivõrd ka ülikoolis. Tulemus: liiga ühekülgne pilt Saksamaast (rääkimata siis veel teistest saksa-keelsetest maadest nagu Austria ja Šveits, mida õpikutes vaevalt kajastati). Selle juurde kuulus puhtkirjanduslik keel, millega argisituatsioonides ei osatud just eriti palju peale hakata. Loomulikult ei tohi me alahinnata kirjanduslike tekstide väljendusjõudu (lõp-pude lõpuks esinen ma siin ju kirjanduse kaitsjana), nende võimet suunata meid niihästi mentaalselt ja emotsionaalselt kui ka lausa meeleliselt. Ent teisalt ei piisa kirjanduslikust keelest, et soovi korral tunda end osakesena argielust. Sellele kõigele on lisandunud veel kurb tõsiasi, et mõnikord õppijad kindlasti on vaevelnud ka ühekülgse ja igavuse käes.

Kui otsida eeskujusid, siis võib neid leida endisest suurest impeeriumist. Sovetlik riik hoolitses piiride tiheduse eest. Kontaktid välismaalastega olid ülimalt ebasoovitavad, isegi keelatud. Et õpetatavail polnud mingit motivatsiooni ja õpetajatel oli puudus õppematerjalidest, keskenduti lugemisoskusele. Olmeelule ja -kultuurile, intonatorsetele ja artikulatorsetele harjutustele pöörati seevastu vaevalt tähelepanu (ülikoolis küll rohkem kui keskkoolis, kuivõrd see oli võimalik).

Teisiti toimiti aga, nagu juba öeldud, Saksamaal. Seal prokla-meeriti 1970. aastate alguse võõrkeelte didaktikas, nagu Sartorius teavitab, — küllap mingis mõttes ka vastureaktsioonina kirjanduse liigsele rõhutamisele võõrkeele tunnis kuni meie sajandi keskpaigni — nn kommunikatiivset lähtepunkti, mida 1970. aastate teisel poolel ka ise õpingute ajal Leipzigi kogesin. Didaktilise uuenduse eesmärgiks oli õpetatavate ettevalmistamine kommuni-katiivselt olulisteks situatsioonideks, niisiis asetati rõhk varem hooletusse jäetud kõne- ja kuulamisoskusele. Kirjanduslikele tekstidele ei jätnud audiovisuaalne meetod seevastu piisavalt ruumi. “Vastupidiselt teoreetikutele nagu Saul B. Robinson võtsid õppematerjalide autorid nõudmisi väga kitsalt: kirjanduse abil ei saa tellida õlut ja teha sisseoste,” märgib J. Sartorius. Ent juba 1970. aastate lõpus kostis kriitikat, leiti, et ühekülgse suunitlusega reaalsituatsioonidele tekib oht, et sisu banaliseeritakse ja õpetata-

vate intellekt jäetakse tagaplaanile. Ka autorite argument, et saksa keele kursustest osavõtjad vajavad saksa keelt võõrkeelena ju argipäevas (ja asjaomased õpikud olevat vajalikud, et kindlustada neile nende rakendatavus ja tarbimisväärtus), ei leidnud ringküsitlustes kuigivõrd kinnitust. Pigem vastupidi. Selle kohta tegi Goethe Instituut 1996. aasta maist oktoobrini küsitluse, mille järgi olevat 15 Saksamaa institutsiooni juures toimunud kursustel osalejad nõudnud "saksa kultuuri süvendatud käsitlemist tundides". Igatahes ei saa muidugi vaidlustada tõsiasja, et tõepoolest leidub keeleõppijaid, kes on väga tugevasti orienteerunud argipäevale ja keda seetõttu huvitavad pangandus või juhtimine või õigusteaduse terminid või hotellindus. Näiteks ka söömis-, teenindus- ja juhtimiskultuuri võib käsitada kultuurina. Vastakad seisukohad ei jäänud olemata ka tollasel Ida-Saksamaal, kus juba 1970. aastate keskpaigast peale arutati ajakirjas *Deutsch als Fremdsprache* küsimusi, mis seotud kirjanduslike tekstide kirjandusteadusliku interpretatsiooni, lingvistilise kirjelduse ja didaktilis-metoodilise rakendatavusega. See nn laiendatud kultuurimõiste, saksa kultuuri esindamise põhialus välismaal, olevat end kuni tänaseni õigustanud, ent — nagu ütleb J. Sartorius — "seda mõistet on üha enam interpreteeritud loana ignoreerida kultuuritraditsiooni. Kui me seda poleemiliselt teravdame, siis ei tuleks kultuuri vahendava organisatsiooni programmides prügipõletamist ja linnaplaneerimist käsitleda Mõrike ja Brechti kõrval, vaid käsitleda tuleks juba üksnes prügipõletamist ja hoopiski mitte enam Mõriket!" Goethe Instituudi välismaine kultuuripoliitika "ei ole kultuuri ulatusliku mahasalgamisega saavutanud seda, mille poole ta arvatavasti pürgis, nimelt laia levikut maailmas," arvab J. Sartorius.

Tema mõtteist lähtudes võime jõuda rõõmustava järelduse ni — ja ma loodan, et see peab paika ka eesti õpetajate ja õppijate puhul: võib oodata, et loobutakse praeguste keeleõpikute poliitikast saksa kirjanduse ja üldse kultuuri suhtes. Saksamaal on ju 1970. aastate keskpaigast nähtud vaeva, et kaasata õpikutesse kirjandust, seda eelkõige Harald Weinrichi algatuse ja argumentatsiooni najal, et "keeleõppimise ajaloos on algusest peale kasutatud kirjanduslikku haridust, vältimaks keeleõpetuse põhiohtu: igavuse ohtu". Spetsiaalselt õpikute tarvis loodud kirjandust peab J. Sartorius alaväärtuslikuks. "See, kes tahab saksa keele tunnis pöörduda kirjanduse, üldse meie kultuuri poole, peab julgema

kaasata õppetöösse ka tõelist maailma rikkust ja seega samuti asjade keerukuse küllust. Alles see on tõhusaks vahendiks igavuse peletamisel," märgib ta.

1980. aastatel jõudis kommunikatiivne vaateviis Eestimaale, eelkõige Herderi Instituudi õpiku *Deutsch: Ein Lehrbuch für Ausländer* kaudu, millele nii mõnigi meist toetus. Kirjandusega ei olnud lood meie saksa keele tundides siiski just kõige paremad, ülikoolis aga mitte üksnes idaneva uue didaktilise suunitluse tõttu. Saksa ja saksakeelne kirjandus olid peaaegu unarusse jäetud. Tõsi küll, seda püüti tasa teha mitme teiste õppeainete seminariga või mõnikord õppetöövälistel üritustel. Pärast piiride läbipaistvamaks muutumist, esmajoones pärast meie iseseisvumist toimus pööre ka meie saksa keele õpikute didaktikas. Intensiivsemalt keskenduti olmekeelele ja -probleemidele, koduloole, viimastel aastatel kohati ka kõne- ja kuulamisoskustele. Koolides olevat aga ikka veel vajaka kassetidest ja õpikutest — enamasti rahapuudusel, mille põhjuseks on kindlasti ka ebaratsionaalne rahade jaotamine haridusministeeriumis. Me oleme seega nüüd jõudnud selle "laiendatud kultuurimõiste" faasi, mille ülim printsiip kõlab nii: "Kultuuriga peab toimuma pööre asjade, tegelikkuse poole," nagu selle on sõnastanud J. Sartorius. Saksamaal olevat tema arvates see pööre juba toimunud, koduloolise aspekti toonitamine kaotavat 1990. aastatel aga aktuaalsuse ja aeg olevat küps uuteks kontseptuaalseteks kaalutlusteks. Seepärast esineb ta sõna "laiendatud kultuurimõiste" asendamise poolt "avatud kultuurimõistega", mis olevat poliitiliselt motiveeriv, eetiliselt vastutav ja esteetiliselt rõhuasetusega. Tahaksin siinkohal meenutada, et paljudes maades, sealhulgas Saksamaalgi, on juba ammust aega juttu olnud "interkultuursest aspektist". Ma olen täiesti veendunud, et selle mõiste olemus ei välista kirjandust ja kultuurilugu.

Kuidas ma sooviksingi näha järgnevatel aastatel "avatud kultuurimõiste" arvestamist meie saksa keele õpikutes, tekib siiski kahtlusi, kas aeg on selleks juba küps. Enamik meist mõtleb ju ikka veel liiga pragmaatiliselt. Kas õpikute autorid on ikka valmis taas looma uusi didaktilisi ja metoodilisi kontseptsioone? Aga ehk on asi siiski vaeva väärt. Nüüd leiaksime partnereid vaimseks diskussiooniks, mis tuleks algatada, kui me ei taha selles asjastunud maailmas totaalselt totraks muutuda. Niisugune maailm on ju tõepoolest kogu aeg eksisteerinud, ent meile võib ta

lõpuks saada eluohtlikuks. Võib-olla tohiks idüll Kant, Schopenhauer ja Nietzsche, idüll Goethe, Schiller ja Mõrike, idüll Stifter, Hofmannsthal ja Kafka, idüll Gotthelf, Keller ja Robert Walser, idüll Ingeborg Bachmann, Thomas Bernhard ja Elfriede Jelinek, idüll Herbert Meier, Peter Weber ja Ruth Schweikert, idüll Volker Braun, Ulla Hahn ja Rainald Goetz ning paljud teised minevikus ja kaasajal olulised ja ka isemeelsed vaimuinimesed seista kõrvuti panganduse ja ettevõtetmajandusega, prügipõletamise, linnaplaneerimisega jne vältimaks ühekülgst saksa keele tunnis (mis ju lõppude lõpuks õpilasi üle koormata võib), samuti tormamist ühest äärmusest teise. Ei tarvitse ju saksa keele tund sugugi igavesti jääda traditsioonilisse klassituppa, kus õpilaste kaaslasteks tihti peale vaid grammatika ja sõnavara — miks ei võiks me nende maailma rikastada vaimuinimeste pilgu ja kogemuse läbi, lasta neil osa saada sõna hävitavast ja elustavast jõust ning juhatada neid vähemalt kujutlusmaailmaski ulmelisse “rõõmude saali”!

Kõneldes vastavalt oma erialale üksnes saksa keele õpetamise probleemidest, ei püüa ma sugugi väita, et Eestis õpetatavate teiste keelte puhul neid küsimusi ei eksisteeri, vaid pean, nagu eespool vihjasin, täiesti võimalikuks, et sealgi esinevad enam või vähem analoogilised probleemid. Just nende üle arutlema mu artikkel püüabki õhutada, et jõuda üheskoos lahenduseni, mil määral ja moel on kirjanduslikud, vaimsed tekstid rakendatavad kommunikatiivselt suunitletud võõrkeeletunnis. Järgides trafa-retset mõttekäiku, et kõik siin ilmas on omavahel seotud, jõuame tahes-tahtmata tõdemuseni, et ühe maa keele tunnetamiseks on selle maa kultuuri tunnetamine lausa hädavajalik.

1997

EVE PORMEISTER (1956) lõpetas 1980. aastal germanistina Leipzigi Ülikooli; töötab samast aastast Tartu ülikooli saksa filoloogia õppetoolis lektorina; kaitses 1992. aastal magistritöö uuema šveitsi kirjanduse teemal; on avaldanud teaduslikke töid ja tõlkinud *Akadeemiale* Gertrud Leutenegeri esse.

DOKUMENTE 1949. AASTA MÄRTSIKÜÜDITAMISEST V

26.

Täiesti salajane

KOKKUVÕTE RJM VALVEVALITSUSE POOLT
EESTI RAUDTEEL REGISTREERITUD KURITEGUDEST JA
SÜNDMUSTEST ALATES 27. MÄRTSIST 1949. A. KELL 10.00
KUNI 28. MÄRTSINI 1949. A. KELL 10.00

ENSV riikliku julgeoleku ministrile kindralmajor sm. Kummile
Eesti NSV siseministrile kindralmajor sm. Resevile

27. III kell 3.25 toimus Püssi ja Kohtla jaama vahel 252. kilomeet-
ril diversiooniakti tagajärjel õnnetus Tallinna—Leningradi reisirongiga
nr. 36.

Õnnetuse tagajärjel jooksid rööbastelt maha vedur ühe rattapaariga, ten-
der, pagasi-, posti- ja üks klassivagun. Ohvraid ja veerevkoosseisu
kahjustusi polnud. Liiklus taastati nelja tunni pärast.

Õnnetuskoha esmasel uurimisel tuvastati, et enne rongi tulekut olid
tundmatud isikud kruvinud lahti poldid kolmel rööbaste pökkekohal
ning võtnud liipritest välja konksnaelad rongi sõidusuuna vasakpoolset
rööpmel. Edasist uurimist sündmuskohal teostab RJM Valvevalitsu-
se operatiivgrupp minu asetäitja alampolkovnik Tšurbanovi juhtimisel.
Kahtlustatavana on kinni peetud 5 meest ja 2 naist.

Tõlkinud Jaan Isotamm. Algus 3. numbris.

26. III kell 22.30 tulistati Kadrina jaama Tapa jaama poolse semafori juures SM vägede kaksikpatrulli pihta kolm lasku raudtee kõrvalt. Patrull tulistas vastu kaks lasku. Kohale paisati dreesiinil operatiivgrupp, kes avastas kuulitabamused kahel semaforivardal.

26. III kell 23.00 tulistati Husari ja Otsa jaama vahel patrulli pihta viis lasku. Hommikul avastati tulistamiskohalt nelja inimese jäljed, 20 meetri kaugusel raudteetammist 5 saksa vintpüssi padrunikesta, portfelli 47 saksa padruniga, meeste särk, soome puss, kaks taskurätti, tükk leiba ja taskulamp.

28. III kell 2.00 tulistati Vaivara ja Auvere jaama vahel samuti patrulli pihta 8 lasku. Pärast vastulaskmist kurjategijad varjusid.

27. III kell 18.30 suunati Narva jaamas kaubarong nr. 1402 tagavarateele, kus seisis 10 vagunit. Kokkupõrke hoidis ära vedurijuht Kuvast, kes peatas rongi 15 meetri kaugusel vagunitest. Antud juhul pole märgata diversiooni elemente. Prokurör teostab juurdlust.

RJM Valvevalitsuse ülem Eesti Raudteel polkovnik (allkiri) /Grigorjev/

nr. 2089

28. märtsil 49. a.

Tallinn

Allikas: ERAF, SM, f 17/1, n 1, s 139, l 149–150.

27.

Täiesti salajane

NSVL SISEMINISTRI VOLINIKULE
KINDRALMAJOR SM. ROGATINILE
ARUANNE

[---]

II. TEENISTUSE PRAKTILINE TÄITMINE JA TULEMUSED

Isikkoosseis läks üle tugevdatud valvevariandile 24. III 1949 kell 23.00.

Teenistuse täitmise käigus on tuvastatud järgmist:

25.03.49 kell 22.45 valgustas 500 m kaugusel Kadrina jaamast vastu tuleva veduri prožektor Kadrina ja Udriku jaama vahel 5 km pikkusel marsruudil liikuvat vahiposti, millesse kuulusid postivanem nooremseersant Podlegalin ja reamees Šilov, ning samal ajal tulistati vahiposti pihta lask, mille kuul purustas Kadrina jaama sissesõidusemafori trossi.

Kui vahipost jätkas ülesande täitmist, tulistati tema pihta kell 22.30* teist korda kaks lasku Peri talu poolt. Vahipost heitis maha ja tulistas laskjate suunas kaks vastulasku. Vastutulistamist ei toimunud ja laskjad varjusid.

Tulistamiskohale saabunud leitnant Kalinovski organiseeris raudtee ja silla tugevdatud valve, asudes isiklikult kahjustatud semafori juurde ronge läbi laskma ning tagades Tallinna—Leningradi kiirrongi nr. 36 takistamatu läbisõidu.

Paiga ülevaatusel ei leitud midagi peale nelja inimese jälgede Peri talu suunas.

Antud faktist kanti ette RJM Valvevalitsuse ülemale Eesti Raudteel polkovnik sm. Grigorjevile ning saadeti välja 7-liikmeline operatiivgrupp major sm. Biotšinski juhtimisel. Grupi koosseisu lisati jälituskoer koos saatjaga.

Peale selle paiskas polkovnik sm. Grigorjev sinna operatiivgrupi dresii- nil.

Toimunust informeeriti kõikide lõikude ülemaid ning tehti neile ülesandeks tugevdada valvsust ja suurendada vahipostide kontrolli.

25.03.49 kell 22.40 kohtas Nõnova—Otsa marsruudil liikuv vahipost, millesse kuulusid reamehed Novostrujev ja Limonov, Valga—Petersi liinil 582. kilomeetril Otsa ja Lepassaare jaama vahel 7,6 km marsruudil raudteetammil gruppi tundmatuid ja hõikas neid.

Vastuseks hõikele tulistasid tundmatud vahiposti pihta kuni 24 lasku.

Vahipost heitis pikali ja avas vastutule, tehes 8 lasku. Pimedust kasutades varjusid tundmatud raudteest loode suunas.

Valve tugevdamiseks toodi sündmuskohale vahipost Otsa—Lepassaare lõigust ning saadeti sinna vanemleitnant Bõkov koos nooremseersant Ašihminiga.

Paiga ülevaatusel avastati nelja inimese jäljed raudteest loode suunas, 5 padrunikesta ja portfelli, kus oli 46 saksa lahingupadrunit kuulipildu-

*Nii tekstis.

ja MG-34 lindis, üks lahingupadrin, soome puss, taskulamp, ligi 2 kg leiba, alussärk ning 2 taskurätti.

Lisaks saadeti sündmuskohale diviisi staabi operatiivgrupist kaks ohvitseri — kapten Buhtijarov ja vanemleitnant Jevdokimov.

Viimased kontrollisid teenistust kogu lõigus ja tugevdasid valvsust.

Antud sündmusest informeeriti kõikide lõikude ülemaid.

26.03.49 kell 4.10 pidas reamees Andrei Ivani p. Šukuljuk Sonda—Narva liini 268. kilomeetril kinni tundmatu, kes osutus endiseks mere-meheks Papevraks, koos 500 grammi amonaaliga. Kinnipeetu Papevra anti üle RJM operatiivpunkti Narva jaamas leitnant Serovile.

Kell 4.10 pidas Sonda—Narva liinil Somp jaama 264. kilomeetril nooremleitnant Brjantsev kinni tundmatu, kes ületas hobusega raudteed ning kellel oli kaasas vene vintpüss nelja lahingupadruniga.

Kinnipeetu ütles, et ta on Koževnikov, sündinud 1916. a, sovhoositöeline.

Kinnipeetu on antud üle Somp jaama operatiivgrupile.

Samas rajoonis pidas vahiposti vanem jefreitor Bajandin, liikudes mööda marsruuti, kinni 8 dokumentideta isikut, kes on antud üle Somp jaama operatiivgrupile.

27. märtsil kell 3.20 toimus avarii Rakvere—Narva liini 248. kilomeetril 1,7 km ida pool Somp jaamast Tallinnast Leningradi suunduva reisirongiga nr. 36, mille tagajärjel sõitsid rööbastelt maha üks pagasivagun ja kaks klassivagunit, ohvreid ei ole.

Avariikohal on tehtud kindlaks, et vagunid sõitsid rööbastelt maha selle tagajärjel, et kolmelt rööbaste pökkekohalt olid eemaldatud poldid ja sidelapid.

Ma saatsin sündmuskohale 3. lõigu ülema kapten Homenko koos 6-liikmelise operatiivgrupiga ning jälituskoer "Zunda" koos saatja nooremseersant Podviginiaga.

Avarii tõttu peatus rongide liiklemine 4 tunniks. 27.03.49 kell 7.20 liiklus taastati ja rong nr. 36 jätkas teed.

Sündmukohta vaadeldes avastas operatiivgrupp jäljed ja kell 9.10 alustas jälitamist.

2,1 km Püssi jaamast põhja pool peeti metsas kinni umbes 38-aastane tundmatu. Kinnipeetu tundis ära kapten Baranov, kes oli näinud teda eelmisel õhtul minemas Rakvere jaamas linnalähedasele rongile.

Edasisel jälitamisel peeti 14 km kaugusel põhja pool Püssi jaama met-sas kinni neli isikut: kaks soome rahvusest naist (sündinud 1919. ja 1922. aastal) suusapükstes ja kaks eestlast — vennad L. H. Sibrits (sün-dinud 1919. a.) ja I. H. Sibrits (sündinud 1923. a.), mõlemad [---]* küla elanikud. Kinnipeetute juures avastati kirjutusmasinal trükitud rongide liiklusgraafik Narva—Tallinna lõigus.

Laagripaigas põles lõke ja leiti tekid, padjad, näpitstangid, palitu, kasu- kas, teekann.

Kell 20.15 toimetas operatiivgrupp kinnipeetud RJM operatiivpunkti Püssi jaamas.

RJM Eesti Raudtee Valvevalitsuse ülema polkovnik sm. Grigorjevi and- meil, samuti selle põhjal, et kinnipeetute juurest leiti rongide liiklemise graafik ning et nad peitsid end metsa, on alust oletada, et kinnipeetud osalesid diversioonis Püssi jaamas ööl vastu 27.03.49.

26. märtsil kell 23.30 pidasid seersant Vjatkin ja reamees Nikitin Keila jaamas 77. kilomeetril kinni ešelonist põgenenud 25-aastase tundmatu. Kinnipeetu anti üle RJM operatiivgrupile ja saadeti ešeloni.

Kinnipidamine toimus seersant Vjatkini isikliku nupukuse ja aruka te- gevuse tagajärjel, sest ta märkas, et tundmatu jälgib tuba, kus asus Keila jaama ešeloni konvoi, hakkas teda jälgima ja võttis kasutusele abinõud tema kinnipidamiseks.

Viimane püüdis põgeneda, kuid peeti kinni.

27.3.49 kell 19.30 avastas Sonda—Kiviõli liini 235. kilomeetril ohvit- seride vahiposti vanem vanemleitnant Jereštšenko kolm katkist rööbaste põkkekoha sidelappi ja kutsus välja teemeister Masiliki, kes sidelapid viivitamatult asendas.

27.3.49 kell 22.55 tulistasid tundmatud Rakvere—Narva liinil Vaivara ja Auvere jaamade vahel 194. kilomeetril valveposti, kuhu kuulusid reamehed Korennõi ja Kolodjožnõi, 9 lasku. Valvepost vastas 8 lasuga. Tundmatud põgenesid põhja suunas.

Sündmuskohale saadeti nooremleitnant Maljassov koos kolme reame- hega, kes paiga vaatlusel avastasid kolme inimese jäljed, mis suundusid raudteest põhjas asuva metsa poole, ning 9 "TT" padrunikesta.

Sündmuskohale saabus piirivalvurite grupp koos jälituskoeraga ja asus jälitama.

* Arusaamatu nimi — *Бооропери*.

Lõikude kaitset on tugevdatud ja RJM transpordiosakonna ülemat on informeeritud.

27.03.49 kell 23.30 avastas vahiposti vanem seersant Safutin 77. kilomeetril kolm katkist sidelappi. Korratuse kõrvaldas teemeister.

Raudteetammi valvamisteenistuse käigus avastasid vahtkonnad ešelonidest visatud kirju:

Valga—Võru lõigus — 29 kirja,

Tallinna—Tapa lõigus — 45 kirja,

Sonda—Kiviõli lõigus — 12 kirja,

Petseri—Valga lõigus — 6 kirja,

Tallinna—Haapsalu lõigus — 2 kirja.

KOKKU: 94 kirja.

III. PUUDUSED

Teenistuse kontrollimise käigus tegid lõikude ohvitserid ja operatiivgrupp kindlaks, et mõnes avastatud kirjas, mis visati ešelonidest välja, kutsutakse üles kättemaksule väljasaatmise eest, ning mitmes kirjas on esitatud kaebusi vagunites vee, valguse, kütte ja loomulike tarvete õien-damise tingimuste puudumise üle.

Tapa jaamas 26.3.49 palus ešeloni laadimise ajal üks kinnivõetuist operatiivtöötajaid sõita koos temaga tallu mahajäänud asjade järele, ning viimased sõitsidki. Tallu jõudes kinnipeetu põgenes.

Tapa jaamas mürgitas ennast ešelonis üks kinnivõetud naine, laip saadeti haiglasse.

28.3.49 kell 13.20 põles Neeruti külas Kadrina jaama lähedal veski, põlengukohale saadeti 5 seersanti ja reameest leitnant Kalinovski juh-timisel, kes tegi kindlaks, et veski kuulub põllumajanduslikule artellile "Kondus" ja tulekahju põhjuseks on lühis mootoris.

Tulekahju kustutamisest võtsid peale vägede isikkoosseisu osa Rakve-re (4 isikut) ja Kadrina tuletõrjekomandod. Vara päästeti ja tulekahju likvideeriti.

IV. JÄRELDUSED

1. Operatsiooni teostamiseks kaasati Eesti Raudtee lõikudesse 350 sõ-durit ja seersanti ning 40 ohvitseri. Ülesandeks tehti tehniliste seadmete ja raudteetammi korrashoiu tagamine.

2. Teenistuse praktiline täitmine teostati 101 reameestest ja seersantidest koosneva kaksikvahiposti eraldamisega ning 13 nimekirjas mitteoleva objekti ajutise valvamisega.

3. Raudteetammi valvamise keskmine tihedus oli 7–8 km kaksikvahiposti kohta.

4. Isikkoosseis täitis oma kohuseid vahetpidamata nelja ööpäeva jooksul. Sel ajal kindlustati isikkoosseisule kuivtoit ilma sooja söögita.

Kogu teenistuskohuste täitmise ajal ohvitseride teostatud kontroll tegi kindlaks, et kogu isikkoosseis ilmutas kõrget valvsust ja püüdlikkust ning täitis täpselt talle pandud ülesande.

Amoraalseid ilminguid ja ebanormaalseid suhteid kohaliku elanikkonnaga ei tuvastatud.

[---]

6. Pataljoni operatiivvoliniku leitnant Suhhorukovi ettekande põhjal sai Narva jaama transpordiosakonna ülem major Platonov 26. märtsil kolm anonüümkirja ähvardustega lasta kolm rongi kraavi.

[---]

23. diviisi staabiülem polkovnik (allkiri) /Konnikov/

51. laskurpolgu ülem polkovnik (allkiri) /Skatškov/

Allikas: ERAF, SM, f 17/1, n 1, s 139, l 152–156.

28.

Täiesti salajane

EESTI NSV SISEMINISTRI ASETÄITJALE ALAMPOLKOVNIK SM. SMIRNOVILE RAPORT

Kannan ette, et saabusin Teie eriülesandel töökohale 24.03.49 kell 21.00, asudes vastu võtma ja peale laadima 25.03.49 kell 5.00 hommikul (major Leontjevi ešelon). Alampolkovnik sm. Kezini ešeloni asuti vastu võtma ja peale laadima 26.03.49 ning lõpetati 28.03.49 kell 17.00. Rong lahkus Ülemiste jaamast samal päeval kell 19.15.

Kokku laaditi ešeloni 1007 inimest, neist mehi 189, naisi 489, lapsi 329.

Peale selle haagitakse toimuva operatsiooni juhtkonna korraldusel ešeloni külge Kehra, Tapa ja Rakvere jaama mahajäänud vagunid.

Teostatava töö ajal mingeid ekstsesse polnud, kui mitte arvestada kahte naist, keda ei võetud vastu nende vanuse ja tervisliku seisundi tõttu.

RJM esindajaga oli täielik kontakt.

Tallinna Miilitsavalitsuse operatiivosakonna ülem miilitsamajor (allkiri) /Buzin/

“ ” märtsil 1949. a.

Tallinn

Allikas: ERAF, SM, f 17/1, n 1, s 139, l 171.

(Järgneb)

VÄITLUS

Enn Sarv. "Eesti Vabariigi Rahvuskomitee: Tegevuse lühiülevaade." — *Akadeemia*, 1998, nr 8, lk 1612–1619; Külli Niidassoo. [Väitlus.] — *Akadeemia*, 1999, nr 2, lk 405–409.

Jaak Pihlau:

RAHVUSKOMITEE JA TIEFI VALITSUS: KGB arhiividokumendid Eesti Vabariigi taastamiskatses 1944. a.

Eesti Vabariigi Rahvuskomitee (EVR) ja Otto Tiefi valitsuse kohta on ilmunud niihästi mälestusi kui ka lühiülevaateid (Klesment 1959; Maandi 1988 ja varasemad lühiülevaated samalt autorilt kogumikes *Põhjala minevikust* (1954) ning *Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas VIII* (1959); Susi 1989; Tief 1990), kuid üsna vähe on seni uuritud Eesti Riigiarhiivi Filiaalis (ERAF) leiduvaid dokumente¹. Moskva sõjakolleeegiumis süüdi mõistetud O. Tiefi ja tema kaaslaste toimikuid Eestis küll pole, kuid Tiefi, E. Kulli, A. Susi, H. Pärtelpoja jt ülekuulamisprotokolle sisaldavad ka teised KGB uurimistoimikud (ERAF, f 130, s 9847E (J. Reigo jt juurdlustoimik, 4 köidet); ERAF, f 129, s 6703 (E. Leetna jt juurdlustoimik; ERAF, f 130, s 7782E (E. Sarve jt juurdlustoimik, 4 köidet); ERAF, f 129, s 25939 (R. Kreegi jt juurdlustoimik) ning üksikuid väljavõtteid nendest on ilmunud ka nõukogude propagandaväljaannetes (Park 1966; Martinson 1970; Varep 1985).

¹Erandiks on Külli Niidassoo uurimused ja Mart Laari raamat *Isamaa ilu hoieldes*, kus on kasutatud mõningaid J. Reigo ülekuulamisprotokolle. KGB nimetus tollal oli muidugi teine: algul NKGB, siis MGB.

1. EVR TEGEVUSPERIOOD (MÄRTS—AUGUST 1944)

Põrandaaluse Rahvuskomitee sünniajaks peetakse 23. märtsi 1944, siis kogunesid Ernst Kulli korterisse Tallinnas iseseisvusaegsete suuremate erakondade ja vastupanuliikumise esindajad, kui oli saanud selgeks, et Saksamaa seda sõda enam võita ei suuda, ja oli tekkimas õhkõrn lootus Eesti iseseisvuse taastamiseks. Fikseeriti EVR eesmärgid, koosseis ja juhtkond. Esimeheks valiti professor Kaarel Liidak, sekretäriks Juhan Reigo. Initsiatiiv tuli peamiselt kahe — Ernst Kulli ja ETK (Eesti Tarbijateühisuste Keskühisus) — vastupanugrupi poolt. Esimene tegutses 1943. aastast alates, koostas ja levitas Rahvuskomitee nime all mitu lendlehte ja lõi hästi toimiva ühenduskanali väliseestlastega Soomes ja Rootsis. 1942. a augustis loodud ETK rühmitus koosnes peamiselt ETK juhtisikutest (osakonnajuhataja ja peainspektor Juhan Reigo, keskaasi direktor Endel Inglis, sekretär-asjaajaja Olev Soots, masinatehase direktor Enno Tael, paberivabriku direktor Eduard Leetna) ja andis välja põrandaalust ajalehte "Vaba Eesti" (kokku 15 numbrit), mis hiljem kujundati EVR ametlikuks häälekandjaks. Nende organisatsiooni iseloomustas tugev konspiratsioon ja korralik majanduslik-tehniline baas (sealhulgas väike autopark ja trükikoda, mida sakslased ei kontrollinud), nõrkuseks oli välissidemete puudumine. Hilisem EVR liige muinasteadlane Eerik Laid on Rahvuskomitee sünni kirjeldanud järgmiselt:

"Mõte võeti üles Tallinna suurema aktivistide rühma Vaba Eesti Võitlusrühma poolt (annab välja laiemalt levinud mõjusat põrandaalust ajalehte "Vaba Eesti"). K. a. veebruaris toimusid aktivistide ning endiste erakondade vahel mitmed kitsamad nõupidamised, mille tulemuseks märtsis k. a. moodustati illegaalne juhtiv keskus — Eesti Vabariigi Rahvuskomitee." (Laid 1995.)

EVR asutamist mõjustas oluliselt samasuguste keskuste loomine Leedus ja Lätis 1943. a teisel poolel. Leedu Vabastamise Ülemkomiteed (VLIK) juhtis sotsiaaldemokraadist poliitik Steponas Kairys (Leedu KGB õiend 1989. aastast "Leedu relvastatud nõukogudevastase põrandaaluse tekkest ja tegevusest Leedu territooriumil", *Archives of Lithuania*, 1998, 8, lk 112–131; VLIK on lühend sõnadest *Vyriausias Lietuvos Islaisvinimo Komitetas*), Läti Kesknõukogu (*Latvijas Centrālā Padome*) prof. Čakste (Jürjo 1996: 86; Läti KGB õiend arhiivasja "Ljursen-S" kohta, mille koopia asub ka ERAFis). Pärast seda kui Kull ja Inglis käisid 15. märtsil Riias ühisenõupidamisel, loodi samasugune Rahvuskomitee ametlikult ka Eestis. Paraku ei jõudnud ühe Leedu uurija hinnangul ükski Balti Rahvuskomiteedest oma peaülesande täitmiseni,

sest õigeaegselt “ei formuleeritud strateegiat ja taktikat vastupanuks teisele nõukogude okupatsioonile, kuigi selle võimalikkusest ja vajadusest kõik rääkisid” (Dalija Kuodite käsikirja venekeelne koopia ERAFis). Balti koostöö küsimustes käisid Kull ja Inglis aprilli keskel veel kord Riias, kuid siis katkes Rahvuskomiteede töö seoses arestide lainega, mis algas ühel ajal kõigis kolmes Balti riigis. SD ja julgeolekupolitsei arreteeris viis EVR liiget (Kull, Mänd, Ekbaum, Pikkov ja Moora; viimane ühelgi koosolekul siiski ei käinud), põranda alla õnnestus minna Liidakul, Reigol, Inglisil, Gustavsonil, Sikkaril, Maandil ja Kaarlimäel (tema liikmeks oleks SDI teadmata). EVR tegevuse taastas alles juulis Juhan Reigo, kui lääneliitlastega tihedalt seotud endised Eesti välissaadikud Rei, Laretei ja Varma hakkasid tungivalt nõudma EVR töö jätkamist ja rahvusliku valitsuse väljakuulutamist. Selleks ajaks oli loodud illegaalne laeva- ja raadioühendus Rootsiaga, oli alanud Eesti põgenike toimetamine üle Läänemere ja Rootsis viibis salaja EVR sidemees Olev Soots². Raadiooperaatoriks oli Soome “Haukka” ja Saksa “Tümlieri” luurerühmadele töötav raadiomees Ustav Toom, kes kevadel oli Leo Talgre poolt võetud *Abwehr*’i kohaliku keskuse (Cellariuse büroo) palgalehele. EVR nimel toimetas Ustav Toomile sõnumeid peamiselt Juhan Reigo, kirjutades radiogrammidele alla varjunime “Rääk”.

Kõigepealt koopteeriti Rahvuskomitee koosseisu mitu välisliiget (Rei, Laretei, Varma, Neuhaus ja Laid; viimane käis salaja kaks korda Eestis), kodumaal veel Richard Övel ja Otto Tief. Kaks esimest nõupidamist peeti Öveli töökabinetis Pärnu mnt 7, enamik järgmisi Tiefs juures Maapanga hoones Sakala tänaval. Hilisem EVR koosseis jäi siiski ebamääraseks — lisaks eelnimetatud isikutele on mainitud ka Goldbergi, Maurerit, Lattikut ja Kanti (Varep 1985: 27). Rahvuskomitee tegevuse jätkumisest teatati mitmetuhandelises tiraažis levitatud lend- ja müürilehtedes (Võidupäeva deklaratsioon, korraldused nr 1 ja 2), mis põhiliselt kirjutati välismaal ja avaldati Rootsis varem kui Eestis (peale korralduse nr 2).

15. või 16. augustil toimunud koosolekul valiti EVR uueks esimeheks Otto Tief, aseesimeesteks Övel, Gustavson ja Kaarlimäe, sekretärina jätkas Juhan Reigo. Järgmisel koosolekul 25. augustil teatas Tief, et on ühendust võtnud endise peaministri prof. Uluotsaga, kes on loodavasse Vabariigi valitsusse valinud kümme liiget, kuid ei soovi nende nimesid avalikustada. Lõplik valitsuse väljakuulutamine toimus alles

²Olev Soots (1901–1947) oli ühtlasi üheks põrandaaluste trükiste väljaandmise organisaatoriks. Tegelik trükite tööstasid ETK töötajad Otto Arens ja Gerhard Kampe. Kõik kolm surid Siberi vangilaagris.

enne Punaarmee sissetungi Tallinnasse koos EVR tegevuse ametliku lõpetamisega.

2. ULUOTSA—TIEFI VALITSUSE MOODUSTAMINE (AUGUST—SEPTEMBER 1944)

Eesti Vabariigi õiguslikku järjepidavust esindas Saksa okupatsiooni ajal viimane peaminister Jüri Uluots, kes kõigile keelitustele vaatamata püüdis valitsuse moodustamist endiselt edasi lükata (pärast sõja lõppu sai küll teatavaks, et ta oli salaja ametisse nimetanud sõjaminister Holbergi ja portfelli ministrid Maureri ning Tiefi). Enn Sarv on selle kohta kirjutanud (1998: 1619):

“Prof. Uluots aga keeldus valitsust moodustamast. Nähtavasti kartis ta rikkuda vahekordi sakslastega või lihtsalt ei soovinud end siduda põrandaaluse tegevusega. Välissaadikuil oli hädasti vaja riiklikku organit, mille nimel tegutseda.”

Pärast seda kui Uluotsa poolt peaministri kohusetäitjaks nimetatud Otto Tief augustis 1944 EVR uueks esimeheks valiti, hakkas valitsuse moodustamise küsimus surnud punktist siiski edasi nihkuma. Richard Öveli ülekuulamisprotokollil andmeil (ERAF, f 130, s 9847E, II, 1 40–41) kuulusid valitsuse esialgsesse koosseisu (koos kõrgemate valitsusametnikega) järgmised isikud: “1. Peaminister, presidendi kohusetäitja Jüri Uluots. 2. Peaministri aset. ja ühtlasi siseminister Otto Tief — asunike erakonna esindaja. 3. Sõjaminister Holberg — põllumeestekogude (parempoolsete) esindaja, kes millegipärast ei viibinud ühelgi koosolekul. 4. Rahandusminister Hugo Pärtelpoeg — vist parteitu. 5. Teedeminister Pikkov (eesnime ei tea) — sotsialistide erakonna esindaja. 6. Kaubandus- ja tööstusminister Rudolf Penno — asunike erakonna esindaja. 7. Välisminister August Rei — sotsialistide erakonna esindaja. 8. Propagandaminister Kaarlimäe (eesnime ei tea) — põllumeestekogude esindaja. 9. Haridusminister Arnold Susi — tööerakonna esindaja. 10. Põllutööminister Liidak (eesnime ei tea) — asunike erakonna esindaja. 11. Sotsiaalminister Sumberg (eesnime ei tea) — rahvaerakonna esindaja. 12. Justiitsminister Klesment (eesnime ei tea) — sotsialistide erakonna esindaja. Kõrgemad valitsusametnikud: 1. Riigikontrolör Oskar Gustavson — sotsialistide erakonna esindaja. 2. Riigisekretär Helmut Maandi — asunike erakonna esindaja. 3. Riigisekretäri aset. Inglis (eesnime ei tea) — vist sotsialistide esindaja. 4. Sõjavägede ülemjuhataja Jaan Maide — parteitu. 5. Õiguskantsler

mina, Richard Övel — parteitu. 6. Sisekaitseülem Reigo (eesnime ei tea) — parteitu.”³

See koosseis pandi Uluotsa ja Tiefs poolt paika septembri alguses, sest veel 25. augustil polnud nimetatud portfelli ministrit ja teisi kõrgemaid riigiametnikke (peale riigikontrolör Gustavsoni). Nimekirjast puudub Maureri nimi ja kui vaadata hiljem väljakuulutatud Tiefs valitsuse koosseisu, siis pole seal ka Uluotsa poolt kevadel sõjaministriks määratud Holbergi. Viimane põgenes teatavasti Eestist koos taganevate Saksa vägedega. Kahjuks jõudsid uue valitsuse õigusaktid Rootsi ainult ühes eksemplaris ja nende algtekstidel puudus Jüri Uluotsa allkiri. Nende tõlgendamisel tekkis pagulasjuhtide hulgas suuri lahkavamusi, mis lõpuks viis kahe rivaalitseva pagulasvalitsuse moodustamiseni.

On arvatud, et raskesti vähihaige Uluots andis lõpliku valitsuskoosseisu kujundamise täielikult Tiefs hooleks, varustades teda ka ilma allkirjata blankettidega. Arhiividokumendid kinnitavad seda oletust, kuigi mõningast segadust on tekitanud nõukogude allikates (Park 1966: 34) levitatud väide, nagu oleks Uluots 18. septembril 1944 isiklikult tulnud valitsusdeklaratsiooniga Tiefs juurde ja öelnud: “Aeg on käes. Sakslased taganevad Eestist. Koguge valitsuse liikmed kokku ja asuge tegevusse.” Et Uluots sel ajal viibis tegelikult Tallinna Kesksaigla üksikpalatis, kinnitavad septembris teda korduvalt külastanud ja sotsiaalministriks nimetatud dr Voldemar Sumbergi ülekuulamisprotokollid (ERAF, f 130, s 9847, II, 1 101–103):

“Uue Eesti rahvusliku valitsuse loomisest sain teada Jüri Uluotsalt 12. septembril 1944, külastades teda linna kesksaiglas. Mul oli temaga alljärgnev vestlus: Uluots ütles mulle, et ma olen uue Eesti rahvusliku valitsuse sotsiaalminister. Olles professor Jüri Uluotsa avalduse kategoorilisusest üllatunud, tahtsin temalt küsida, miks olen sellele ametikohale sobiv ja miks toimub see ilma etteteatamata, kuid Uluots nähtavasti taipas, et ma seda temalt küsin, ning võimalike vastuväidete

³ Kõik erakonnad olid keelustatud 1934. a. Rahva- ja Tööerakond liitusid Rahvuslikuks Keskerakonnaks 1932. a. Enel Inglit oli sotsialistide erakonnast, sinna kuulus varem ka Juhan Reigo. Nende elulugudes on palju ühist. Mõlemad sündisid 1906. a (Reigo 4. jaanuaril Riisipere vallas Harjumaal, Inglit 23. septembril Ambla vallas Järvamaal), mõlemad on õppinud Tartu ülikooli majandusteaduskonnas (Inglitil jäi see lõpetamata), mõlemad töötasid Tallinnas ärijuhina ja juristina, mõlemad mõisteti surma rahvusliku tegevuse eest, mis ei toimunud mitte Nõukogude, vaid Saksa okupatsiooni päevil, ja mõlemad lasti maha samal päeval Patarei vanglas.

ennetamiseks ütles, et pöördusin Maapangas advokaat Otto Tiefi poole. Sellega meie jutt lõppes. Samal päeval kella 15–16 paiku läksin Maapanka Sakala tänaval ja pöördusin Otto Tiefi poole, keda varem teadsin vaid nägupidi, kuid kellega tuttav ei olnud. [---] Jutuajamine Uluotsa ja tema abikaasa Anettega toimus keskhaiglas 19. septembril. Ma saabusin keskhaiglasse spetsiaalselt kell 15, et külastada haiget professor Uluotsa ja tema sealsamas viibivat poega Jürit*, kohates ka tema abikaasat Anette Uluotsa. Peale kõnelust tervisliku seisukorra üle professor Uluots ütles mulle, et veel täna, see tähendab 19. septembril, lahkub ta haiglast ja söidab ära. Kõnelusse sekkunud Anette Uluots teatas, et neid sõidutatakse Rootsi, kuid kes viib, seda ta ei öelnud. Professor Uluotsa abikaasa ütles mulle, et nende laev on vilets ja neil tuleb teel olla kaua, kuid et meile tulevad Rootsist järele head laevad. Professor Uluots ütles ka, et valitsusliikmete Rootsist sõidu eest hoolitseb Otto Tief, kelle poole mul tuleb pöörduda.” Seega ei jää mingit kahtlust, et Otto Tief sai deklaratsiooni ja ülesande valitsuse kujundamiseks keskhaiglas viibivalt Jüri Uluotsalt, kes jättis talle edasiseks tegutsemiseks täiesti vabad käed. Hiljem Jüri Uluots avalikus elus enam ei osalenud ja suri poole aasta pärast Stokholmi haiglas.

3. MIKS TIEFI VALITSUS EI JÕUDNUD LÄÄNDE?

Kuigi Jüri Uluotsa abikaasa kinnitas dr Sumbergile, et valitsuse järele saabuvad Rootsist “head laevad”, läks kõik teisti: kohale jõudis vaid üks kiirkaater ja seegi lootusetult hilja. Pekka Erelt kirjutab selle kohta (1998: 72):

“Enamik valitsusliikmeid ja nende kaaslasi lahkus Tallinnast 21. septembril. 22. septembril kella kaheksa paiku hommikul asusid Reichsposti bussiga teele viimased kohalejäänud — O. Tief, J. Maide, H. Maandi ja Rahvuskomitee sekretär J. Reigo. Puise randa jõuti õhtul umbes kell seitse. Paati kokkulepitud ajaks ei saanud. Ka raadioside Rootsiga oli katkenud. 24. septembri õhtul otsustati laiali minna, vältimaks üheskoos venelaste kätte sattumist. Puise randa kogunenuist pääses üksnes riigisekretär Helmut Maandi, kes kohtus oodatud kiirpaadiga Varese laiu lähedal 29. septembri hommikul. Kuna Puise rand oli alates 25. septembri õhtust venelaste käes ning seetõttu ka kogu valitsusliikmete grupp hajunud, polnud enam reaalne nende leidmine Puise rannast.”

Tegelikult ei jäänud valitsuse liikmed paati ootama mitte Puisel, vaid 5 km eemal Pagari-Sassi külas ja seal peeti ka valitsuse viimane koos-

*J. Uluotsa poja nimi on Erik. *Toim.*

olek (Pinn 1990: 21)⁴. Raadioside Rootsiga ei olnud katkenud, vaid jätkus regulaarselt kuni novembrikuu lõpuni. Sellega seotud Leo Talgre tõi just Pagari külas viibivale Tiefile Laretei radiogrammi, kus muu hulgas nõuti saksameelseks peetava Klesmendi kõrvaldamist kohtuministri kohalt. Reigo, tema kaaslaste ja kohalike kalurite ülekuulamisprotokollidest (ERAF, f 129, s 25939 (Rodion Kreegi, August Suitsbergi ja Albert Teenuse uurimistoimik); Kreek suri Venemaa vangilaagris) selgub, et enamik valitsusliikmeid jäi kohale ka pärast seda, kui Tief 25. septembril tegi saatusliku ettepaneku ootamine lõpetada ja laiali minna. Ta ise lahkus koos Reigoga Tallinna suunas 27. septembri paiku, jäädes oma Jaanika tallu, umbes samal ajal sõitsid Nõmmele Gustavson ja Pikkov, kuna Liidak suundus Lõuna-Eestisse. Nagu kinnitasid ülekuulamisel Pärtelpoeg ja Sumberg, viibisid 2. oktoobril Ridala valla territooriumil peale nende veel Maide, Kaarlimäe, Övel ja Susi. Kuigi Punaarmee üksused saabusid Haapsallu tõeпоolest 24. septembril, kõrvalisse rannapiirkonda nad mingit valvet üles ei pannud. Septembri lõpupäevil viibisid ajutiselt lähikonnas küll mõned Vene tankid ja sõdurite grupid, kuid need lahkusid varsti, et asuda Eesti läänesaarte vallutamisele. Rootsi päästelaev Jakob Rangi ja Eerik Laidi juhtimisel saabus Hiiu laidude piirkonda 26. ja 29. septembri vahel, täpse saabumisaja suhtes on eiarvamusi. Mis aga edasi juhtus, oli täielik infosulg — rannasolijad ei teadnud, et päästelaev on kohale jõudnud, laeval aga arvati, et neid enam ei oodata. Ülevedude eest vastutas tol ajal Johannes Kuslap, kes oli palganud mitu Pagari, Tauksi ja Kiideva rannakalurit põgenikke merel ootavale laevale toimetama. Suvel oli Eestiga ühendust pidanud laev tulnud ka rannale lähemale, seekord jäädi ankrusse Väinamere keskele Vareselaiu ja Kõrgelaiu piirkonda ligikaudu 25 km kaugusel Läänemaa rannikust. Ilmselt mõjutasid laeva meeskonda järgneva otsuse tegemisel kaks asjaolu: ülevedaja Suitsberg kinnitas, et Nõukogude väeüksused on randa ilmunud ja Kuslap ning Maandi teatasid Tiefi ettepanekust valitsusliikmetel ootamine lõpetada. Niigi hiljaks jäänud kiirkaatril otsustati Rootsi tagasi pöörduda, kusjuures koos Maandi ja Kuslapiga võeti pardale veel 40 põgenikku. Hiljem seletas paadimees Suitsberg Tauksile jäänud Richard Övelile, et järgmised päästelaevad saavad ainult Hiiumaale.

⁴Pinn kasutab Põgari nimetust, kuid autoriteetse Puhki Eesti ajaloolise geograafia käsiraamatu järgi on enamlevinud nimevormiks siiski Pagari. Koosolek toimus Mäevalla baptistide palvemajas.

4. VALITSUSLIIKMETE SAATUSEST

Kuigi Tiefi valitsuse väljakuulutamine Tallinnas oli toimunud peaaegu märkamatu, asusid GB ja laevastiku ning maavägede SMERŠ (vastuluure) rahvuslasi jälitama kohe oktoobri alguses. Enn Sarv on arvanud, et sellele aitasid kaasa sakslaste poolt "mahaunustatud" andmed rahvuslike tegelaste nimedega. Sellele võimalusele osutab ka SMERŠi ohvitseri ja hilisema KGB kindrali Printsevi intervjuu raadioajakirjanikule Ene Hionile, milles tšekist kinnitas, et Ernst Kull leiti üles kartoteegi järgi, mis oli maha jäetud Koidula tn 3 asunud Cellariuse büroosse (Hion 1985)⁵. Kull ei olnud siiski esimene vastupanuliikumise liige, kes julgeoleku haardesse sattus. 4. oktoobril arreteeriti Pagari küla Elga talus Saksa-aegne Eesti Panga direktor ja Tiefi valitsuse rahandusminister Hugo Pärtelpoeg. See oli tema teine arest viimase kuu aja jooksul: sakslased vahistasid pangadirektori septembri alguses ning vabaks lasti ta ainult mõni päev enne Punaarmee tungimist Tallinna. Pärtelpoeg oli Tiefi korraldusel enne läänerrannikule sõitu pangast kaasa võtnud 915 000 rubla, kusjuures pool kaasavõetud rahasummast jäeti Nissile Juhan Reigo venna juurde ja väike osa jagati valitsusliikmete endi vahel. Tema ülekuulamiseks tuli välja kogu Eesti NKGB eliit eesotsas julgeoleku rahvakomissari asetäitja polkovnik Nazaroviga ja OBB (NKVD metsavendade vastase võitluse osakond) ülema alampolkovnik Glušaniniga. Kas raha ka kätte saadi, sellest arhiividokumendid vaikivad — nii nagu nad vaikivad ka admiral Pitka võitlusrühma saatusest.

Oktoobris vahistati veel Kull, Maide, Tief, Susi, Pikkov ja Sumberg, teiste tabamiseks läks julgeolekumeestel märksa kauem. Anname siinkohal ülevaate EVR ja Tiefi valitsuse liikmete arreteerimise kohta, nii nagu see selgub KGB arhiivis leiduvatest toimikutest:

Pärtelpoeg — 4. oktoober, talus Läänemaal Ridala valla Pagari külas;

Kull — 5. oktoober, Tallinn (on mainitud ka Viimsit);

Maide — 9. oktoober, talus Harjumaal Nissi valla Munalaskme külas (elas Arro nime all)

Susi — 10. oktoober, Tallinnas Paldiski mnt 19–1;

Tief — 10. oktoober, kodutalus Harjumaal Nissi valla Jaanika külas;

Pikkov — 11. oktoober, Tallinnas Kolde 18;

⁵Tegelikult *Abwehr* tsiviilisikutega ei tegelnud ja oli sattunud 1944. a Hitleri ebasoosungusse, kusjuures selle juhid arreteeriti ja hukati. Printsev kinnitas ka, et just tema sattus Tallinna südalinnas kokku agendi Leo Talgrega, kusjuures tulevahetuses Talgre tappis vanemleitnant Sarkisjani, Printsev sai aga haavata.

Sumberg — 23. oktoober, Tallinnas Ristiku 77-5;

Reigo — 22. november, Tallinnas Uue-Maailma 13-10;

Kaarlimäe — 9. detsember, kodutalus Pärnumaal Tori vallas;

Inglit — 11. detsember, kodutalus Harjumaal Saue valla Piiri külas;

Övel — 4. veebruar 1945, talus Hiiumaal Emmaste valla Külakülas;

Gustavson — 1945. a. täpsemad asjaolud teadmata (elas Viljamaa nime all).

Nimestikust puudub EVR koosseisu arvatud prof. Harri Moora, kes 1944. a novembris värvati GB agendiks varjunimega "Istork" ja keda Nõukogude vastuluure hiljem, 1950. aastate raadiomängudel, kasutas (Jürjo 1996: 94, 132, 184; ERAF, f 131, s 244, II, l 401). Kull vabanes Saksa vangistusest 19. septembril, võttis paari päeva pärast ühendust Otto Tiefiga, kes kutsus ta kaasa Läänemaa rannikule. Pärast lühikest järelemõtlemisaega Kull keeldus ja vormistas end tööle äsjaloodud ENSV Riiklikku Kirjastusse, kuid arreteeriti tšekistide poolt peaaegu kohe. Nii Kull kui ka teised esimesena arreteeritud rahvuslased ei varjanud ülekuulamisele midagi ja jutustasid üksikasjalikult EVR ja Tiefi valitsuse tegevusest. Sel põhjusel polnud ülekuulajatel hiljem raske rääkima panna ka neid, kes algul nii avameelsed polnud (nagu Richard Övel). Reigo kui ühe peamise tagaotsitava esimeseks ülekuulajaks oli isiklikult Leningradi rinde SMERSi ülem kindralleitnant Bõstrov. Inglitit, kelle naine keeldus Eestist lahkumast ja kes Läänemaa rannikule ei sõitnud, kuulati oktoobri lõpus esialgu üle tunnistajana. Seejärel läks ta põranda alla, kuid pöördus 11. detsembril koju tagasi, aimamata, et vahepeal on sinna üles seatud GB varitsus. EVR esialgne esimees Kaarel Liidak varjas end Karksi-Nuia ümbruses ja suri seal Karl Lepiku nime all 1945. a. Gustavsoni kohta on teada, et ta tabati 1945. a algupoolel ja olevat alla hüpanud MGB peakorteri kolmanda korruse uurimiskabineti aknast (ERAF, f 129, s 26615, k 155)⁶. Ühes teises toimikus (ERAF, f 131, s 29, l 124) mainitakse Pärnumaal tabatud metsavendade juhti Gustavsoni, kelle kohta isikuandmed puuduvad. Ei ole võimatu, et tegemist on sama isikuga, sest Eesti Vabariigi kõigi Riigikogude koosseisu kuulunud Oskar Gustavson kandideeris pikemat aega just Pärnumaa valimisringkonnas. Richard Övel sõitis 12. oktoobril suurema rahasumma eest juba mainitud Suitsbergi kalapaadiga Hiiumaale, kuid kaugemale pääseda tal ei õnnestunud. Ta arreteeriti 4. veebruaril piirivalve poolt

⁶Õiendi on koostanud 1958. a KGB 5. osakonna ülema asetäitja D. Pupõšev, kuupäeva ta ei mäletanud. Alampolkovnik Pupõšev oli endine uurimisosakonna ülem, kust ta 1957. a vallandati "ebavääraka käitumise" pärast.

Hiiumaa läänerannikul Külakülas ühes mahajäetud talus 200 m kaugusel rannajoonest. Olgu mainitud, et samal ajal oli tema üleaadseks sellest külast pärit ja tollal 11-aastane Vaino Väljas, hilisem EKP peasekretär.

Arreteeritud Eesti rahvuslaste kriminaalasi lahutati aprillis 1945 kaheks ja nende üle peeti kohut kahes eri paigas. Tief, Maide, Pärtelpoeg, Kull, Pikkov, Kaarlimäe ja Susi mõisteti süüdi riigivastases tegevuses NSVL Ülemkohtu sõjakolleegiumis Moskvas 3. juulil 1945 ning Reigo, Inglis, Sumberg, Övel, Soots, Kann ja Kesküla Tallinna erinõupidamisel* 28. augustil 1945. Moskvas mõisteti mahalaskmisele Saksa-aegne omakaitseülem Maide, teistele langetati suhteliselt mõõdukaid karistusi (5–10 aastat). Tallinnas mõisteti surmaotsus Reigole ja Inglisile, teised said 5–10 aastat. Reigo ja Inglis hukati koos 4. oktoobril 1945, Maide otsuse täidesaatmise kohta andmeid pole. Laagrisse saadetud valitsusliikmetest pöördusid Eestisse tagasi Tief, Kull, Susi, Kaarlimäe ja Övel, vangistuses surid Pikkov ja Pärtelpoeg. Dr Sumberg sai laagris veel lisakaristuse (8 aastat), vabanes 1960. a ja suri 5 aastat hiljem Kemerovo oblasti Targai puhkekodu peaarstina. Kõige vanemaks elas neist valitsusjuht Otto Tief, kes suri 15. märtsil 1976 86. eluaastal Ahja haiglas. Tema sünnist möödub käesoleva aasta 14. augustil 110 aastat.

Kirjandus

- E r e l t, Pekka 1998. Otto Tiefi valitsuse päästmise katse 1944. aasta septembris. — *Ajalooline Ajakiri*, 1998, nr 1, lk 72
- H i o n, Ene 1985. Ajakirjaniku aadressiraamatust. Tallinn, Koidula 3. — *Aja pulss*, 1985, nr 12
- J ü r j o, Indrek 1996. *Pagulus ja Nõukogude Eesti*. Tallinn
- K l e s m e n t, Johannes 1959. Kolm aastat iseseisvuse võitlust võõra okupatsiooni all. — *Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas*, VIII. Stockholm, lk 7–50
- L a i d, Eerik 1995. Ülevaade poliitilisest olukorrast Eestis. — *Pao-paigad*. Tartu: Ilmamaa
- M a a n d i, Helmut 1988. Eesti Vabariigi Rahvuskomitee ja Otto Tief. — *Looming*, 1988, nr 10, lk 1397–1402
- M a r t i n s o n, Ervin 1970. *Elukutse — reetmine*. Tallinn
- P a r k, L. [Leonid Barkov] 1966. Reeturite viimane panus. — *Eesti Kommunist*, 1966, nr 1

*Erinõupidamise (особое совещание, “troika”) moodustasid EK(b)P KK I sekretär Karotamm, ENSV riikliku julgeoleku minister Kumm ja ENSV prokurör Paas. *Toim.*

Väitlus

- P i n n , Voldemar 1990. *Punane terror ja Läänemaa*, II. Haapsalu
- S u s i , Arnold 1989. Jüri Uluotsa katse Eesti iseseisvust taastada. — *Looming*, 1989, nr 3, lk 370–374
- T i e f , Otto 1990. Mälestusi aastaist 1944–1954. — *Akadeemia*, 1990, nr 2, lk 231–250
- V a r e p , Anton [pseudonüüm] 1985. Hädas ajalooga, eriti 1944. aastaga. — *Aja pulss*, 1985, nr 14–16

EDITORIAL NOTE

The practice of civic initiative began to take shape in Estonia in the mid-19th century, and because of our geo-cultural situation it initially followed the Baltic German model. According to this, the main motive for civic initiative is an ethnic or social group's striving for its identity; the association as an organisation expresses institutionally a certain type of identity. National self-realisation, sometimes also called "the Estonian cause", has been very essential; it might be even called a super-value. The uniform understanding of civic initiative, centred on ethnic identity (Ger. 'Bildungsideologie'), persisted unusually long in Estonia, from the 1860s to the late 1980s, and has not disappeared even today. At present civic initiative relying purely on the consolidation and protection of ethnic identity is somewhat anachronistic. Two centuries ago citizens' voluntary associations in Europe were really organisations supporting the budding independent statehood, but in the present-day world numerous grass-roots associations fulfil much broader functions. Thus, almost nothing has remained of the good old social life; the new times require civic initiative of a new type. In her article Aili Aarelaid, head of department at the Estonian Institute for International and Social Studies, views how the social context, coding of meanings and institutional organisation of today's civic initiative have changed.

Critic Livia Viitol takes a glance at the illustrated weekly *Nädal Pildis* (1936–1940). Although the magazine could come out for only five years, it became one of the most original and informative cultural publications in Estonia. The aim of the magazine was to provide comprehensive information on the cultural life of Estonia as well as on major events abroad. The magazine's strongest points were topicality and objectivity. On the one hand featuring domestic themes and being oriented to Europe on the other, *Nädal Pildis* reflects accurately the situation that had tak-

en shape by the late 1930s. A special chapter in the article deals with the translator and literary scholar Linda Viiding (b. 1906, née Laarman) who worked as an assistant to the magazine's editor-in-chief from March to December 1936 and from August 1937 to the spring of 1938. We also reprint an article from 1938 by Oskar Gustavson who was the magazine's managing editor from 1936–1937. In his article Gustavson juxtaposes the two grand figures of the period of Estonian national awakening — Johann Voldemar Jannsen (1819–1890) and Carl Robert Jakobson (1841–1882). Krista Aru, director of the Estonian Literary Museum, provides an overview of Gustavson's work as a politician and journalist.

The article by Professor Jüri Saar from the Estonian Academy of National Defence discusses two different paradigms in criminology. One, which could be called classical or normative, absolutises crime, and, accordingly, people are divided into criminals and non-criminals. This approach considers the commitment of crime an act of the person's free will. Theoretical foundation to this approach was laid by C. Beccaria and J. Bentham, and the author presents a short overview of their ideas. The other, positivist paradigm, starting with C. Lombroso, developed the personality-centred or psychological side. The author provides a thorough analysis of the development of this approach throughout the 20th century. The author reaches the conclusion that the psychological perspective in criminology consists of several different treatments of criminal behaviour, and, in principle, it should be possible to apply all the concepts of psychology for criminal behaviour as a special case. The author is convinced that the society-centred and personality-centred paradigms of criminology complement each other and need not contradict each other.

It is consciousness that poses the most enigmatic problems in the philosophy of mind. There is nothing that we can know more closely than conscious experience, and still there is nothing that would be more difficult to explain. All kinds of mental phenomena have been subjected to scientific research in recent years, but consciousness has stubbornly resisted. Many have tried to explain it, but these explanations seem to have never reached their aim. This has often led to the thought that this problem is utterly insoluble, and a good explanation is impossible

to find. In his article David J. Chalmers, professor of philosophy at the Santa Cruz branch of the University of California singles out the really difficult part of the problem, separating it from the parts that are easier to treat, and says why it is so difficult to clarify it. The author criticises some recent papers which have studied consciousness by reductive methods and asserts that these methods inevitably prove unable to grasp the most difficult part of the problem. In the second half of the article he states that if we are moving towards a new, non-reductive explanation, it is possible to treat consciousness from the viewpoint of natural science. Chalmers presents his version of such a treatment: a non-reductive theory based on the principles of structural coherence and organisational invariability and a double-aspect treatment of information.

Professor Daniel Dennet, director of the centre for cognitive studies at Tufts University, Massachusetts, however, disputes Chalmers' conception. He claims that Chalmers' attempt (1995) to separate the "easy problems" of consciousness from the "really difficult" ones is not a helpful contribution to research but distracts attention and creates illusions. If, according to Chalmers, the explanation of all the cognitive and behavioural functions concerning consciousness is not sufficient for explaining experience, then Dennett says that namely these remarkable functions which are connected with consciousness make us wonder how it is possible that consciousness nestles in the brain. Actually, if one could carefully remove all these magnificent functions from one's consciousness, then nothing remains we could wonder about. Moreover, the introduction of the notion of "experience", which has been declared to be on a par with mass and space-time, does not perform any explanatory role.

Professor Richard Rorty of Virginia University presents his views on the philosophy of mind that emerged in the 1950s. The author begins with Gilbert Ryle, describes the standpoints of the most renowned central-state materialists J. J. C. Smart and David Armstrong, then Putnam's, Nagel's and Searle's arguments and finally agrees with Dennett and Davidson.

In honour of the Estonian theologian and poet Uku Masing (1909–1985), whose 90th birth anniversary we will celebrate next

month, we publish a poem from his manuscript "An Envoy from the Magellanic Cloud".

The article by Roomet Jakapi, doctoral student at the Department of Philosophy, University of Tartu, acquaints us with these views and treatments of problems by George Berkeley which we nowadays associate with the philosophy of science or physics. The author concentrates on Berkeley's general attitudes and conceptions rather than on individual problems resulting from them. The main sources used are Berkeley's *A Treatise Concerning the Principles of Human Knowledge*, 1710, particularly its paragraphs 101–117; *De Motu: sive de motus principio et natura, et de causa communicationis motuum*, 1721; and *Siris: A Chain of Philosophical Reflexions and Inquiries Concerning the Virtues of Tar-Water*, 1744.

The human is not only *Homo sapiens* but also *Animal ridens* (a laughing animal). The phenomenon of laughter can be regarded from different aspects of its manifestation: physiological, psychological, sociological, theoretical-informative and aesthetic. In his article Leonid Stolovich, professor emeritus of Tartu University, describes the metaphysical dimension of laughter, it is the relation of laughter to the primeval problems of existence — God and Wisdom, Life and Death, Liberty and Inevitability, Good and Evil.

Eve Pormeister, lecturer at the Department of German at the University of Tartu, has been inspired by Joachim Sartorius' article "Der Dichter kommt, die Mülldeponie geht. Das Goethe-Institut und die Kultur: Der Deutschunterricht im Ausland muss sich ändern" (*Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 15 January 1997, 34). She discusses some didactic problems in foreign language textbooks for Estonian learners. The question is: to what extent is it possible to apply literary, intellectual texts in a foreign language class aimed at teaching communicative skills. The author agrees that one-sided emphasis on real-life situations makes the content of the course banal, and the development of the learners' intellect will be neglected.

Between 1940 and 1952 several extensive deportation campaigns were carried out in the Baltics and the western regions of the then Soviet Union. According to the official data of the

security authorities, more than 618,000 people were deported to Siberia (49,000 among them were arrested). *Akadeemia* publishes a selection of documents on the largest deportation operation that hit Estonia in March 1949. The operation's code-name for all the Baltic republics was *Priboi* (Breakers).

Relying on the documents from the archives of the KGB, Jaak Pihlau complements Enn Sarv's article published in *Akadeemia* in 1998 on the Estonian National Committee that functioned from 1943 to 1944.

The issue ends with Part 8 of the commented stenograph of the 8th Plenum of the Central Committee of the Communist (Bolshevik) Party of Estonia.

Civic initiative on Estonia's way to Europe

Aili Aarelaid

We are only beginning to interpret a number of profound social processes that are taking place in the post-socialist transition to democracy and market economy. One of the thoroughly changing social practices in present-day Estonia is civic initiative and civil society relying on it. Until now, changes in the area of civic initiative have mostly been discussed in the language of numbers and comparisons between the East and the West. The Estonians' club life and cooperative movement have a tradition with a length of almost a century and a half. Without knowing this, it is difficult to draw proper conclusions about the extent of changes that have affected today's civic initiative. Due to historical peculiarities, the Estonian civic initiative that took shape by the mid-19th century followed the German pat-

tern. It concentrated mainly on education and culture and had a weak political core. The concept of civic initiative as a cultural activity continued its paradigmatic existence under the ideological constraints of the Soviet period as well, thus accumulating the energy of protest which burst out in the "singing revolution". By now, almost nothing has remained of the good old club life as the new time needs civic initiative of quite a different type. The article analyses the paradigmatic change taking place in civic initiative at present from contextual, codical and institutional aspects. At the moment Estonian civil society is floating in the cross-currents of American and Nordic influences. As a burden from the past, citizens have a political phobia of any kind of statehood. Flagships in the search for new ideas are the Estonian branches of international organisations in whose activities we can notice greater openness and self-confidence but also a certain negation of generally recognised traditions.

EK(b)P KESKKOMITEE
VIII PLEENUMI
STENOGRAMM

Tõlkinud Mart Arold

VIII

Eesti Riigiarhiivi Filiaal, f 1, n 4, s 860. Kommenteerinud Viktor Niitsoo.

Teine tüüp on Andresen. Kõigile eestlastele, niihästi Eestis kui ka teistes liiduvabariikides asunutele, on teada, et kodanlikus Eestis rikkus Andresen eesti noorsugu. Ta mobiliseerib neid bolševike vastu, mobiliseerib nõukogude võimu vastu, mobiliseerib suure vene rahva vastu. Paljud meie hulgast teavad tema vaateid. Ma juhtusin teda esimest korda kuulma 1944. a augustis Leningradis, kui vaieldi Peetri ajastu üle, ning seal kaitses ta ägedalt kontseptsiooni, et Eesti taasühendamine Venemaaga on eesti rahva jaoks regress, ajades tegelikult seda joont, kuigi enamus vaidles talle vastu, enamik partei liikmeid tõestas, et see on eesti rahva jaoks progress. See kaabakas püüdis kuni lõpuni ajada oma joont.

Võtke Eesti pärast vabastamist 1944. aastal. Kui me tagasi tulime ja hakkasime nõukogude võimu taastama, kas meil siis polnud vaja spetsialiste, oli vaja ka vene seltsimeestest spetsialiste, kellel oli töökogemusi; väga hea oli, et pärast Oktoobrirevolutsiooni asus teistes Nõukogude vabariikides palju eestlasi, kes said seal nõukoguliku hariduse, et kutsuda neid seltsimehi appi taastamisele. Ent mida tegelikult tehti? Rajati tõkkeid, et neid seltsimehi poleks siin, väga raevukalt oli ta [Andresen] kooliõpetajate vastu. Esiteks alustati sellest, et nende kultuur on madal, et meil Eestis on kõrgem kultuur, ja kui nähti, et inimestel on nõukogude kõrgharidus, siis püstitati loosung, et nad ei oska eesti keelt, neil puudub eestikeelne kultuur, ning hiljem, kui ka sellest üle saime, kui kutsuti kooliõpetajaid teistest liiduvabariikidest, siis ei leitud neile inimestele töökohti. Tallinnas võib veel leida küllalt palju õpetajaid teistest nõukogude vabariikidest, kuid provintsis neid pole, sinna ei ole neid kutsutud. Ma arvan, et vajaduse korral võivad teised vabariigid meid selles asjas aidata.

Jõeäärast. Siin esines praegune justiitsminister ja iseloomustas tööd Justiitsministeeriumis kui head tööd, et see Jõeäär olevat olnud hea ja kõik ülejäanu on hea. Ei, lugupeetud sm justiitsminister, ta tegi seal, mida tahtis, pani paika niisuguseid kohtunikke ja juriste, keda talle vaja oli. Siin esines juba Võru maakonnakomitee sekretär [Hendrikson või stenograafist ajab segamini Võru- ja Virumaa. *Toim.*], kes rääkis kohtupraktika moonutustest, et kohtutäiturid tegutsesid vaenulikult, nõukogude võimu vastu, võtkem näide... Kui antakse täiteleht nõukogude ohvitseri väljatõstmiseks, siis tuleb kohtutäitur kindlasti teda kümne päeva pärast välja tõstma, ent kui on vaja välja tõsta nõukogude võimule vaenulikkude inimest... Hiljuti me pöördusime kohtusse, et tõsta välja endist majajärgi, kellel praegugi on maja ja peale selle korter, kuid siis leiti igasuguseid juriidilisi takistusi ja kohus leidis, et seda inimest ei saa välja tõsta, ning ta jäigi sinna korterisse. Selles kolmikus pole ta [Jõeäär] ainuke. Nad oskasid kogu aja jooksul pärast Eesti vabastamist okupan-

tidest sokutada kõigisse nõukogude organisatsioonidesse oma inimesi, oma käsilasi.

Partei ja rahvas on ammu neist inimestest lahti öelnud ega tee nendega mingit tegemist, võtke näiteks Andresen, kellele meeldis alatasa esineda, kuid seal, kus ta pidi esinema, polnud kuulajaid. Rahvas ei tahtnud teda kuulata ja see tõestab, et eesti rahvas on sellest literaadist ja poliitikust ammu lahti öelnud. Milles siis asi on, kui kommunistid ja rahvas on neist loobunud? Asi on selles, et meie juhid ja eelkõige EK(b)P KK I sekretär sm Karotamm on võtnud need inimesed oma tiiva alla ja on ise kaelani kodanlik-natsionalistlikus mülkas ega suuda sealt enam välja ronida. Sm Karotamm esines siin pleenumi ees. Ma tunnen sm Karotamme 1944. aastast peale ning arvasin, et ta on haritud ja kultuurne marksistliku haridusega inimene. Kuid sellel pleenumil ta vaid lalises, midagi konkreetset pole sm Karotamme sõnavõtust näha, et ta oleks aru saanud ÜK(b)P KK otsusest. Ta ei saanud sellest aru, ei teinud järeldusi ning kuulub antud hetkel minu arvates natsionalistide hulka.

Mõni sõna meie majandusajadest. Seltsimehed, siin esinesid sm Gortšakov ja teised seltsimehed sõjaväelased ning rääkisid elamute küsimusest, seades selle küsimuse õigesti üles. Meie räägime, et lahendame majandusküsimusi. Meil on muidugi saavutusi. [ÜK(b)P] KK ja NSVL MN abiga pole me nende aastate jooksul üksnes taastanud, vaid oleme ehitanud Tallinna ka uusi ettevõtteid, ent tööliste elutingimused on jäänud endiseks. Elamuehituse küsimust pole Tallinnas ega vabariigis tervikuna veel lahendatud. Miks? Vaideldamatult on osalt süüdi Tallinna parteiorganisatsioon, sest ta pole mobiliseerinud kõiki oma võimalusi, sealhulgas ka TSN TKd, ent neil organisatsioonidel pole sääraseid ressursse, et saaks neid asju põhjalikult lahendada. Süü seisneb selles, et MN ja EK(b)P KK pole esitanud neid küsimusi üleliidulistele keskorganisatsioonidele lahenduse leidmiseks. Ehitusorganisatsioonid kukutavad ehitustootmisprogramme aasta-aastalt läbi, miks me neid ei aita? Kõik on meil olemas, aga ei jätku tööjõudu. Ent vabariigis on tööjõud olemas. Kui naiste töö välja arvata, siis on Tallinna tööjõud rakendatud sajabrotsendiliselt, kuid vabariigist on võimalik töölisi leida. Viimastel aastatel on meie põllumajandust kõvasti mehhaniseeritud, seetõttu võib tööjõudu leida maalt ja need küsimused lahendada.

Kaubandusest. Seltsimehed, milles siis asi on? Miks me ei organiseeri nõukogude kaubandust nii nagu peab? See on väga tähtis küsimus, mis puudutab otseselt meid kõiki. Asi on selles, et antud küsimuses meid ei aidata. Mul on esinemiseks vähe aega jäänud. Lubage siiski vähemalt üks näide tuua. Sügisel ei varustatud meid juurviljaga mitte

seepärast, et me poleks tahtnud varuda, vaid seepärast, et meil ei lastud varuda. Tallinn ei saanud juurvilja, riiklik kaubandus ei saanud juurvilja üldse. 9000 tonni kartuli asemel saime vaid 5000 tonni ning otse enne valimisi oli meil sellest alles vaid mõni kilo. Miks? Sellepärast, et MN ja sm Veimer ei aidanud meid, ehkki oleme sügisest peale, septembris ja oktoobris, tõstatanud seda küsimust ja nõudnud, et linna aidataks, et me ei jääks ilma kartulist, mis on tööliste teiseks leivaks. Seda abi me ei saanud; meil pole kapsast ning me olime sunnitud pöörduma otse üleliidulise kaubandusministeeriumi poole, minnes mööda meie kaubandusministeeriumist, MNst ning KKst. Hiljem läksid seda teed ka MN ning sm Veimer, asudes meid toetama. Mis siis sai, seltsimehed? Praegu veame Moskvast kartulit ja kapsast, rahvas aga räägib, et meil on kartulivabariik. (Naer saalis.) Sm Ponomarenko märkis õigesti, et selles olen süüdi ka mina.

Lubage öelda veel paar sõna sm Pälli sõnavõtu kohta. Ta teatas, et tundis Andresenit ning võttis tema vastu sõna. Kuid edasi ei saanud ma aru, mida ta tahtis öelda, ma ei saanud aru, miks ta nad kõik oma kaitse alla võttis.

Mulle on see koguni solvav, et nõukogude hariduse saanud sm Päll andis neile paadunud kodanlikele natsionalistidele võimaluse ennast nende seltskonda tirida.

Mulle meenub üks seminar, kus oli palju rahvast ning profossor Nuut tegi ettekande "Võitlus kodanliku pärandiga teadlaste seas". Me võtsime seal päris kõvasti sõna, hulk seltsimehi kritiseeris Nuuti. Lõpuks võtab sõna sm Päll ning ütleb, et need kodanlikud igandid on harjumused, ning nende harjumuste ümber tahtiski sm Päll keerutama hakata. Me ütlesime talle tõsiselt: "Sm Päll, kas sa tõesti ei saa siis aru nende igandite olemusest?" Tema aga ajas ikka oma jonniga ja alles järgmises tunnis tunnistas oma vigu.

Seltsimehed! Me kuulasime ÜK(b)P KK otsuse ja ÜK(b)P KK sekretäri ettekande ära ning ma arvan, et ÜK(b)P KK otsus suunab meid õigele bolševistlikule teele ning me saame lahti kodanlik-natsionalistlikest sabarakkudest.

Juhataja: Sõna saab sm OLIN³⁹ — EK(b)P KK liige, Vabariikliku Parteikooli kuulaja.

Sm OLIN: Seltsimehed! Ma kuulasin väga tähelepanelikult sm Karotamme esinemist. Kuhu ta omadega välja on jõudnud? Ta ütles: “Minu suhtumine kodanlikesse natsionalistidesse oli leplik, minu poliitilise valvsuse nüristumine, minu haletsus natsionalistide vastu jne.”

Ma arvan, et sm Karotamm ei tunnista siinsel pleenumil siiralt oma tõsiseid poliitilisi vigu. Kogu aja jooksul 1944. aastast alates pole sm Karotamm KK aparaadis töötades kordagi toetanud KK aparadi töötajaid, kui kõne all oli võitlus natsionalistidega või mõne inimese natsionalismiilmingutega, vaid vastupidi, ta on noid natsionaliste kaitsnud ja hoidnud ning arveid õiendanud nendega, kes viimaseid kritiseerisid või paljastasid. Ma tahan seda mõne faktiga kinnitada. Võtkem näiteks endise maakonnakomitee sekretäri Säremati juhtum. Maakonna parteiaktiivil paljastati tema seos kulakuga. Seltsimehed siin teavad, mida Säremat endast kujutab. Äi oli tal kulak, ta elas selle kulaku juures, ent kui sm Karotammele esitati materjalid selle kohta, et Säremat tuleks otsekohe maakonnast ära koristada ja tehtud vea eest karistada, mida siis ütles sm Karotamm? “See pole teie mõistuse kohane, seal ajab väära poliitikat Hižnjakov.” Ja ka siis, kui sm Karotammele tõestati, et asi pole Hižnjakovis, vaid konkreetselt selles, et Säremat kaitseb kulakuid, jäi Säremat ikka oma kohale edasi ning ta vallandati alles ÜK(b)P KK nõudmisel. Mida sm Karotamm nüüd ette võtab? Saadab Säremati Vabariiklikku Parteikooli õppima. Kui ÜK(b)P KK veel kord nõuab, et säärast ei tohi mitte üksnes parteitööl pidada, vaid ka mitte parteikoolis õpetada, et teda tuleb karistada ja parteilisele vastutusele võtta, alles siis saab Säremat oma karistuse, ta visatakse koolist välja ja saadetakse MTJi direktoriks, kus ta praegu väga halvasti töötab.

Mis niimoodi välja tuleb? Ühes oma ettekandes poetas sm Karotamm küll mõne sõna selle kohta, et natsionalistidega tuleb võidelda, kuid samal ajal on ta ise neid kaitsnud paljastamise eest.

Ma pean ütlema, et partei algorganisatsioonid on näidanud üles initsiatiivi natsionalistide paljastamise alal, tõstatanud küsimusi puudustest ettevõtete, asutuste ja ministeeriumide töös, saatnud signaale KKsse ja

³⁹OLIN, Aleksandr (1911–?) Pärit Tjumenist, KP liige 1937. a-st. 1936–1941 poliititöötaja Tjumenis, 1941–1944 ÜK(b)P Tjumeni linnakomitee II sekretär, 1944–1945 EK(b)P KK organisatsioonilis-instrueerimisosakonna juhataja asetäitja, 1945–1948 juhataja, 1948–1949 partei-, ametiühingu- ja komsomoliorganite osakonna juhataja. 1949. a õppis ÜK(b)P KK Kõrgemas Parteikoolis. KK liige 1948. a-st.

tõstatanud küsimusi seal, sh ka sm Karotamme ees. Sm Karotamm surus maha nende algorganisatsioonide kriitika, summutas nende initsiatiivi, kui nad tõstatasid õigesti ja bolševistlikult küsimuse olukorrast mõnes organisatsioonis, ministeeriumis või asutuses. Toon mõne näite.

Põllumajandusministeeriumi parteiorganisatsioon paljastab Peetsi, kes teenis Judenitši juures, viibis Koltšaki poolt okupeeritud territooriumil, töötades tema maaorganites, töötas ka Eesti kodanliku valitsuse maaorganites ning on selle eest saanud endiselt kodanlikult valitsuselt autasu. Ja mis siis sai? Teda esitatakse KK büroole maakasutuse melioratsiooniülema kohale kinnitamiseks. Ja seda maareformi teostamise ajal, klassivõitluse ajal, kui sinna kohale oleks vaja kristallpuhast kommunisti, kes ajaks õiget maakorralduspoliitikat. Ning ta esitatigi büroole kinnitamiseks. Kui ma esitasin büroole parteikoosoleku protokollile kohta, et algorganisatsioon viskas Peetsi kolm päeva tagasi parteist välja, siis vastas sm Karotamm ärritatult: "Seda me teame. Kas kinnitame, seltsimehed?" Kellelgi büroo liikmetest ei jätkunud siis mehisust öelda, et pidage kinni, parteiorganisatsioon viskas ta välja, me summutame nende initsiatiivi. Kuidas see asi lõppes? Lõppes nii, et partei rajoonikomitee viskas välja, partei linnakomitee viskas välja ning alles ÜK(b)P KK nõudmisel oli EK(b)P KK büroo sunnitud Peetsi parteist välja heitma.

Järgmiseks näiteks võtkem Erit. Plaanikomisjoni juures olev instituut töötas halvasti. Selles instituudis töötasid niisugused isikud, keda ei saanud usaldada. Hiigelsummasid kulutatakse selle instituudi peale, mis pidi tegelema töö organiseerimise uurimisega meie tööstuses, üldiselt sotsialistliku võitluse kogemusi ning andma neid kogemusi edasi vabariigi rahvamajanduse teistele harudele.

Parteiorganisatsioon, nähes tõsiseid puudusi selles instituudis, pani selle küsimuse parteikoosolekule arutamiseks. Seal võeti vastu hea otsus, milles paluti, et KK võtaks kasutusele vastavad abinõud, sest instituudi parteiorganisatsioon ise pole suuteline tegema midagi instituudi tugevdamiseks ja sealsete korratuste likvideerimiseks. EK(b)P KK parteiorganite osakond otsustas kontrollida sealse parteiorganisatsiooni otsust ning asjas selgust saada. Nüüd tuleb telefonikõne sm Karotammelt, kes küsib: "Kes andis teile õiguse selle parteiorganisatsiooniga tegelda?" jne jne. Ma informeerin sm Karotamme, et me kontrollime ja siis kanname temale ette. "Pole teie asi," vastab tema, "andke mulle selle koosoleku protokoll." Ma esitasin protokollile ja kirjutasin spetsiaalse ettekande sm Karotammele selle küsimuse püstitamise õigsusest parteiorganisatsiooni poolt, ent see asi summutati ära ja pole teada, millega lugu lõppes.

Või siis järgmine lugu. Võtkem endine partei Lääne maakonnakomitee sekretär Pruks, kes ilmutas natsionalismi. Sm Karotamm saab anonüümkirja Pruksi kohta, et ta ei käitu õigesti, on jäme ja surub maha kriitikat. Sm Karotamm saab anonüümkirja ning saadab selle kontrollimiseks Pruksile endale. Vastuseks sellele kirjutab Pruks sm Karotammele, et selle asja taga seisab EK(b)P maakonnakomitee II sekretär Mitšurov. Esitab asja niimoodi, et "tulevad siia ja kipuvad veel kamandama kah". On selge, kellest jutt. Et selles asjas selgusele jõuda, palusin ma sm Karotammelt luba maakonda sõita, ent sain vastuseks, et ta sõidab ise asja uurima. Asjaolude selgitamisel tehti kindlaks, et kogu loos on kõige suurem süü siiski Pruksil. Kuidas sm Karotamm nüüd reageeris? Ta rääkis nii Pruksi kui ka Mitšuroviga ning ütles pärast, et pidage silmas, sm Mitšurov, kui te ka edaspidi töötades ühist keelt ei leia, siis teid vallandatakse, kuid Pruks jääb tööle edasi. Ja seda ütles KK I sekretär, kes oleks pidanud Pruksi korrale kutsuma, nõudma üksmeelt ja ühtsust ning partei maakonnakomitee sekretäri ja büroo kooskõlastatud tegevust! Ent siin seati see küsimus hoopis teisiti üles. Lugu komsomoli Tallinna linnakomitee endise sekretäri Puusneriga. Tema kohta saime andmeid, et ta oli Saksa okupatsiooni ajal arreteeritud ja töötas sekretärina Saksa laagris. See materjal jõudis kohale just enne konverentsi. Tuli esitada kandidaat komsomoli linnakomitee sekretäri kohale. Me tõstatasime küsimuse, et Puusnerit ei tohi valida linnakomitee sekretäriks, ent mis sai edasi? Siin sm Meri juba tunnistas üles, aga tookord nõudis ta Puusneri soovitamist komsomoli linnakomitee sekretäriks. Sm Meri helistab sm Karotammele, sm Karotamm räägib sm Kründeliga, küsimus muutub ähmaseks, mida nüüd teha? Meie nõuame tungivalt, et Puusnerit ei võetaks salajase hääletamise nimekirja ega valitaks komsomoli linnakomitee sekretäriks. Kui see asjaolu sai teatavaks ÜK(b)P KKs, siis alles võttis sõna sm Tolbast ning taandas Puusneri kandidatuuri.

Seda küsimust tõlgendati mitut moodi. Meri kinnitas, et neil olevat seal justkui olnud oma pörandaalune noorsoo-organisatsioon, püüti teda igasuguste viguritega teha linnakomitee sekretäriks ning alles telefonikõne ÜK(b)P KKst aitas selle kandidatuuri maha võtta. Ent kuidas seda maha võeti? Sm Kründelil ei jätkunud julgust sõna võtta ja komnoortele seda konverentsil selgitada. Seetõttu pidi esinema sm Tolbast: "Saabunud materjalide põhjal oleme sunnitud mitte esitama..." Miks siis sm Kründel oli otsustusvõimetu nii tähtsa asja juures? Ma arvan, et tema käitumine oli vale. Me tõime Puusneri parteist väljaviskamise küsimuse KK büroole. Enne seda oli sm Karotamm kõigega kursis ja jagas sm Mere seisukohta, kuid asja arutamise ajal bürool hüppas sm Karo-

tamm kohe püsti ja lahkus büroolt. Kui Puusner parteist välja visati, siis kirjutas ta järgmisel päeval sm Karotammele avalduse, et büroo olevat toiminud valesti ja sm Igolkin olevat asja tendentslikult ette kandnud. Sm Karotamm andis küsimuse üle parteikolleegiumile. Selle asemel et vastu võtta bolševistlikku otsust, antakse küsimus lahendamiseks parteikolleegiumile. Kui sm Karotamm ei usaldanud selles asjas bürood, siis ma tahan, et ta ütleks praegu, miks ta ei usaldanud.

Järgmine on partei Järva maakonnakomitee endise sekretäri Hanseni küsimus. KK organisatsioonilis-instrueerimisosakonna töötajad avastavad niisuguse asja: Hanseni 40. sünnipäeva pidamiseks koguti raha maakonna parteikomitee ja täitevkomitee töötajatelt — 10–15 rubla igaühelt — ning osteti selle eest talle vildid ja kirjutuslauagarnituur, kutsuti kultuurimajast laulukoor (35 inimest), mis esitas 10 laulu Hanseni ülistamiseks. Me sõidame kohale ja tõstatame küsimuse Hanseni korralekutsumisest. Kanti ette sm Karotammele, esitati materjal, küsimus viidi büroole ja seal öeldakse mulle: teda tuleb selle eest kõvasti karistada. Osakond tegi ettepaneku noomituse tegemiseks, ent kui seda küsimust hakati bürool arutama, siis nõudis sm Karotamm selgitust, miks ma tõin büroole Hanseni karistamise projekti. Ma selgitasin, miks ma selle küsimuse tõstatasin, ja pealegi ainult sm Perovi pealekäimisel, kui see mädapaise avastati, ning siis oli ka sm Karotamm asjaga nõus, võttis sõna ja ütles, et teda ei tule mitte ainult lihtsalt karistada, vaid koguni vallandada jne.

Võtkem järgmine küsimus. Partei Viru maakonnakomitee sekretär Jaanson surus maha kriitikat ning pidas end Virumaa kuberneriks. Selle kohta saabusid juhtkonnale signaalid, et ta peab end halvasti ülal. Ta ei pidanud isegi vajalikuks KK töötajatega rääkida, kui sellest teatati Karotammele, siis ütles sm Karotamm, et tulevat arvestada eesti iseloomuga.

Kuid see iseloom pole ju bolševistlik? Sm Karotamm ütles: “Hea küll, ma räägin temaga.”

Kui Jaanson KK bürool aru andis, siis kirjutati otsusesse, et maakonnakomiteede sekretärid suruvad maha kriitikat. Seal anti säärane tees, kuid sm Karotamm tõmbas selle maha, ehkki bürool ei tehtud mingeid märkusi.

Juhataja: Sõna saab sm KOTOV⁴⁰ — NSVL valitsuse juures asuva Kolhoosiasjade Nõukogu esindaja.

Sm KOTOV: Seltsimehed! ÜK(b)P KK avas talle omase läbinägelikkusega suured puudujäägid ja vead, mida olid oma töös teinud EK(b)P KK ja selle I sekretär sm Karotamm, samuti MN esimees sm Veimer.

Nüüd, pärast ÜK(b)P KK sekretäri sm Ponomarenko esinemist ja seltsimeeste sõnavõtte pleenumil, kujutame me kõik neid vigu endale eriti selgesti ette.

ÜK(b)P KK otsuse arutamise käigus saab selgeks, et EK(b)P KKs ja MNs kujunenud juhtimisstiil pole bolševistlik, on kõlbmatu ja kahjulik. Seda iseloomustab klassivõitluse küsimuste unarusse jätmine. Ainult pime võib mitte märgata, et EK(b)P KKs ja MNs pole tõstatatud ega kavatsetudki tõstatada küsimusi maal käivast klassivõitlusest ning vaenulike elementide õõnestustegevusest.

Me ei tea ühtegi EK(b)P KKst või MNst lähtunud dokumenti, mis orienteeriks vabariigi partei- ja nõukogude organeid otsustavalt tugevdama oma tööd kolhooside vaenulikest elementidest puhastamise alal.

See ettevaatlikkus, millest siin rääkis sm Veimer, et kulakutega võideldes ei tohi puudutada keskmikke, on sisuliselt muutunud kulakute kaitsmiseks. Klassivõitlusest vabariigis peaaegu ei räägita ning tehakse veelgi vähem.

Isegi sõnu “kulak” ja “klassivaenlane” hakati EK(b)P KKs ja MNs tarvitama alles pärast seda, kui Moskvas kuulati ära sm-d Karotamm ja Veimer. Just see vabariigi juhtivate organite poliitiline hoolimatus ja muretus võitluses kulakutega on laialt levinud kogu vabariigis.

Meie maakondades ja veel vähem valdades pole nõukogude ja parteiorganid võtnud peamise ülesandena oma tähelepanu keskpunkti energilist ja otsustavat võitlust kulakutega, nagu seda õpetab meile sm Stalin, ning tihti lähivad meie seltsimehed sellest mööda ega märka vaenulike elementide õõnestustegevust.

⁴⁰KOTOV, Ivan (1894–?). Pärit Kurski kubermangust, KP liige 1924. a-st. Aastail 1931–1933 õppis Voroneži Keemiatehnoloogilises Instituudis (ei lõpetanud). 1919–1948 oli juhtivatel kohtadel majandus- ja poliitöö, 1945–1948 õppis ÜK(b)P KK Kõrgemas Parteikoolis, 1948–1952 NSVL MN kolhooside nõukogu esindaja ENSVs, 1952–1953 EK(b)P Tartu oblastikomitee esimehe asetäitja, 1953–1954 trusti “Eesti Põlevkivi” ülema asetäitja, 1955–1958 ENSV kaubandusministri asetäitja. 1958. a-st personaalpensionär.

Sellest on siin juba palju räägitud ning kinnituseks võib tuua veel palju fakte. Näiteks toimusid meie vabariigis jaanuari ja veebruari jooksul kolhooside aruandlus-valimiskoosolekud. Neil koosolekutel tehti kokkuvõtteid eelmisest aastast, selgitati puudujääke ja nende põhjusi. See oli sobiv hetk kulakute paljastamiseks ja nende minemaaajamiseks kolhoosidest. Ent me ei suutnud kasutada seda olulist hetke kolhooside põhjalikuks puhastamiseks kulakutest ning nende aruandluskoosolekute tulemused olid selles mõttes väga kehvad. Tartu maakonnas suudeti kaks kuud kestnud kampaania käigus leida üles ainult 6 kulakat enam kui 300 kolhoosi kohta, kuid kõik teavad, et Tartu maakonnas oli vähemalt 15% kulakutalusid ning et Tartu maakond jääb kulakute õonestustegevuse tõttu pidevalt maha hulga tähtsamate tööde tegemisel. Kui seal ei tehta kindlaks kulakuid, siis mitte seetõttu, et neid seal pole, vaid seetõttu, et selle asjaga ei tegelda. Seda kinnitab kasvõi too, et juba septembris tuli maakonnakomitee sekretärile sm Baumanile Kambja vallast kaebus, kus räägitakse, et vallas peremehetsevad kulakud. See avaldus seisis kuus kuud läbi vaatamata ja alles siis suvatses maakonnakomitee pärast tõuget väljastpoolt saata sinna brigaadi, mis tõepoolest tegi kindlaks kolhoosidesse pugenud kulakud.

Klassivalvuse nürinemise kohta võib iseloomulikuna esitada järgmise näite: hiljuti tegid Läänemaal Lihula vallas artelli "Kalju" kolhoosnikud otsuse likvideerida oma kolhoos. Mida kujutab endast see "Kalju" kolhoos? See on vabariigi tingimustes keskmine, mis organiseeriti möödunud aastal, koosneb 48 majapidamisest, seal on 88 liiget, 1285 ha maad, sellest põldu 311 ha, piisavalt on tööloomi ja põllumajandusinventari. Seega on kolhoosil olemas kõik vajalik selleks, et normaalselt elada, areneda ning minna sotsialistlikku teed. Kuid selles kolhoosis puudub vaid üks — tugev juht. Seda kolhoosi juhib põhimõttelage ja iseloomutu inimene kahjuks parteipiletiga taskus, keegi Kadakas. Selle Kadaka juhtimise all on distsipliin kolhoosis väga madal. Karja eest hoolitsetakse halvasti, sööta ei jätku, sest palju heina mädanes ära. Ning sellest olukorrast pääsemiseks otsustati kolhoos likvideerida.

Kas pole siis selge, et siin on tegemist ilmse klassivaenlase rünnakuga? Vaenulikud elemendid kasutavad selle likvideerimise ära, ütlevad: "Näete nüüd, me ju rääkisime, et teil ei tule Eesti eritingimustes kolhoosidest midagi välja. Nüüd veendute selles ka ise."

Kas sellest jahmatamapanevast sündmusest teavad partei vallakomitee ja valla täitevkomitee? Muidugi teavad ja tegelikult nemad seda kulakute kolhoosivastast tegevust juhivadki.

Partei Lihula vallakomitee sekretär Sanglepp võttis ise osa sellest kolhoosnike koosolekust, kus otsustati kolhoos likvideerida. Lääne maa-

konnakomitee I sekretäri teatel tõstatas Sanglepp juba varem maakonnakomitees küsimuse kolhoosi likvideerimisest, kuid nähtavasti ei antud maakonnakomitees sellele kolhoosidevastasele väljaastumisele õiget poliitilist hinnangut. Ja pole juhus, et artelli "Kalju" kolhoosnike koosoleku otsusest saadik, mis tehti 5. märtsil, pole Lääne maakonnakomitee leidnud aega selle läbivaatamiseks.

Teine fakt, mida mainis ka sm Ponomarenko, puudutab Harju maakonna Tõdva valda, kus vallakomitee sekretär Palmi soovitas kolhoosi "Liit" esimeheks vangivalvurit ja kui kolhoosnikud püüdsid loobuda sellest tegevusest, siis sundis vallakomitee sekretär oma autoriteediga neid ikkagi vangivalvurit esimeheks valima. Asudes esimehena tegutsema, hakkas see vangivalvur kolhoosi laostama. Kuni vallandamiseni ei ühistanud ta enda kaht hobust, hirmutas kolhoosnikke näljaga ning ei allunud kolhoosi üldkoosolekule. Kõik see sündis valla parteikomitee silme all, kuid hoolimata kolhoosnike kaebustest ei võetud ette otsustavaid samme.

Võiks arvata, et vallakomitee sekretär tegi vea, kui soovitas vangivalvurit esimeheks, ent kui see hakkas kolhoosi laostama ning kolhoosnike kaebused jäeti läbi vaatamata, siis on see juba kuritahtlik tegevusetus, mis piirneb klassivaenlasega liitumisega.

Kõik need faktid tulid päevavalgele kolhoosnike kaebuste kontrollimisel. Viimase pooleteise kuu jooksul laekus Kolhoosiasjade Nõukogu esindusse üle 300 avalduse, millest suurem osa oleks võidud läbi vaadata ja lahendada valdade täitevkomiteedes, ent kolhoosnikud arvavad sageli, et täitevkomiteesse või parteikomiteesse pöörduda pole mõtet. Paljud kirjutavad, et kaebuste lahendamist ei antaks vallaametnikele, sest need ei tee niikuinii mitte midagi. Mõned paluvad perekonnanime mitte avalikustada, sest kardavad tagakiusamist kaebuste eest. Mõned kaebused on küll anonüümsed, kuid paljudel juhtudel osutuvad õigeks.

Hiljuti laekus avaldus Harjumaalt Varbola vallast, kus kaebajad kurtsid, et TK esimees Kün mõnitab ja peksab kodanikke. Kontrollimisel leidis see kinnitust. See purjus omavolitseja oli kaht naiskodanikku löönud, neist ühe arreteerinud ning pannud ta akendeta külma keldrisse, kus too istus terve öö.

Seltsimehed, printsiipiaalse klassivalvsuse puudumise tõttu määratsevad meie kolhoosides vaenulikud elemendid ning see seletab suurel määral meie tõsiseid puudujääke kolhooside loomisel. Kontrollimisel on tehtud kindlaks palju põllumajandusartelli põhikirja rikkumise juhtumeid. Piisab, kui öelda, et kaugeltki mitte täielikel andmetel on kolhoosides kindlaks tehtud 523 ühiskondliku maa hõivamise fakti üldpindalaga üle 300 hektari. On kindlaks tehtud palju vara, raha, põllumajandussaa-

duste jne laialitassimise juhtumeid. Kolhooside võlgu on kogunenud üle 2 miljoni rubla. Ainuüksi meie vabariigi üheksas maakonnas on raisatud üle 9 tuhande normipäeva. Meil on veel sääraseid kolhoose, kus ühistatud kari ja põllumajandusinventar asuvad tänaseni kolhoosnike tallides. Ja veel enam, ametliku statistika järgi oli kolhoosnike käes 1. jaanuari seisuga 507 ühistamata hobust. Ainuüksi kahes maakonnas ühistati viimase aja jooksul kontrollimise tulemusel 159 hobust, 158 vankrit jm inventari. Ent tuleb öelda, et kontrollimisel kindlaks tehtud põhikirja rikkumise faktid ei ole veel kaugeltki likvideeritud. Nii seisab Tartumaal "Kalevi" kolhoosis veel praegugi 25 ühistatud hobust kolhoosnike juures. "Lembitu" kolhoosis Harjumaal on kümnel kolhoosiperel majapidamises rohkem loomi, kui seda lubab kolhoosi põhikiri. Need kolhoosid pole ainsad.

Seltsimehed, need põllumajandusartelli põhikirja rikkumised kujutavad endast tõsist ohtu. ÜK(b)P KK ja NSVL MN näitasid oma ajaloolises otsuses põllumajandusartellide põhikirja rikkumise likvideerimisabinõude kohta, et põhikirja rikkumised on kolhoosikorrale ülimalt kahjulikud ning äärmiselt ohtlikud sotsialismi ehitamisele kogu meie maal.

Teine küsimus, mille juures ma tahaksin peatuda, on küsimus distsipliinist, küsimus töö organiseerimisest kolhoosides. Möödunud aasta majandustegevuse tulemused näitavad, et üle 20% kolhoosnikest ei töötanud meil välja ettenähtud normipäevade miinimumi ja umbes 3% kolhoosnikest ei käinud üldse kolhoosis tööl. Paljud kolhoosid kasutasid ilmselt alandatud töönorme, neid oli vähendatud 2–3 korda. See kahjustas töö tootlikkust, tõi ja toob kaasa normipäevade raiskamise, kahandas kolhoosi normipäeva autoriteeti, kusjuures need vead korduvad ka tänava.

Töö organiseerimise alal on paljudes kolhoosides väga tõsiseks puudujäägiks eraldi tootmislülide loomine, mida kultiveeriti ja levitati, ning mis tõid kaasa meil veel kujunemata tootmisbrigaadide nõrgenemise. Need lülid pole kahjulikud mitte ainult seetõttu, et toimub põllumajanduse mehhaniseerimist takistav külvipindade tükeldamine, vaid nad tugevdavad ka meie praeguste kolhoosnike, hiljutiste üksiktalunike individualistlikku hingeelu. Põhjuseks on see, et tavaliselt luuakse need lülid territoriaalsel printsiibil mõnest talust. Kolhoosnikud töötavad neis lülides oma loomadega, oma inventariga ja oma põllul, mis enamasti on piiratud okastraadi, kiviaia või kraaviga. Niisugused kolhoosid pole veel vajalikul määral kujunenud, sest siin on küll olemas kolhoosi vorm, kuid sisuliselt on nad jäänud väikekodanlikeks ja pisiomanduslikeks. Seepärast tuleb tootmisbrigaadide küsimust lahendades panna põhiohk pöldude kokkuviimisele, massiivide suurendamisele ja looduslike pii-

ride kaotamisele — see on peamine ülesanne meie tootmisbrigaadide suurendamise alal.

Seltsimehed... (Hääled kohalt: Aitab! Reglemendist on üle läinud! Sm Kotov lahkub.)

Juhataja sm Veimer: Kuulutan vaheaja kuni kella 11-ni hommikul.

1950. a 24. märtsi hommikune istung.

Juhataja sm PÄLL:

Seltsimehed, jätkame pleenumi tööd. Enne töö kallale asumist juhin kõigi esinejate tähelepanu reglemendile. Palun järgida 20-minutist reglementi.

Sõna saab sm N. PUUSEPP⁴¹ — ENSV MN esimehe asetäitja, EK(b)P KK liige.

Sm PUUSEPP:

ÜK(b)P KK otsus puudustest ja vigadest EK(b)P KK töös, samuti ÜK(b)P KK sekretäri sm Ponomarenko kõne avasid täiesti õigesti ja erakordse selgusega bolševistlikult need suured vead, mida on oma töös teinud vabariigi juhtkond, niihästi EK(b)P KK kui ka selle I sekretär, niihästi MN kui ka selle esimees ja kogu MN büroo.

Avatud põhivead seisnevad kodanlik-natsionalistlikus iseloomus ning õigesti on näidatud, et võitlust klassivõõraste elementidega, s.o kulakute ja teiste klassivaenlastega, peeti väga nõrgalt.

Ma tahan oma ettekandes peatuda sm Karotamme sõnavõtu juures sellel pleenumil.

Nii nagu siin esinenud kõnelejad on juba öelnud, tahan ka mina öelda, et EK(b)P KK I sekretäri sm Karotamme sõnavõtt ei rahuldanud ühtki kohalviibijat. Sm Karotamm ei analüüsinud oma vigu. Sm Karotamm jäi oma kõnes pidama nende vigade tekkimise põhjuste käigu pinnapealse seletuse juurde. Muidugi ei saa sm Karotamme üleeilne seletus rahuldada EK(b)P KK pleenumit ega bolševikke.

Sm Karotamm ei mõistnud ilmselt oma poliitiliste vigade juuri, seda ka kodanliku natsionalismi küsimustes. Minu arvates, nagu mõned sõna-

⁴¹PUUSEPP, Nikolai (1905–1965). Pärit Tveri kubermangu Ostaškovi maakonnast, KP liige 1927. Lõpetas 1931 LVKÜ (koos Karotammega). 1932–1939 õppejõud Leningradis, 1939–1943 Punaarmee poliitruk, sõja ajal Eesti territoriaalkorpuse häälekandja *Nõukogude Kaitsel* toimetaja, 249. eesti laskurdiviisi komissar ja diviisikomandöri asetäitja poliitalal. 1943–1946 EK(b)P KK sekretär, 1946–1950 ENSV MN esimehe I asetäitja, 1951–1959 pedagoog ja majandustöötaja. EK(b)P KK liige 1948–1951, ENSV ÜN II ks saadik.

võtjad juba märkisid, seisneb põhiline häda selles, ja seda on ka näha sm Ponomarenko esinemisest, et orienteeruti intelligentsile ja nagu seltsimehed on oma sõnavõttudes öelnud, mitte intelligentsi progressiivsele, parimale osale, vaid vanale kodanlikule intelligentsile, sellele osale, mis on kogu oma eelnevas tegevuses olnud otseselt reaktsooniline, orienteeruti kõige halvemale osale. Paneb ainult imestama, kui see juon 1940. a kellegi poolt omaks võeti, et miks joonduti just intelligentsi reaktsoonilisele osale. Kui oli juttu sellest, et tuleb võtta ühendust intelligentsiga, tõmmata ta nõukogude võimu poolele, kui see oli katse kasutada vana kodanlust (siin juba räägiti, et kodanluse kasutamine on üks klassivõitluse vormidest), siis tähendab see seda, et vana kodanlust ei kasutatud nii, nagu teda "kasutati" siin Eesti NSVs. Nagu paljud seltsimehed siin ütlesid, ei kasutatud teda, vaid tema kasutas, kasutas KK juhtkonda, kasutas meie teadusasutusi, kunsti- ja kirjandusasutusi selleks, et arendada Eesti territooriumil seda tagurlikku ideoloogiat, et olla sel moel kogu kontrrevolutsioonile Eesti NSV kaudu sillaks tervesse Nõukogude Liitu. Kõike seda tegi kõige reaktsoonilisem intelligents Kruusi, Andreseni ja Semperi näol ning nende poliitikaks oli takistada pääsu teadusse ja kunsti intelligentsi nõukogudetrulle, ma ütleksin, parteilisele osale, nad sulgesid ukseid ja ei lasknud neid lähedalegi. Ja nii kestis see 10 aastat. See oligi too ränk viga, mida tegi EK(b)P KK koos sm Karotammega.

Sõna on võtnud ka teised seltsimehed. Esinedes pole nad avanud tegelikke põhjusi, kuidas sai see kodanlike natsionalistide, otseste vaenlaste grupp ikkagi nii kaugele tungida. See tähendab — kui kaugele? Ma pean ütleva, et TA president Kruus ei pidanud kohaseks pöörduda madalamale kui sm Karotamme ja sm Veimeri poole. Nagu öeldakse, hoidku jumal selle eest, et ta oleks läinud MN esimehe asetäitja juurde. Kui temaga juhuslikult MN sööklas kohtud, siis saadki juttu ajada. Kokkuleppe põhjal sm Karotammega polevat parandatud Sookultuuride Instituuti mitte nii, nagu oli vastavas määruses kirjas, vaid teisiti, nende arvates ei pidavat see olema mitte nii, vaid hoopis teistmoodi. Ja ongi kõik. Ja hakkabki pihta. Sealjuures rõhutab pidevalt, et see on meie seisukoht, et see on sm Karotamme poolt sanktsioneeritud. See on detail, see on pisiasi, aga ma tahtsin seda pisiasja just seepärast rõhutada, et just niimoodi, mitte kellegagi arvestades, tegigi Kruus seda, mida ta tahtis. Tuleb imestada, et vanad, kodanlikul ajal siin Eestis võidelnud seltsimehed ei teadnud, kes see Kruus ikkagi on. Ometi olid nad siin ka 1940. a, siis kui kehtestati nõukogude võim, nad olid ka siis ministrid või MN töötajad jne. Just seda tulekski küsida pööranda all töötanud vanadelt bolševikelt. Ma tahan öelda vaid seda, kelle vastu nad siis võitlesid. Nad võitlesid KRUUSI ja ANDRESENI vastu ja miks lõppes

see võitlus 1940. aastal? Miks Kruus ja Andresen siis järsku heaks muutusid? Arusaamatu. Miks siis ikkagi? Selles on asi. Kõik oleks äkki nagu uueks muutunud, Kruus ja Andresen oleksid nagu uuesti sündinud, ent seljataga on terve pikk lugu.

Täiesti õige, seltsimehed, et 1940. a mina ja siia tulnud seltsimehed... — ma olin siis sõjaväes —, aga ikkagi olin ma 1940. aastal siin ning tunnen tingimata KK liikme ja büroo liikmena vastutust. Ma pean punastama, et me siis Kruusi, Andresenit ja nende kampa ei paljastanud ega purustanud.

(Hääl kohalt: Aga seltsimehed arvasid, et teil on kogemusi, ja lootsid teie peale.)

Tuleks arvata, et kogemusi on neil endil rohkem, sest nad ise pidasid nendega otsest võitlust, kuid siis tegid sellele lõpu. Selles asjas on vaieldamatult õigus ÜK(b)P KKI.

Siin oleks tulnud võidelda ka pärast nende valitsusse võtmist. Ma räägin ainult selles mõttes, et miks see võitlus ära unustati. (Kohalt: Õelge, miks teie unustasite!) Ma räägin, et ilmselt ei lastud võidelda, sm-d Laosson ja Jakobson rääkisid siin, et see võitlus oli keelatud. (Sm Stepanov kohalt: Aga teie ise hääletasite selle keelamise poolt, te olite siis ju KK kaadrisekretär.) Noh, hea küll, ma jätkan, muidu ei jõua ma oma plaani täita.

Mina isiklikult arvan, et kodanliku natsionalismi taassünd on ENSVle peamiseks ohuks, me peame sellega oma võitluses arvestama. Kodanliku natsionalismi mõõtmel on suured ja tema juured on väga sügaval ning neid pole veel paljastatud.

Ma tahan peatuda kolhooside rajamise küsimustel. ÜK(b)P KK otsus näitab, et võitlus kulakutega ENSVs, kolhoosikorra küsimused, küsimused kolhooside puhastamisest vaenulikest kulaklik-natsionalistlikest elementidest on praegu meie vabariigi kõige aktuaalsem ja tähtsam küsimus. Nüüd, kui me teeme oma kolhooside esimese tööaasta kokkuvõtteid, avanevad meile täie selgusega need puudujäägid, mis esinesid terve aasta kestel. Kõige suuremaks puudujäägiks on see, et kolhoosides puudus tõeline poliitiline juhtimine. Puudus ka vajalik majanduslik juhtimine, et kolhoose organiseerida ja majanduslikult tugevdada.

Tuleb öelda, et pärast kulakute väljasaatmist 1949. a 25. märtsil kustus see kulakutevastane võitlus teatud määral. Kui kõik arvud kokku lugeda, siis on terves vabariigis kolhoosidest välja aetud 280 inimest, ja on ka niisuguseid maakondi, nagu Valgamaa, kus kolhoosides aasta jooksul avastati ja paljastati kõigest 3–4 kulakut, siis midagi säärast ei tohi olla.

Põhjus on nähtavasti selles, et Valgamaal ja mitmes teises maakonnas pole tõelist võitlust peetud.

Mina, seltsimehed, tahan peatuda mõnel teisel küsimusel. Mulle näib, et meie, sealhulgas ka mina, oleme teinud kulakute paljastamisel vigu. Siinsed sõnavõtjad rõhutasid täiesti õigesti, et paljastamise ja kulakute nimekirja kandmise puhul toimiti täiesti formaalselt, et seadust täideti niivõrd pedantselt, et vahel jäi tähele panemata poliitiline olemus ja selles, seltsimehed, olen kahtlemata ka mina süüdi.

Küsimus sellest, kas me oleme pidanud pärast partei V kongressi tõelist võitlust. Ma pean ütlema, et V kongressil ja ka siinsel pleenumil on õige kriitika ning kulakute väljasaatmine oli organiseeritud väga halvasti. Tuleb siiski jõuda selgusele, miks see nii oli. (Päll: 20 minutit on täis.) Seltsimehed, lubage mul sellest rääkida, sest minu aadressil on olnud palju märkusi. Ma palun veel viis minutit. (Hääled kohalt: And.)

Miks see nii juhtus? Sellepärast, et KK ja MN juhtkond kuulis küll partei V kongressil seda kriitikat, ent kuna polnud nimetatud kõiki juhtivaid töötajaid, siis arvasid paljud seltsimehed, et see neid ei puuduta, aga kui nimetati ja õigesti, siis ei teinud teised sellest mingeid järeldusi. Ning mis siis välja tuli? Pärast V kongressi ei alustanud KK büroo ega MN büroo kolhooside ja lihtsalt kohalejäänud elanikkonna täiendavat kontrollimist. MNs vaadati läbi vaid neile laekunud avaldused, kas need on õiged või mitte. Küsimus ise kitsenes ning sellest ei saadud aru.

Ma tahan öelda, et siinseid ettekandeid kuulates ei saa ma jätta nõustumata sellega, et juhtkonna vigade kritiseerimisel ei minda lõpuni. Ma kuulasin tähelepanelikult sm Veimeri ja sm Sokolovi ettekandeid, kes ei avanud pleenumi ees oma vigu lõpuni. Ma pean siin ütlema, et vigu ei teinud mitte ainult mina, vaid vigu tegid teisedki ja neid ei paljastatud lõpuni KK pleenumi ega ka ÜK(b)P KK ees. Et me praegu seda küsimust käsitleme, siis tuleb suu puhtaks rääkida.

See nõupidamine, sm Veimer, millest rääkisid maakondade TK esimehed, ka mina võtsin sellest osa, sellel nõupidamisel oli tööpoolest säärane hoiak, nagu kõnelejad rääkisid, et maksimaalselt vähendada kulakute nimekirja võtmise tunnuseid, et kui kahe kivipaariga veski või kulaklik majapidamine on juba vara üle andnud sotsialistlikku sektorisse, siis puuduvad tal nüüd järelikult tootmisvahendid ja kas on mõtet säärast võtta kulakute nimekirja. Tõsi küll, seda ei kasutatud igal pool, kuid seal tõlgendati seda nii. See tekitas arusaamatust tõlgendamisel. Sm Sokolovi jutust tuli välja, et ta saadeti koguni Moskvasse selleks, et saada selgitust, kas kolhoosile võetud karja, inventari jne eest maksta või mitte.

Ja lõpuks tahan öelda sm Pälli sõnavõtu kohta, et ühes asjas pole sm Pällil üldse õigus. Selles, et meie parteiorganisatsioonid polevat V kongressi ajaks olnud veel "täiskasvanud" ning seepärast oli sellel kongressil vähe kriitikat. Minu arvates olid parteiorganisatsioonid V kongressi ajal täiesti küpsed.

Ning viimaseks pean ma ütleva, et ÜK(b)P KK otsus avas rängad poliitilised vead, oli õige ja õigeaegne. Meie jaoks on see otsus EK(b)P programmiline dokument. EK(b)P peab võtma oma edasises töös aluseks selle dokumendi. Selle otsuse põhjal peame kasvatama kaadrit, me peame kasvatama eesti nõukogude rahvast sõpruse vaimus kõigi teiste NSVLi rahvastega. Ja ma olen täiesti kindel, et kodanlik-natsionalistlikud ja kulaklikud jäänused teistes nõukogude vormides hävitatakse ÜK(b)P KK ja EK(b)P KK juhtimisel.

Juhataja: Sõna saab sm TOLBAST⁴² — EK(b)P KK liikmekandidaat, ELKNÜ KK sekretär.

Sm TOLBAST:

Seltsimehed, ÜK(b)P KK otsus vigadest ja puudustest EK(b)P KK töös on tohutu poliitilise tähtsusega dokument. Selles avaldub järjekordselt see hoolitsus, millega Nõukogude Eestit ümbritsevad ÜK(b)P KK ning meie juht ja õpetaja seltsimees Stalin.

Otsus näitab täiesti õigesti ja õigeaegselt kätte suured vead EK(b)P KK ja sm Karotamme töös.

Ma ei ole rahul EK(b)P KK sekretäri sm Karotamme ettekandega, see ei rahulda mind. Mulle tundub, et sm Karotamm püüdis oma vigade paljasõnalise omaksvõtmisega neid teiste töötajate kaela ajada ning läks mööda ÜK(b)P KK juhustest. Ta ei näidanud meile oma vigade juuri ning seetõttu ei suuda ta neid ka parandada.

ÜK(b)P KK määrus märgib täiesti õigesti, et EK(b)P KK peab lubamatult nõrka võitlust kodanliku natsionalismi vastu. Kruusi ja Andreseni juhtivatele kohtadele edutamise ning vabariigi teadus- ja kultuurielu juhtimise tegelikult üksnes nende kätte andmine ei räägi minu arvates

⁴²TOLBAST, Boris (1922–1977). Pärit Vasknarva vallast, 1941. a ELKNÜ Petserimaa komitee arvestussektori juhataja ja 21. hävituspataljoni politruk. Aastail 1941–1944 Punaarmee eesti korpuse politruk, KP liige 1944. a. 1944. a ELKNÜ Petserimaa komitee I sekretär Leningradis, 1944–45 ja 1949–1955 ELKNÜ KK II sekretär. Öppis 1945–1948 ÜK(b)P KK Kõrgemas Parteikoolis. Aastail 1955–1959 MN Kehakultuuri- ja Spordikomitee esimees, 1961–1972 ÜN Presiidiumi sekretär. EKP KK liige 1951–1950, NSVL ÜN III–IV koosseisu ja ENSV ÜN V–VIII koosseisu saadik.

mitte ainult nõrgast võitlusest kodanliku natsionalismi vastu, vaid kõige tuntumate natsionalistide otsesest toetamisest. Kas EK(b)P KK ja sm Karotamm tõesti ei teadnud, et need inimesed pidasid kätt tasku rusikas. Ainuüksi need sõnad, mida Andresen ütles 1945. a vene keskkooli kohta, näitavad tema sisimat olemust. Kui vene keskkooli direktor palus kooli vanast hoonest uude üle viia, sest vana oli üle koormatud ning kool ruumikitsikuses, siis ütles Andresen: "Kui venelased linna maha lõhkusid, siis las nemad ehitavad ka üles. Siis saategi koolimaja." Sellest teatati KKsse ja sellest oleks pidanud piisama, et Andresenit MN esimehe asetäitja kohalt viivitamatult maha võtta. Ent selle asemel paigutati ta ümber teisele ja rahulikumale kohale ÜN Presiidiumi, kus Andresen sai rahulikult kahjustada meie eesti nõukogude kirjandust, kiusata, sõna otseses mõttes taga kiusata meie parimaid kirjanikke ja poeete Jakobsoni ning Kärnerit ja eelkõige nooremaid — Leberechti, Schmuuli ning teisi. Täiesti arusaamatu on EK(b)P KK büroo liikme sm Pälli käitumine, kes mitu aastat töötas koos Andreseniga ning elas temaga täielikus rahus ja isegi toetas teda. Võtkem sm Laossoni lugu. Sm Karotamm, see lugu on ju kõige otsesemalt seotud tema artiklitega Andreseni jt temataoliste vastu. Tookord bürool võttis sm Päll ju sõna Andreseni kaitseks ja sm Laossoni õige artikli vastu.

Tuleb otse välja öelda, et võitluses kodanlik-natsionalistlike tendentsidega kirjanduses ja kunstis oli sm Päll põhimõttelagedal positsioonil, kaitstes ning ergutades Andreseni, Semperi ja Co grupi nõukogudevastast tegevust. Ma ei hakka siinviibijate tähelepanu juhtima juba enne mind esitatud asjaoludele. Huvitavale positsioonile asus sm Päll kommunistidest kirjanike koosolekul, mis toimus pärast ÜK(b)P KK ajaloolist otsust ajakirjade "Zvezda" ja "Leningrad" kohta. Kui kommunistid viitasid otse sellele, et kirjanike seas on tekkinud kodanlike natsionalistide rühmitus, mis püüab kõigest väest meie rahvast kahjustada, siis võtsite sõna teie, sm Päll, ja ütlesite, et mingit rühmitust, mingit fraktsiooni — just nii te tookord ütlesite — pole olemas, sest üheski ajalehes ega ajakirjas pole avaldatud nende platvormi. Kui sääranne oleks avaldatud, oleks meie üldsus ju selle rühmituse tükkideks rebinud. Oma niisuguse avaldusega püüdsite te õiglast kriitikat summutada ja samaaegselt eitasite klassivõitluse olemasolu, tahtsite nüristada progressiivsete kirjanike võitlust reaktsiooniliste paberimäärijate vastu. Te püüdsite kõiki veenda, et Andreseni gruppi polegi olemas, püüdsite päästa neid kaabakaid. Ja pärast seda jätkus teil veel jultumust eile pleenumil kinnitada, et te polevatki teadnud, kes need Andresen ja Kruus koos oma grupiga on. Teadsite seda suurepäraselt ning kaitstesite neid täiesti teadlikult — selline on ainus järeldus, mida saab teha.

On tekkinud kummaline olukord, kui reakommunistid ja töörahva laiad massid mõistsid juba ammu ning said aru, kes see Andresen on, kuid kõrgetel kohtadel olevad kommunistid seda ei näinud ega tahtnudki ilmselt näha Andresenit sellisena, nagu ta tegelikult oli, sest KKsse oli piisavalt laekunud signaale ja otseseid nõudmisi Andreseni vastutusele võtmiseks.

Samasugused on lood ka Kruusiga. KK teadis tema nõukogudevastast minevikku. Kõik teadsid, et kõige vastikumad kontrrevolutsioonilised artiklid pärinevad tema sulest, kõik nägid, et ta ei teinud pärast nõukogude võimu kehtestamist Eestis mitte midagi oma vigade parandamiseks, kasvõi väheseks parandamiseks. Sellele vaatamata upitati teda üha kõrgematele ja kõrgematele juhtivatele kohtadele. Asi läks lausa anekdootlikuks. Mõnikord juhtus nii, et mitte KK ei nõudnud Kruusilt ausat tööd, vaid Kruus dikteeris KK töötajatele ise oma tingimusi. Tuntud on lugu Eesti ajaloo periodiseerimisega. Noored teadlased sm-d Naan ja Liebman koostasid Eesti ajaloo marksistliku periodiseeringu, kus kritiseeriti teravalt Kruusi ebateaduslikke kontseptsioone. See oli vajalik töö ning näis, et see oleks tulnud kohe avaldada. Aga ei avaldatud. Seda marineeritakse mitu kuud "Eesti Bolševiku" toimetuses, KKs kutsutakse aga kokku nõupidamine, kus püütakse veenda Kruusi seda artiklit õigeks tunnistama. Tulemuseks oli see, et teravatest nurkadest saavad ümaravõitu nurgakesed, Kruusi nimi jäetakse artiklist välja; tösi küll, tema nime ei kustutatud täielikult lõigust, kus kritiseeriti tema ebateaduslikke vaateid, vaid see pannakse artikli alla kaasautori nimena.

Tegelikult pole võimalik leida mitte ühtegi juhust, kui Kruus ja tema juhitud TA poleks loopinud kõikaid meie nõukogude masinavärgi kodaratesse. Missugust kirj vahetust tuli ELKNÜ KKI TAga pidada selles asjas, et neile "õpetlastele" ei meeldinud sõna "komsomol". Asi jõudis selleni, et TA keelas viisakate sõnadega meil kasutada eesti keeles sõna "komsomol", sest nad kinnitasid, et see oleks eesti keelele arengus tagasiminekuks. Meil tuli lihtsalt paluda neil niisugustesse asjadesse oma nina mitte toppida. Ka see oli teada. Mitte keegi isegi ei rääkinud Kruusiga sellest tõsiselt. Niisuguseid näiteid võiks tuua palju. Mis võitlusest kodanlike natsionalistidega siis saabki pärast seda juttu olla!

Mitte ükski KK sekretär ega KK büroo liige ei esinenud kordagi nende tegelaste sisulise kriitikaga. Vähe sellest, ma ei tea ühtegi juhtumit, kui sm-d Karotamm, Veimer või Päll oleksid võtnud sõna selleks, et põhjalikult teha maatasta eesti rahva kõige õelamaid vaenlasi — kodanlikke natsionaliste. Koguni need mõisted, "kodanlik natsionalist" ja "kulak", kui mu mälu mind ei peta, ilmusid meie ajakirjandusse ja vabariigi juhtivate töötajate esinemistesse alles 1947. aastal. Justkui poleks neid meil

varem olnudki! Just seepärast võib nüüdki tihti kuulda jutte, et näete, see või too "ei olnud varem kulak", s.t enne, kui MN tema majapidamise kulaklikuks tunnistas, ning nüüd, kui tunnistati kulaklikuks, saigi temast üleöö kulak.

Niisugune joon uinutas objektiivselt töötajate valvsust, uinutas reakomunistide valvsust.

Milles on kodanliku natsionalismi vastase võitluse nõrkuse põhjus vabariigis? Seda on näidatud ÜK(b)P KK otsuses, sest ainuüksi see asjaolu, et vabariigi juhtivad töötajad võtsid vähe sõna kodanlik-natsionalistlike elementide vastu, tekitas niisuguse olukorra.

Vähe sellest, tuleb öelda, et sm Karotamm püüdis mõnikord kinni mätta reatöötajate ja töörahva teravaid esinemisi. Näiteks sobib kellegi A. Kaalepi paljastamine ajalehes "Noorte Hääl". See Kaalep oli TRÜ üliõpilane ja tegeles kosmopoliitiliste värsikeste kirjutamisega, millel oli menu üliõpilaste nõukogude võimu suhtes vaenulikult meeletatud osa hulgas. Grupp üliõpilasi saatis toimetusse kirja, mis paljastas Kaalepi nõukogudevastaste värsside olemuse ja nõudis õiglaselt selle eest Kaalepi väljaviskamist ülikoolist. Vestluses minu ja ajalehe toimetaja sm Slutskiga avaldas sm Karotamm kahtlust niisuguse artikli avaldamise õigsuses. Ent mis oli selles halba, kui üliõpilased paljastasid Kaalepit otseselt ja teravalt ajalehe veergudel. On täiesti selge, et see tõi kasu ning kasvatas meie noorsoos leppimatust kodanliku ja kosmopoliitilise meelsuse kandjatega.

Tulebki välja, et mõned juhtivad seltsimehed tahavad kuidagi rahulikult, rikkumata võõrelementide närve, mobiliseerimata meie rahvahulki võitluseks võõra meelsusega, pidada võitlust kodanlik-natsionalistlike elementidega.

Sellest ei tule midagi. Nii ei tohi võidelda kodanlike natsionalistidega. ÜK(b)P KK näitab meile täiesti õigesti, et võitlust kodanliku natsionalismi vastu tuleb pidada bolševistliku kirega, otsustavalt, järjekindlalt ja pidevalt.

Kodanliku natsionalismiga võitlemise küsimus on eriti aktuaalne töös noortega, meie noorsoo kommunistliku kasvatuse probleemi lahendamisel. Seltsimees Stalin nimetas noorsugu meie maa "tulevikuks", mis peab viima kommunismi lipu võidule.

Seega on ilmne, et just noorsoo peame vabastama kodanlike natsionalistide igasugusest mõjust. Tuleb otse öelda, et vabariigi komsomoliorganisatsioon ja eelkõige ELKNÜ KK võitlevad veel nõrgalt kodanliku natsionalismi vastu. Ent tuleb ka tunnistada, et seda on oluliselt soodustanud meie juhtide vale joon. Sm Karotamm esines sageli noorte

ees, puudutas tihti kommunistliku kasvatus ja kommunistliku morali küsimusi. Kuid mida need esinemised andsid? Võtkem sm Karotamme esinemine Tartu üliõpilastele. Missuguse ülesande ta endale püstitas? Ta ütles neile:

“Kommunistliku kasvatus küsimuste vaatlemisel piirduakse sageli selle valdkonna ühe ülesandega või ühe küsimusega, kusjuures tihti valitakse juhuslikud momendid. Nende valik sõltub isiklikest kalduvustest, huvideringist ning sündmuse mõistmisest pedagoogi või autori poolt.” Ent me kõik teame, et kommunistliku kasvatus harmoonilise teooria on loonud Lenin ja Stalin, see ei saanud olla sm Karotamme teadmata. Peab ütlema, et sm Karotamm ei saanud endale seatud ülesandega hakkama. Mida ta oma ettekandega ütles? Soovitas hambaid puhastada, olla viisakas, mitte juua, mitte suitsetada jms. Ka need asjad on vajalikud, ent ainult sellest rääkida oleks minu arvates võinud aadlipreilide instituudis. Sest need õpetused polnud seotud klassivõitlusega ega rahva kõige õelamate vaenlaste, natsionalistide vastu võitlemisega. Üldsõnalistel üleskutsetel polnud mingit praktilist väärtust, sest ei võideldud kodanliku natsionalismi peamiste konkreetsete kandjate vastu. Ja seepärast, kui komsomoliorganisatsioonid võitlesidki mõne natsionalisti vastu, ei leidnud nad tihtipeale toetust. Võtkem juba mainitud kosmopoliit Kaalepi näite. Kui TRÜ komsomoliorganisatsioon ja ELKNÜ KK nõudsid rektoraadilt otsustavalt tema väljaviskamist ülikoolist, siis hakati siingi kogu asja pidurdama. Kas te arvate, et ta visati välja kui natsionalist, kelle koht pole nõukogude kõrgkoolis? Sugugi mitte. Ta visati välja ühelt loengult puudumise pärast ning tema grupp õpib ikka edasi, sest nad käivat “hoolega” loengutel ja “õppivat hästi”.

ÜK(b)PKK määruses ja ÜK(b)PKK sekretäri sm Ponomarenko ettekandes kritiseeriti täiesti õigesti kõrgkoolide komsomoliorganisatsioonide nõrka tööd. Kõrgkoolide komsomoliorganisatsioonid on veel väikesed, kogu üliõpilaskonnaga väga nõrgalt seotud ning seetõttu ei avalda sellele piisavat mõju. Põhjuseks on eelkõige see, et kõrgkoolide komsomoliorganisatsioonide töös on veel vähe sõjakust, nad võitlevad vähe kodanlik-natsionalistlike elementide vastu üliõpilaste seas, nende töö pole huvitav ega kasuta kõiki kommunistliku kasvatus vorme. ELKNÜ KK võtab viivitamatult tarvitusele abinõud selle olukorra parandamiseks ja komsomolitöö paranemise saavutamiseks õppeasutustes.

Noorsoost rääkides tuleb peatuda ka vabariigi rahvahariduse küsimustel. On teada, et kool on see asutus, kus saavad eranditult kõik meie inimesed kasvatust ja teadmisi. Meie Nõukogudemaal pole noormeest ega neidu, kes ei pea koolis õppima. Nõukogude valitsus, ÜK(b)PKK ja seltsimees Stalin on loonud selleks kõik tingimused ja eeldused. Va-

litsus on ehitanud suure hulga koole, on kasvatanud palju pedagooge, varustab meie noorsugu õppematerjalide ja -vahenditega jne. ÜK(b)P KK osutab väga suurt tähelepanu koolide olukorra parandamisele, meie noorsoo harimisele, nende kasvatamisele meie Nõukogude kodumaa väärikaiks kodanikeks.

Näib, et seetõttu peaks ka EK(b)P KK büroo osutama haridusküsimustele suurt tähelepanu ning tegelema süstemaatiliselt koolitöö küsimustega. Kahjuks pole see nii. EK(b)P KK on seni koolidega väga vähe tegelnud ning sisuliselt on meie koolid antud haridusminister sm Rauale rendile (на откуп). Sellest rääkis sm Karotamm oma ettekandes, kuid ei öeldud midagi selle kohta, mis saab edasi. Sest alles pärast ÜK(b)P KK brigaadi korraldusi hakkas EK(b)P KK uurima haridusministeeriumi.

Samal ajal on vabariigi koolides märgata paljusid suuri puudujääke noorsoo õpetamisel ja kasvatamisel. Süüdi on selles muidugi ka komsomoliorganisatsioonid. Ent meie ei suuda neid ülesandeid täielikult lahendada, kui parteiorganisatsioonid ei tugevda oma tähelepanu koolile. Esmajärjekorras tuleb lahendada õpetajate küsimus. Me ei saa usaldada oma noorsoo kasvatamist inimestele, kes suhtuvad nõukogude võimusse vaenulikult. Kui palju on minister sm Rauale tulnud komsomoliorganisatsioonidelt signaale selleks, et ta mõne õpetaja korrale kutsuks. Kuid ministeeriumisse pole sugugi kerge sisse murda. Sellest, kuidas Haridusministeerium vaatleb meie noorsugu kasvatava õpetajate kaadri küsimusi, räägib ilmekalt järgmine näide. Andreseni asi justkui unustati ära, ta kõrvaldati juhtivalt töölt ning ta justkui ei saanud enam noorsoole mõju avaldada. Ent mis selgus? Minister sm Raud kinnitas Andreseni Tallinna II Keskkooli kirjanduse õpetajaks. Et ole lahke, Andresen, siin on sulle grupp noori, kasvata neist endale mõttekaaslasi ja järglasi. Seni kui pole korda majas õpetajatega, ei lahendata ka hariduse küsimust. Sest õpetajate vallandamine ministeeriumi poolt pole midagi muud kui nende ümberpaigutamine ja need inimesed töötavad peamiselt koolides edasi ning kasvatavad meie noorsugu. Vahe on vaid selles, et endises kohas teati, kes nad on, ja suudeti teha vastavat tööd ning nendega võidelda, kuid uues kohas ei tunne neid keegi ja tuleb alles neis selgusele jõuda. Seetõttu tulebki tihti kokku puutuda niisuguse olukorraga, et õpetajad osutuvad pörandaaluste kontrevolutsiooniliste organisatsioonide organiseerijateks ja juhtideks koolides.

Kogu selle korralageduse pärast koolides kannavad vaieldamatult täielikku vastutust vabariigi komsomoliorganisatsioonid ning eelkõige ELKNÜ KK. Meie töö koolides on veel nõrk, komsomoliorganisatsioonid lähevad tihti puudustest mööda ega märka neid. Ja teisest küljest ei

taotle me veel piisava järjekindlusega koolide töö ning noorsoo kasvatamise parandamist.

ELKNÜ KK tunnistab oma täit vastutust noorsoo hulgas tehtava töö ebarahuldava seisundi pärast. ELKNÜ KK arutab viivitamatult komсомoliorganisatsioonide ÜK(b)P KK otsusest tulenevaid ülesandeid ja teeb kõik selleks, et seda otsust täielikult täita ning tõsta meie töö noorsooga niisugusele tasemele, nagu nõuab meilt partei Keskkomitee.

Juhataja: Sõna saab sm Šiškin⁴³ — EK(b)P KK liikmekandidaat, Kehakultuuri- ja Spordikomitee esimees.

Sm ŠIŠKIN:

Seltsimehed, ÜK(b)P KK otsusel puudustest ja tõsistest vigadest EK(b)P KK töös on erakordselt suur tähtsus vabariigi parteiorganisatsioonile töö põhjalikul parandamisel. Siinsel pleenumil tulevad ilmsiks sedavõrd suured vead niihästi EK(b)P KK kui ka selle I sekretäri sm Karotamme enda töös, mis räägivad sellest, et KK on oma töös kõrvale kaldunud partei poliitilisest joonest.

Sm Päll oma selgituses pleenumile vigadest KK ja tema enda töös püüdis süüdistada vabariiklikku parteiorganisatsiooni ja KK liikmeid selles, et V kongressi ajaks polevat vabariiklik parteiorganisatsioon olnud veel piisavalt küps ega suutnud seetõttu avastada puudusi oma töös. Seltsimehed, kuid see pole ju tõsi. Me ei saanudki seda teha, sest meie töös polnud küllaldast kriitikat ega enesekriitikat. Kui pleenumil oli vaja hakata kritiseerima, siis pandi üles vastav loosung; tihti räägiti mõne KK

⁴³ŠIŠKIN, Aleksei (1922–1998). Tallinna venelane, oli 1940–1941 EK(b)P Harjumaa komitee statistika- ja ühise parteipileti sektori juhataja, 1941 Harjumaa hävituspataljoni roodupolitruk, 1941–1942 NKVD konvoiülem Tšeljabinski oblastis ja 7. eesti laskurdiviisi roodupolitruk. KP liige 1942, 1942–1943 EK(b)P KK juures asuvate partei ja nõukogude aktiivi kursuste kuulaja (kursuste direktor oli I. Käbin), 1943–1944 ELKNÜ instruktor Jaroslavlis ja ÜK(b)P Tšeljabinski oblastikomitee sõjalise osakonna juhataja, 1944 EK(b)P Petseri maakonnakomitee II sekretär, 1944–1945 samas ametis Valgamaal. Õppis 1945–48 ÜK(b)P KK Kõrgemas Parteikoolis, 1947 EK(b)P Harju maakonnakomitee sekretär kaadrite alal, 1947–1949 EK(b)P Saare maakonnakomitee II ja I sekretär, 1949–1953 MN Kehakultuuri- ja Spordikomitee esimees, 1953–1954 MN esimehe abi, 1954–1959 Tööjõureservide vabariikliku valitsuse ülem, 1959–1966 MN Kutsehariduse Peavalitsuse ülem, 1966–1982 MN Kutsehariduse Komitee esimees. EK(b)P KK liige 1961. a-st, ENSV ÜN X koosseisu saadik.

liikme või töötajaga sellest, et tuleb esineda kriitilisemalt. Tulemuseks oli kriitika vaid teatud piirides, sest kriitikat suruti maha.

EK(b)P V kongressil ja KK pleenumitel räägiti korduvalt sellest, et maal tehakse parteipoliitika teostamisel tõsisaid põhimõttelisi vigu, mis tuleb kohe kõrvaldada. Sellele kriitikale ei reageeritud ja küsimustele selgeid vastuseid ei antud.

Meie vabariigi tingimustes, kus maarahvas moodustab kogu elanikkonnast olulise osa, oleks tulnud tööle maal pöörata eriti suurt tähelepanu. Ent seda ei tehtud.

Kuidas meil vabariigis hakati kulakuid kindlaks tegema? Ma töötasin siis partei maakonnakomitee I sekretärina ning sain sellest teada täiesti juhuslikult. Kuulsin, et maakonna TK korraldab valla TKde esimeeste nõupidamise kulakute kindlakstegemise küsimuses. Ma läksin sellele nõupidamisele. Sellest võttis osa ka MN esimees. Ja mida seal siis räägiti? Räägiti vaid sellest, et tuleb mingile hulgale jõukamatele talupoegadele panna peale kõrgendatud maks ja nende protsent peaks olema 1,5–2, kuid mitte rohkem. See on ju vale, seltsimehed! Selles asjas ei tegelnud maakondade parteikomiteede sekretäridega eraldi sm Karotamm ega teised KK sekretärid, ei peetud nõu ega kuulatud ära meie ettepanekuid.

Ma võtsin EK(b)P KK pleenumil sõna ja näitasin, et kulakute määratlemise küsimusele lähenetakse valesti. Sellele minu väga olulisele küsimusele ei antud mingit vastust. Ma vestlesin sellest KK põllumajandusosakonna juhataja Sokoloviga. Ta andis mulle mõista, et EK(b)P KK juhtkond on selles küsimuses asunud kindlale positsioonile, ja veel enam, et see küsimus olevat kõrgemal pool kooskõlastatud.

EK(b)P V kongressil esitati EK(b)P KK juhtkonnale ning eriti sm Puusepale ja teistele tõsine süüdistus. Kuid EK(b)P KK juhtkond, MN ja sm Veimer surusid sisuliselt selle kriitika maha. V kongressil esinedes seadis sm Veimer kahtluse alla mitme delegaadi kriitilised märkused ja ettepanekud.

Veider paistab sm Karotamme esinemine pleenumil: tema tahtis kõik puudused, tõsised vead ja väär poliitilise joone taandada vaid üksikvigadele ja -puudustele, mis olevat tekkinud juhuslikult ühel või teisel põhjusel.

Sm Veimer seletas oma ettekandes asjade tegelikku seisundit tunduvalt õigemini ja objektiivsemalt, kuid, sm Veimer, mulle näib imelik see: te ütlesite, et meie vabariigis lähenetakse valesti kulakute kindlakstegemisele ning et see pidurdab töötavate masside initsiatiivi. Täiesti õige, nii ei tohi läheneda, kuid ometi seda tehti. Ja küsimuse all polnud meil mitte

kulakute kindlakstegemine, vaid maaelanikkonna mingi jõukama osa kõrgendatud maksustamine. Kulakute selgitamisel hakkasid juhtuma tõsised vead, sest sellega tegelesid üksikud töötajad ning töötavad talurahva hulgad olid sellest kõrvale jäetud. Seltsimehed, kas EK(b)P KK ja MN on kasvõi ühelgi korral tõsimeeli tõstatanud küsimuse kulakute kindlakstegemisest? Saare maakonnas, kus lood sellega on eriti kehvad, polnud mitmes jõukas vallas kulakuid kindlaks tehtud. Selle asemel et tollele tähelepanu juhtida, avaldati "Eesti Bolševikus" artikkel, et Saaremaal pingutatavat üle. Mitte kordagi ei kuulatud Saaremaa asju KK bürool ega MNs.

Seltsimehed! Mulle näib, et see ei ole juhuslik. Sm Karotamm ja mitu teist seltsimeest on võtnud eesti rahva ühiste rahvuslike huvide vale joone, nagu ütles sm Meri. Sõnades küll tunnistatakse õiget kogemust, partei õiget poliitikat ja nõukogude võimu, ent tegelikult ülistatakse liialt eesti rahva rahvuslikke iseärasusi. Need iseärasused on olemas ja nendega tuleb arvestada, kuid nende taha peitudes on püütud mitte häirida mõnda elanikkonna gruppi. Mis välja tuli? Maal pandi partei poliitika elluviimisel eriline rõhk sellele, et mitte ärritada keskmikke. Tõsi, keskmike eest tuleb võidelda, et neid kulakute mõju alt vabastada, kuid meil kardeti ka kulakuid löögi alla seada ja selle tulemusena asuti hoopis kulakuid kaitsma.

Küsimus kodanlike natsionalistide kaitsmisest. Seltsimehed! Mulle meenub juhtum 1940. aastast, mida ma ise mäletan. 21. juunil, kui töörahvas kukutas kapitalistliku valitsuse, heisati Hermanni torni punalipp. 22. juuni hommikul punalippu enam polnud. Pärnu maanteel tekkis stiihiliselt tööliste koosolek, millest võttis osa ka sm Sepre. Kui töölisel küsisid, miks eile oli heisatud punane lipp ja täna seda enam pole, väljendus sm Sepre umbes nii: "Seltsimehed, ei tohi nii kiiresti, vaja on sammhaaval, muidu eralduvad meist elanikkonna laiad hulgad." Sel ajal kutsuti ajutise valitsuse koosseisu Kruus ja teised. Siit see poliitika alguse saigi. Pole juhuslik, et Eesti Korpuse poliittöötajad rääkisid võitlejatega vesteldes, et Eestisse ei tule kolhoose. Ma saan nende olukorrast aru, kuid mulle näib, et sellega mindi liiga kaugele, ning siis oli aastail 1945–1946 ja 1947 lihtsalt ebamugav kolhoosidest rääkida.

Meie vabariigis peaaegu lubati, et kolhoose ei tule, ning seepärast organiseeriti Saaremaale esimene kolhoos vaikselt ja salaja. Maakonnakomiteede esimestele sekretäriledele saadeti hoiatav šifrogramm, et kolhooside rajamisest võivad teada vaid nemad.

Seltsimehed, juhtivate töötajate, niihästi sm Karotamme kui ka sm Pälli ja sm Veimeri käitumine ning nende suhtumine paljudesse teiste kodanlike parteide sulidesse on tugevasti desorganiseerinud meid, madalama

astme töotajaid. Siin räägiti Jõeäärest. Sm Strazd rääkis muide ainult Jõeäärest, kuid asi pole üksnes temas, vaid ka terve Justiitsministeeriumi töös.

Jõeäär tuli Saaremaale, võttis osa talupoegade koosolekust ja sattus väga piinlikku olukorda, sest üks talumees läks tema juurde, pani käe õlale ja ütles: "Tere, Saška! Vanadest sotsialistidest oleme ainult meie sinuga alles jäänud." (Naer.) Jõeäär punastas, istus autosse ja sõitis minema. Selles vallas pole teda enam nähtud.

Kõiki need asjaolud Kruusi, Jõeääre, Andreseni jt minevikust olid sm Karotammele ja sm Pällile väga hästi teada, kuid nad suhtusid neisse tüüpidesse väga veidralt. Sm Päll, näete, peab oma põhiliseks veaks seda, et võitles kodanlike natsionalistidega liiga deklaratiivselt. Sm Päll, te ei võidelnud nende vastu üldse, vaid hoopis kaitsesite neid. See on kõigile täiesti selge. On väga imelik, sm Päll, et te näete sm Karotamme ja KK büroo töö vigade põhjust selles, et Eestis on raske töötada. Muidugi on siin raskusi, ent see pole õigustus. Te viitate kogenematusetele, aga ise räägite oma 20-aastasest praktilise töö staažist. Ei pea paika ka vihjed sm Karotamme raskele iseloomule. Siin on palju räägitud pugejatest. Sm Veimer, ma austan teid väga. Te olete vana bolševik, kommunist, kuid imelik on see, et te kardate sm Karotamme iseloomu. Veider on ka see, et teie, sm Päll, kardate samuti sm Karotamme iseloomu. Asi pole Karotammes ega tema iseloomus ja samuti mitte kogenematuses või raskustes, vaid selles, et te valisite vale kursi. Te tähtsustasite üleliia eesti rahva rahvuslikke iseärasusi, püüdes, kui teie moodi öelda, rahvast mitte häirida, teha kõike tasa ja targu, ent tegelikult kukkus välja nii, et te jätsite häirimata just kodanlikud natsionalistid, kulakud ja muud nende käsilased.

Juhataja: Sõna on sm KUZMINIL⁴⁴ — EK(b)P KK sekretäril.

⁴⁴KUZMIN, Dmitri (1908–1998). Narva venelane ja vabrikutöölaine samas, kommunistidega seotud 1925. a-st. KP liige 1929. a, samal aastal vangistati kommunistliku tegevuse eest ja mõisteti 7 aastaks sunnitööle. Pärast vabanemist 1936. a jätkas põrandaalust tegevust, värbas vabatahtlike Hispaania kodusõtta ning otsis 1938. a amnestiaga vabastatud kommunistidele töö- ja elukohti. Vahistati s.a ja saadeti administratiivkorrast Tallinnast välja Viljandimaale, kus juhtis juunipöörde ajal võimu ülevõtmist. 22. VI 1940 määrati Tallinnas ajalehe *Трудовой путь* toimetajaks. Septembrist 1940 kuni veebruarini 1941 EK(b)P KK instrueerimis-organisatsioonilise osakonna instruktor, veebruarist 1941 EK(b)P KK kaubandusosakonna juhataja kt, juulist augustini täitis eriülesandeid Harju- ja Virumaal (tööstuste purustamine, põranda-

Sm KUZMIN:

Seltsimehed! ÜK(b)P KK otsus "Puudustest ja vigadest EK(b)P KK töös" on vaieldamatult õige ja õigeaegne ning sellel on erakordne tähtsus meie vabariigi parteiorganisatsiooni jaoks. ÜK(b)P KK otsus väljendab meie vabariigi kõigi kommunistide arvamust. ÜK(b)P KK sekretär sm Ponomarenko näitas kogu bolševistliku sügavuse ja tõesusega, et vead EK(b)P KK ja isiklikult sm Karotamme töös pole juhuslikud, vaid see on terve vigade süsteem ja poliitiline joon. Ma arvan, et niisugused kaabakad ja kodanlikud natsionalistid nagu Kruus, Andresen, Jõeäär, Lüüs jt edutati vabariigis kõrgetele kohtadele põhiliselt just seetõttu, et juba 1940. a ei osanud säärased tegelased nagu Karotamm ja Päll, olles reeturi ja rahvavaenlase, EK(b)P KK endise sekretäri Säre mõju all, õigesti hinnata parteiorganisatsiooni jõudu ja võimekust toime tulla tema ees seisvate ülesannetega. Nad arvasid, et töölikklassi seast edukatud noortel töötajatel on vähe juhtiva töö kogemusi, mistõttu nad ei suuda juhtida vabariiki, tema majandust ja kultuuri. See oli küsimuse püstitamine Lenini- ja Stalini-vastaselt.

Just seepärast võeti tööle mitte ainult see osa reaintelligentsist, mis soovis ausalt nõukogude võimu heaks töötada ja ausalt lahti öelda oma varasematest vigadest, vaid ka kodanliku aja juhtivad ideoloogid, kes püüdsid ronida juhtivatele kohtadele ning parteisse oma jõudude säilitamiseks ja nõukogudevastase võitluse jätkamiseks bolševike partei sees ning Nõukogude riigis. Eriti ulatuslikult tõmmati kodanlikke natsionaliste kaasa Isamaasõja ajal sügavas tagalas — Tšeljabinskis, Moskvast, hiljem ka Leningradis, kui neid jätiseid hakati võtma MN aparati ja ministeeriumidesse, teades paljude kohta neist, kes nad minevikus olid ja mida endast poliitiliselt kujutavad. Ent nad tõmmati kaasa aktiivsesse tegevusse, neile toetuti ja neid toetati, just selles ongi põhiline viga, printsipiibitus ja bolševistliku valvsuse kaotus oleks vähe öelda, see oli otsene poliitiline kuritegu, see oli kooselu natsionalistlike ja vaenulike elementidega. Vähe sellest, pärast Nõukogude Eesti vabastamist Saksa

aluse tegevuse organiseerimine). Sõja ajal Eesti laskurkorpuse politruk, 1946–1948 ja 1950–1957 EK(b)P KK sekretär, 1953–1958 ENSV sotsiaalkindlustuse minister, 1958–1961 ENSV MN Nõukogude Kontrolli Komitee, 1961–1963 ENSV MN Riigikontrolli Komitee esimees, 1963–1965 EKP KK ja ENSV MN Partei- ja Riigikontrolli Komitee esimehe asetäitja, 1965–1971 ENSV Rahvakontrolli Komitee esimehe asetäitja. EK(b)P KK liige 1946–1952 ja 1956–1966, KK büroo liige 1946–1948 ja 1950–1952, ENSV ÜN I–VII koosseisu saadik. (*Sortside saladused*, X, lk 118–125).

okupantidest kutsuti 1944. a juhtivale tööle niisugused kaabakad nagu Karindi, Vettik, Riho Päts jt. Sellepärast hoitigi kõikjal vana intelligentsi nende minevikule ja olevikule vaatamata, kuid uute edutatud inimestega ei arvestatud, eeldades, et neid võib ka aktiivsesse tegevusse kaasamata jätta.

Pärast sõda vaid deklareeriti võitlust kodanlike natsionalistidega nagu ennegi, aga kunagi ei aetud seda nii teravaks, et oleks saanud ilmsiks tulla kodanlike natsionalistide Kruusi, Adamson-Ericu, Andreseni, Lüüsi jt tõeline pale.

See sai toimuda vaid seetõttu, et EK(b)P KK töös polnud bolševistlikku printsiipaalsust, kardeti riivata Karotamme ülespuhutud autoriteeti, ning kui tehtigi mõni märkus, siis oli see vaid kriimustamine, mitte tõeline bolševistlik ja parteiline probleemiseade.

Kõik meie ja isiklikult Karotamme töö puudujäägid on seotud põhimõttelagedusega ning ÜK(b)P KK korralduste unustamisega. Milline oli sm Karotamme suhtumine niisugustesse inimestesse nagu Andresen ja Kruus pärast täiendavate andmete saamist. Ma tahan meelde tuletada, et Andreseni küsimust arutati KK bürool 1945. a mais, kus talle tehti noomitus poliitilise lohakuse eest, mis viis selleni, et hulk lahingurelvi sattus muuseumieksponaatide nime all rahvavaenlaste kätte, ning ENSV muuseumide töös õige poliitilise joone tagamata jätmise eest. Teda ei arreteeritud ega visatud parteist välja.

1950. a visati Andresen parteist välja sidemete tõttu kodanlik-natsionalistliku põrandaalusega ja jälle jäi ta puutumata.

Teine näide. 1950. a pidas ENSV SM Pärnumaa osakond kinni igavese asumise paigast põgenenud Aino Karli t. Turu, H. H. Kruusi õetütre.

A. K. Turu saadeti 1949. a märtsis süüdimõistetud bandiidi A[ugust] K[arli] p. Turu õena ENSVst igavesele eriasumisele Novosibirski oblastis.

A. K. Turu põgenemisest informeeris SM Kruusi isiklikult, kes kinnitas, et Turu pole tema juures käinud ja kui tuleb, siis teatab ta otsekohe SMi. Olles põgenedes jõudnud Tallinna, läks Turu kohe oma onu Kruusi korterisse, kes võttis ta vastu ja andis 300 rubla kingade ostmiseks.

Turu viibimisest oma korteris ei teatanud H. H. Kruus SM organitele, ehkki oli eelnevalt hoiatatud, ja andis sellega kurjategijale võimaluse viibida vabaduses üle nelja kuu.

Sm Karotamm, kes sai 6. märtsil SMlt teate selle kohta, ei teinud midagi Kruusi arreteerimiseks.

EK(b)P KK pleenumil on õigus minult küsida, kas ma EK(b)P KK büroo liikmena pole enam kui kahe ja poole aasta jooksul tõstatanud kodanlike

natsionalistide Kruusi, Andreseni, Semperi, Jõeääre, Lüüsi jt küsimust. Olen küll ja korduvalt. Ma tõstasin neid küsimusi sm Karotamme ees, tõstasin selle küsimuse EK(b)P KK kinnisel bürool 1948. a. Seal ei jäänud toetuseta mitte ainult mina, vaid ka mitu teist kommunisti. Sm Karotamm ei teinud mitte midagi isegi siis, kui neidsamu küsimusi arutati väga teravalt aktiividel ja konverentsidel.

Ma tahan meenutada, et kinnisel EK(b)P KK bürool 1948. a juhtisid ÜK(b)P KK töötajad tähelepanu mitmele tõsisele veale EK(b)P KK büroo ja isiklikult sm Karotamme töös.

Kuidas suhtus sm Karotamm neisse märkustesse? Võib öelda, et ka pärast seda ei toimunud otsustavat murrangut ning oma vigu ta ei parandanud ja puudujääke ei likvideerinud.

Ma tahan meelde tuletada, et kaadriküsimuste arutamisel nimetati samu isikuid, s.o Kruusi, Andresenit, Jõeäärt ja Lüüsi. Neid küsimusi ei lahendatud, vaatamata kommunistide teravale kriitikale nii konverentsidel kui ka aktiividel. On selge, et jättes need küsimused EK(b)P KK büroole esitamata, ei soodustanud sm Karotamm meie töös kriitika ja eneskriitika arengut.

Ma tahan veel mõne küsimuse juures peatuda.

Paljusid kaadriosakonna tõstatatud küsimusi ei toetatud. Kaadritöötajad tõmmati oma põhitöö juurest eemale ning pandi muid ülesandeid täitma. Sm Karotamm pidurdas kõigiti nõukogude, majandus- ja parteiparaadi puhastamist ja tugevdamist. Toon näite. Vaatamata sellele, et sm Karotamm püüdis igati tõkestada heade kogenud vene seltsimeeste aparati võtmist, õnnestus meil siiski 1945. a lõpus kaadriosakonda tugevdada ja me asusime kaadrit kontrollima. Meil õnnestus 1945. a Tartumaad tublisti kontrollida, tegime seal kindlaks palju puudujääke ning tõstatasime küsimuse bürool. Nõudsim mitme isiku kohest koristamist. Ja mis te arvate? Karotamm oli vastu ja mitu büroo liiget ei toetanud meid.

Võtame Kurviitsa loo. Aparaat oli tal risustatud ja selle asemel, et meid toetada, ähvardas sm Karotamm kontrollivat instruktorit sm Lokki, öeldes talle: "Vaatame, kas teie koht on KKs."

Lüüsi kohta (Toiduainetetööstuse Ministeerium) tõestasin ma korduvalt, et see inimene ei aja meie poliitikat, esitasin selle küsimuse niihästi sm Veimerile kui ka sm Karotammele. Nüüd nad imestavad, et Lüüs osutus kontrerevolutsionäärriks, et ta aitas kahtlastel inimestel hankida võltsdokumente sõitmiseks mööda kogu Nõukogude Liitu. Lüüsi kiideti kaua ja teenimatult kui head organisaatorit ja võimekat juhti.

Säärane teenimatu ülistamine ning tema töö puudujääkide kinnimätsimine andsid talle võimaluse jätkata töö desorganiseerimist.

Kui KK bürool arutati tööd toiduainetetööstuse kaadritega, siis kavandas kaadriosakond Lüüsil noomitust, ent selle küsimuse põhjaliku arutamise asemel tegi sm Karotamm otsuseprojekti märkuse: "Praak!"

Tahan öelda mõne sõna Lüüsi joone jätkaja, toiduainetetööstuse ministri asetäitja Väarsi kohta, kes oli Kaitseliidus ning ei tohiks seetõttu niisugusel kohal töötada.

Vaatamata sellele, et piirituse- ja õlletööstuses on palju puudusi ning korduvalt on osutatud juurdekirjutustele plaanitaimise aruannetes, tooraine ülemäärastele kadudele tootmises ning segadustele raamatupidamises, pole ministri asetäitja Väarsi teinud mitte midagi riikliku korra jalu-leaseadmiseks, on leppinud korralagedusega käest äralastud raamatupidamises, kontrollimatuse ja seadusetusega ettevõtetes. Selle asemel et nende kuritegelike puudustega võidelda, muudab ta need puudused süsteemiks ning saboteerib.

Kaadri ettevalmistamise väärast hoiakust räägib ka see asjaolu, et kui me püüdsime õpetada kohalikku kaadrit, kutsudes selleks vene seltsimehi eestlasi õpetama, et nad saaksid aidata kohaliku kaadri põhjaliku ettevalmistamise juures, siis suhtus sm Karotamm sellesse tigidusega. Ma arvan, et presiidiumi liikmed siin kinnitavad seda, väga palju pabereid on sm Šergalinil.

Ma tahtsin puudutada Karotamme ebaõige suhtumise küsimust Kruusisse. KK bürool arutatakse Kruusi parteist väljaheitmise küsimust, kuhu ta vääral moel oli pugenud. Tundub, et sm Karotamm, kes kirjutas 1940. a alla Kruusi parteisse vastuvõtmise otsusele, oleks pidanud kaasa aidama väljaviskamise otsuse põhjalikumale lahendusele, tal oleks tulnud kõik ära rääkida, kuid tema läheb büroo istungilt hoopis minema. Aga Kruus topiti parteisse, kui 1940. a partei Tallinna linnakomitee keeldus teda vastu võtmast. Talle tehakse ettepanek anda avaldus otse KKsse. KK vormistas tema vastuvõtmise otsuse samal päeval ning mõne aja pärast vormistatakse vastuvõtmise otsus Tartus, s.t ta on täielikult sisse surutud.

Teine näide. 1943. a kirjutas PAAS kirja, kus süüdistab Allikut trotskismis; see dokument sattus hiljuti minu kätte. Ma tulin õppimast ja tõstatasin kahel korral Karotamme ees selle küsimuse, hiljem tegin seda uuesti büroo liikmete juuresolekul. Kui Paas kirjutas valet ja Allikut on põhjuseta süüdistatud, siis tuleb Paasi käest küsida, miks ta esitab niisuguse raske süüdistuse. Kuid 1944. aastast peale pole midagi tehtud ning see kiri on seifis. Veel näide: võetakse üles Pälli käitumise küsimus. Kaks korda ma meenutasin seda sm Karotammele, kuid asja ei lahendatud. Tekib küsimus, et mis suhtumine see niisugune siis on.

Sm Ristmägi jt seltsimehed on võtnud üles palju küsimusi, millest me mitte midagi ei teadnud.

Tahan peatuda ka teistel juhtumitel, kui meie juhtivad seltsimehed, hoolimata bolševistlikest printsiipidest, valvsusest ja riigi huvide kaitse seaduslikkusest, asuvad lahendama küsimusi tutvusest lähtudes, sisuliselt aga mahitades vaenlasi, kaitses neid ja suhtudes neisse vastutulelikult. Toon näite. Keegi näitleja Šimanskaja-Vassiljeva saadeti 1941. a sotsiaalselt ohtliku elemendina ENSVst igaveseks välja. 1946. a põgeneb ta asumiselt, vormistab end repatrieerimisosakonna kaudu Saksamaalt tagasipöördununa ning sokutab ennast teatrisse tööle.

1947. a algatavad SM organid tema kohta kriminaalasja. Nüüd tulevad lagedale eestkostjad, näiteks kinnitab teatri direktor Lauter kirjas sm Pällile, et Vassiljeva olevat asendamatu, tegevat kaasa balletis, ning palub teda jätta teatrisse.

Sm Päll kirjutab sm Resevile: "Palun leida Vassiljeva asjas õiglane lahendus. Ei tohi jätta tähele panemata sm Lauteri motiive. Oleks hea, kui see küsimus lahendataks võimalikult kiiresti Vassiljeva kasuks."

Selle põhjal lõpetab linna miilitsaülem kriminaalasja. Praegu võtsid selle asja üles Šimanskaja-Vassiljeva asumispaiga jälitusorganid ning nüüdseks on see Vassiljeva arreteeritud ja kohtu alla antud.

Teine näide. Ametialase kuritarvituse eest 8 aastaks vangi mõistetud Aisenstadti naine L. Kibuvits pöördus 8. II 1950 sm Pälli poole palvega, et Aisenstadt jäetaks vangi Eestisse ega saadetak kaugele. Sm Päll kirjutab sm Resevile, et ei maksa ära saata, ÜN Presiidium hakkab varsti läbi vaatama tema armuandmispalvet.

(Päll kohalt: Dokument on olemas, see pole nii.)

Mõni sõna sm Ansbergi sõnavõtu kohta. Eile rääkis Ansberg palju Adamson-Ericu kosmopolitismist, ent on ju teada, et alles 1949. a detsembris tahtsid Ansberg ja Päll, et seltsimees Stalini 70. sünnipäevaks teeks kunstipärase kirjamapi just see kosmopoliit, ning viisid selle küsimuse otse sm Taigro ette. Just nemad sokutasid 1949. a Moskva üleliidulisele näitusele Adamsoni kõlbmatu pildi. Ja pole juhuslik, et 1949. a kunstinäitusel Kunstihoones ei olnud mitte ühtegi seltsimees Stalini büsti, kuid see-eest olid seal Kruusi ning kodanliku ohvitseri polkovnik Külaotsa büstid. Näete, missugused tüübid innustasid meie kunstnikke, keda soosisid Ansberg ja Päll. Just seepärast oli eile naeruväärne ja vastik kuulata Ansbergi, kui ta rääkis kosmopoliit Adamson-Ericust ja eksitas pleenumit oma võltsprintsipiaalsusega.

Lõpuks mõni sõna minust. Mulle esitati süüdistus Raadiku pärast. Ma pean ütlema, et kahel korral olin vastu Raadiku määramisele propa-

gandasekretäriks. Minu viga on selles, et ma hiljem nõustusin Raadiku määramisega EK(b)P KK propagandasekretäriks, kuid olles oma veast aru saanud, tõstatasin ma selle küsimuse uuesti ning tõestasin visalt, et ta ei kõlba EK(b)P KK propaganda- ja agitatsioonisekretäriks, ning käisin peale, et ta maha võetaks.

Aisenstadtist. ÜK(b)P KK sekretäri sm Ponomarenko esitatud fakt oli teada suuremale osale KK liikmeist ja ka mina teadsin, kes see Aisenstadt on, et ta on kapitalisti poeg, ent ma pean ütlema, et alles nüüd sai selgeks, et ta puges põrandaalusel perioodil kommunistidele külje alla ja parteisse sisse. Põrandaaluse oreool andis talle võimaluse tõusta juhtivale kohale, saada ajalehe ja hiljem teoreetilise ajakirja toimetajaks. Ma uskusin lihtsameelselt, et ta tegutses ausalt põrandaalusel perioodil; me puutusime temaga küll vähe kokku, ent hiljem, kui ma temas selgusele jõudsin, aitasin kaasa Aisenstadti paljastamisele. Selle kohta on olemas kiri, mida võib vaadata. Minu suur viga oli see, et ma ei suutnud Aisenstadti õigeaegselt läbi näha.

Eile heideti mulle ette kindral Lukase parteisse võtmist. Teda soovitas mitu juhtivat töötajat. See asi oli kaua lahtine, ma sõitsin eraldi selle pärast rinde poliitvalitsusse, kus konsulteerisin poliittöötajatega. Tõsi, mulle anti halba nõu ja me võtsime ta parteisse vastu.

Ma usun, et neid vigu, mida mulle siin ette heideti, olen ma võimeline parandama ning oma edasises tegelikus töös ei korda ma neid mitte mingil juhul.

Sm Karotammest. Töötades temaga 1945. aastast peale, olin ma juba siis veendunud, et ta ei sobi parteid juhtima, et tal ei jätku parteilist printsiipaalsust, millest ta küll palju rääkis nagu ka kriitikast ja enesekriitikast, ent ta ei saa neist asjadest aru, ta peab ennast suureks juhiks, mitte kellegagi ei arvestanud, arvas, et tema seisukohad on ainuõiged, ning tulemuseks oli see, et ta hakkas leplikult suhtuma kodanlikesse natsionalistidesse ja sattus hiljem nende lõa otsa.

Ma arvan, et sm Karotamme vead on nii võrd tõsised, et ta ei suuda toime tulla vabariigi parteiorganisatsiooni juhtimisega.

(Järgneb)

AKADEEMIA

Akadeemia on kultuuriajakiri, mis taotleb vahendada eri teadusharude tänapäevast taset ja arengut.

Akadeemia ilmub 12 korda aastas, kokku u 2700 lk.

Tellimisindeks 78 163.

Varasemad numbrid (1992 — 1–5, 7–12; 1993 — 1–4, 6–12;

1994 — 3–9, 11, 12; 1995 — 1, 2, 5 –12; 1996 — 1, 2, 3, 5–12; 1997 — 1–12 ja 1998 1–12) on müügil parimates raamatukauplustes, *Akadeemia* toimetuses ning neid saate tellida ka postiga, kui saadate rahakaardi *Akadeemia* postiaadressil (iga numbri eest 35 krooni) ja *märgite lõigendile soovitud numbrid*.

Aadress: *Akadeemia*, Ülikooli 21, Tartu.

Postiaadress: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, 50002 Tartu
Eesti/Estland/Estonia.

Tel.: +(372-7)43 13 73, +(372-7)43 11 17; faks +(372-7)43 13 73.

AKADEEMIA

An Interdisciplinary Journal for the Humanities and Sciences

Editor-in-chief: Ain Kaalep

Editors: Jaan Kangilaski, Mart Orav, Jaan Isotamm, Toomas Kiho

Akadeemia is a monthly of the Estonian Writers' Union. *Akadeemia* is published 12 times a year, all in all approximately 2700 pp.

Subscription rates with postage for 1999:

USD 52, DEM 82, FIM 248, CAD 77, FRF 273, SEK 400, GBP 31, AUD 83.

Back issues for 1993 — 1-4, 6-12; 1994 — 3-9,11,12; 1995 — 1,2,5 -12;
1996 — 1,2,3,5-12; 1997 — 1-12; 1998 — 1-12 and single issues for 1999:

USD 5, DEM 7, FIM 21, CAD 7, FRF 23, SEK 34, GBP 4, AUD 7.

Please transfer the proceeds (for CAD: Royal Bank of Canada, Toronto, (SWIFT code) ROYCCAT2; for FIM: Merita Bank, Helsinki, MRITFIHH; for FRF: BNP, Paris, BNPAFRPP; for DEM: Deutsche Bank AG, Frankfurt, DEUTDEFF; for GBP: Midland Bank plc, London, MIDLGB22; for SEK: Skandinaviska Enskilda Banken, Stockholm, ESSESESS; for USD: Bankers Trust Co, New York, BKTRUS33) to Hansapank account (SWIFT code HABAE2X) for crediting the account no 221011384196 of *Periodika AS Ajakiri Akadeemia*, and mail the check and following notice to *Akadeemia*.

Please enter my AKADEEMIA subscription for 1999

Back issues for 1998

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1997

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1996

1	2	3		5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	--	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1995

1	2			5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	--	--	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1994

		3	4	5	6	7	8	9		11	12
--	--	---	---	---	---	---	---	---	--	----	----

Back issues for 1993

1	2	3	4		6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	--	---	---	---	---	----	----	----

Name or institution

Address

Country

Enclosed is the check totaling

Please mail to: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, 50002 Tartu, Eesti/Estland/Estonia.

Phone: +(372-7)43 13 73, +(372-7)43 11 17; fax +(372-7)43 13 73.

CONTENTS

Civic initiative on Estonia's way to Europe	<i>Aili Aarelaid</i>	1347
Reconstruction of history and the magazine <i>Nädal Pildis</i>		1368
.....	<i>Liivia Viitol</i>	
Jannsen or Jakobson?	<i>Oskar Gustavson</i>	1378
Oskar Gustavson: Several names and one face	<i>Krista Aru</i>	1383
Developments in psychological criminology. I	<i>Jüri Saar</i>	1393
Facing up to the problem of consciousness ...	<i>David J. Chalmers</i>	1408
Facing backwards on the problem of consciousness		1441
.....	<i>Daniel C. Dennett</i>	
Consciousness, intentionality, and the philosophy of mind		1447
.....	<i>Richard Rorty</i>	
A stranger in every world	<i>Uku Masing</i>	1457
Berkeley's views on "natural philosophy" and some interpretations of these	<i>Roomet Jakapi</i>	1463
On the metaphysics of laughter.....	<i>Leonid Stolovich</i>	1480
Literature and cultural studies are part of foreign language teaching	<i>Eve Pormeister</i>	1505
Documents on deportations in March 1949. V		1510
<i>Discussion: The National Committee and Tief's government: Docu- ments from the archives of the KGB on an attempt to restore the Republic of Estonia in 1944. Enn Sarv. "Eesti Vabariigi Rahvuskomitee: Tegevuse lühiülevaade."</i> — <i>Akadeemia</i> , 1998, nr 8, lk 1612–1619; Külli Niidassoo. [Väitlus.]— <i>Akadeemia</i> , 1999, nr 2, lk 405–409.....	<i>Jaak Pihlau</i>	1518
Editorial note. Summaries		1529
Stenograph of the 8th Plenum of the Central Committee of the Communist (Bolshevist) Party of Estonia. VIII		1535

AKADEEMIA

Tellimise indeks 78163

9 770235 077726